

ਸਿਰਜਣਾ

ਜੁਲਾਈ-ਸਤੰਬਰ 1987 (ਅੰਕ 67)

July- September 1987

ਸੰਪਾਦਕ: ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ

ਇਹ ਪੀ ਡੀ ਐਫ ਫਾਈਲ ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਸਿਵਦੇਵ ਸਿੰਘ ਹੁੰਦਲ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਹਰਬੰਸ ਕੌਰ ਹੁੰਦਲ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ
ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ।

ਸ੍ਰੋਤ: ਸਾਧੂ ਬਿਨਿਗ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚੋਂ।

ਇਜਾਜ਼ਤ Permission

ਮੈਂ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸੰਪਾਦਕ ਸਿਰਜਣਾ ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ (13286 55 A Ave. Surrey, BC, Canada) ਨੂੰ
ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪੀ ਡੀ ਐਡ ਫਾਇਲਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਆਨਲਾਈਨ ਪਾਉਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ
ਇਜਾਜ਼ਤ ਸਿਰਫ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਅੰਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪੀ ਡੀ ਐਡ ਫਾਇਲਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਆਨਲਾਈਨ ਪਾਉਣ ਲਈ ਹੀ ਹੈ। ਸਿਰਜਣਾ
ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਕਪੀਰਾਈਟ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਹੱਕ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸੰਪਾਦਕ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਹਨ।

I Raghbir Singh editor Sirjana hereby grant permission to Sukhwant Hundal (13286 55 A Ave. Surrey, BC, Canada) to upload online all issues of Sirjana in PDF format. This permission is only for uploading issues online in PDF format. The copyright and all other rights for Sirjana's content remains with Raghbir Singh, editor Sirjana.

ਦਸਖਤ -Sign: Mangrothi

ਪਤਾ -Address:

1728, Sector 43-B,
Chandigarh - 160022

1728, Sector 43 - B,
Chandigarh - 160022
India

ਤਾਰੀਕ -Date: 25-10-2014

ਮਿਠਾਈ

ਜੁਲਾਈ—ਸਤੰਬਰ 1987

ਇਸ ਅੰਕ ਵਿਚ

- * ਅਸਗਰ ਅਲੀ ਦਿੰਜੀਠੀਅਰ ਦਾ ਅਹਿਮ ਲੇਖ :
- ਸਮਕਾਲੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਤੇ ਲੇਖਕ
- * ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ ਦਾ ਨਿਬੰਧ :
- ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਆਤਮ-ਪਛਾਣ ਬਾਰੇ
- * ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ
- ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਭੋਗਲ ਅਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਥਾ-ਰਚਨਾਵਾਂ
- * ਨਿਪਾਈਂਦ੍ਰ ਰਤਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ : 'ਹੰਸ ਚਲਸੀ ਡੁਮਣਾ'
- * ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ
- ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੀ ਨਾਟਕਕਾਰੀ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ
- * ਸੁਖਬੀਰ, ਸਹਿਗਾਈ ਰਵੀ, ਦੀਦ, ਨੂਰ, ਕੰਮੇਆਣਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਵੀਆਂ
- ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਵਾਂ
- * ਅੱਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਗੀਵੀਤੁ

ਮਿਠੋਟਾ

ਜੁਲਾਈ-ਸੱਤਬਰ 1987

0

ਨਿਗਰਾਨ

ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੜ

0

ਸੰਪਾਦਕ

ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ

0

ਪਤਾ

1728, ਸੈਕਟਰ 43-ਬੀ,
ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ-160036

ਟੈਲੀਫੋਨ : 41694

0

SIRJANA

1728, Sector 43-B,
Chandigarh-160036
Telephone : 41694

0

SIRJANA is approved
by DPI Punjab for all
schools, colleges and
Social education centres
vide letter No. 2/6-66 B
(EP) dated 26.9.66

ਵਾਰਸ਼ਿਕ ਚੰਦਾ-ਦੇਸ਼ : 15 ਰੁਪਏ

ਬਦੇਸ਼-ਹਵਾਈ ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ : 100 ਰੁਪਏ

ਇਸ ਅੰਕ ਵਿਚ

ਅਸਗਰ ਅਲੀ ਇੰਜੀਨੀਅਰ/ਨਿਰੰਧਰ/ਸਮਕਾਲੀ

ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਤੇ ਲੇਖਕ/।

ਸੁਖਬੀਰ/ਇਕ ਗਜ਼ਲ ਅਤੇ ਇਕ ਕਵਿਤਾ/।।।

ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਹਿਰਾਈ/ਕਵਿਤਾ/ਵਾਰਿਸਾਂ ਨੂੰ/।।।

ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ/ਕਵਿਤਾ/ਅਲਗਾਵ ਦਾ ਮੌਸਮ/।।।

ਧਰਮ ਕੰਮੇਆਣਾ/ਕਵਿਤਾ/ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਫਰ/।।।

ਨ੍ਹੁਪਇੰਦ੍ਰ ਰਤਨ/ਕਹਾਣੀ/ਹੰਸ ਚੱਲਸੀ

ਡਮਣਾ/।।।

ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸੂਸ/ਗੀਤ/।।।

ਜਸਵੇਤ ਦੀਦ/ਕਵਿਤਾ/ਸਟਪਟਾਹਟ/।।।

ਪਰਵਾਜਾ ਪ੍ਰੈਣ/ਕਵਿਤਾ/ਸੂਜ ਉਦਾਸ ਹੈ/।।।

ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਭੋਗਲ/ਕਹਾਣੀ/ਕਰਵੀਓ/।।।

ਨਿਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੂਰ/ਗਜ਼ਲ/।।।

ਲਾਲ ਸਿੰਘ/ਕਹਾਣੀ/ਹਥਿਆਰ/।।।

ਮਹਿੰਦਰ ਗਿੱਲ/ਦੇ ਰਵਿਤਾਵਾਂ/।।।

ਹਰਦੀਪ ਚਿੰਕੜੀ/ਗਜ਼ਲ/।।।

ਗੁਰਬਖ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ/ਨਿਰੰਧਰ/ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ

ਚੇਤਨਾ : ਆਤਮ-ਪਛਾਣ ਦਾ ਸੰਕਟ/।।।

ਰਣਬੀਰ ਰਾਣਾ/ਗਜ਼ਲ/।।।

ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ/ਨਿਰੰਧਰ/ਨਾਟਕ 'ਸੱਤ ਬਗਾਨੇ ਤੇ'

ਐਲਖ ਦੀ ਨਾਟਕਕਾਰੀ 67

ਸਿਵ ਨਾਥ/ਕਵਿਤਾ/ਦੇਰ/।।।

ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ/ਰੀਵੀਓ/ਪ੍ਰਤਿਵਾਦ/।।।

ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ/ਰੀਵੀਓ/ਪ੍ਰਲੇ ਆਕਾਸ਼

ਵਿਚ/।।।

ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫਸਾ/ਗੀਵੀਓ/ਹੋਨੇ ਵਿਚ/।।।

ਸੁਰਜੀਤ ਗਿੱਲ/ਰੀਵੀਓ/ਮਸ਼ਾਲਚੀ/।।।

ਅਵਤਾਰ ਜੋੜ/ਗੀਵੀਓ/ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ

ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ/।।।

ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ/ਰੀਵੀਓ/ਬਰੈਖਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ

ਨਾਟਕ/।।।

ਹਰਿਜਨ ਹਲਵਾਰਵੀ/ਗੀਵੀਓ/ਅੰਤ ਦੇ

ਬੰਡਿਤ ਹੋਣ ਤਕ/।।।, ਦੁਖਦੀਆਂ ਰਗਾਂ/।।।

ਜਿਸ ਲੇਖਕ ਦੀ ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਕ ਦੀ ਵੱਡੀ ਦੱਸਾਈ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨੀ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਵੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਪਾਰਗਾਮੀ ਵੀ, ਉਸਨੂੰ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਸਮਕਾਲੀ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ ਗੰਭੀਰਤਾਪੂਰਵਕ ਤੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਹਨਾਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ ਸਹਾਮਣਾ ਕੀਤੇ ਬਗੈਰ ਕੋਈ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਕੋਈ ਇਹੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪਾੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਸਲਾਹਿਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਸਮਕਾਲੀਨਤਾ ਨੂੰ ਅਣਗੋਲਿਆਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਜਿਸ ਲੇਖਕ ਦੀ ਇਹ ਇੱਛਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਸਨੇ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨੀ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਵੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਪਾਰਗਾਮੀ ਵੀ, ਉਸਨੂੰ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਸਮਕਾਲੀ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ ਗੰਭੀਰਤਾਪੂਰਵਕ ਤੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਹਨਾਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ ਸਹਾਮਣਾ ਕੀਤੇ ਬਗੈਰ ਕੋਈ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਕੋਈ ਇਹੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪਾੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਸਲਾਹਿਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਸਮਕਾਲੀਨਤਾ ਨੂੰ ਅਣਗੋਲਿਆਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਹੁਣ ਮੂਲ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਮਕਾਲੀ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਹੈਨ ਕੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸੀਂ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ? ਕੀ ਅਸੀਂ ਤੀਜੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ? ਜਾਂ ਕੀ ਸਾਨੂੰ ਭਾਰਤ ਅੱਤੇ ਤੀਜੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮਜ਼ਹਬੀ ਪੁਨਰ-ਉਥਾਨ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਹੈ ? ਜਾਂ ਕੀ ਅਸੀਂ ਕਦੀਮੀ ਅੱਤੇ ਸੰਕੀਰਣ ਪਛਾਣਾਂ ਦੇ ਵਧਦੇ ਮਹੱਤਵ ਬਾਰੇ ਫਿਕਰਮੰਦ ਹਾਂ ? ਜਾਂ ਕੀ ਅਸੀਂ ਸਾਮਰਾਜੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਧਾਰੇ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਪੁਣਛਾਣ ਕਰਨ ਬੈਠੇ ਹਾਂ ?

ਕਿਹਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਗੁੰਡਲਦਾਰ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ ਜੋ ਮਰਜ਼ੀ ਪਏ ਕਹਿਣ, ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਕਿ ਕੋਈ ਲੇਖਕ, ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਲਈ ਮੁੱਲਵਾਨ ਹੋਣ ਦੀ ਤਾਂ ਗੱਲ ਛੱਡੋ, ਅਮੂਰਤ ਗੱਲਾਂ ਲਿਖਕੇ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਸਮਝ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਮੂਰਤ ਜਾਂ ਐਬਸਰਡ ਛਿੱਖਤ ਸਾਡੇ ਸੰਦਰਖ-ਬੋਧ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਸੁਧ ਜਾਂ ਅਮੂਰਤ ਸੰਦਰਤਾ ਨਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ। ਸੁਹਜ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਾਸੰਨਿਕਤਾ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅਮੂਰਤਾਂ ਤੇ ਉਲੂ-ਜਲੂਲਵਾਦ ਵੀ ਸਮਾਜਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਸਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਗਾ। ਸੱਠਵਿਆਂ ਤੇ ਸੱਤਰਵਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਉਲੂ-ਜਲੂਲਵਾਦ ਤੇ ਨਿਰਾਰਥਕਤਾ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਉਚਿਤਤਾ ਨੂੰ ਪਛਾਣੇ ਬਗੈਰ ਇਸਨੂੰ ਇਕ ਅਸੂਲ ਦਾ ਰੁਤਬਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼੍ਰੂਤ ਤੋਂ, ਜਦੋਂ ਅਜਾਰੇਦਾਰ ਪੁੰਜੀਵਾਦ ਯੂਰਪੀ ਆਰਥਿਕ ਸੰਦ੍ਰਿਸ਼ ਉਤੇ ਨਮੂਦਾਰ ਹੋਇਆ, ਯੂਰਪ ਤਿੱਥੇ ਤੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਵਿਰੋਧਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰੌਨਿਕਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਚੰਡ ਵਿਰੋਧ

ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਦੇ ਤਬਾਹਕੁਨ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗਾਂ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ। ਪਹਿਲੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਹੀ, ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਲਈ ਆਮ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਭਾਈਚਾਰੇ ਲਈ ਖਾਸ ਕਰਕੇ, ਇਕ ਭਿੰਕੰਬਰ ਤੇ ਦਿਲ-ਕੰਬਾਉ ਅਨੁਭਵ ਸੀ।

ਵਿਆਪਕ ਜਨ-ਹਤਿਆ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਭੁਲਾਂਦਰੇ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਚਰਚ, ਜੋ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਲਾਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਕਦਾ, ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜੋ ਧਨ ਨਾਲੋਂ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਸਤਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮੰਡੀਆਂ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਮੌਤ ਨਾਲੋਂ ਮਹਿੰਗਾ ਸੀ। ਕੇਵਲ ਇਹ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਮੁਨਾਫਾ-ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਨੇ ਸਾਰਥਕ ਬਦਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਬਹੁਰੰਗ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਚਲੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਦਰਹਮ-ਬਰਹਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਅਕੇਵੇਂ ਤੇ ਬੇਗਾਨਗੀ ਦੇ ਭਾਵ ਉਤਪੰਨ ਹੋਏ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸੀ ਉਹ ਸਮਾਜੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਜਿਸ ਵਿਚ ਯੂਰਪੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਰੁਝਾਨ ਉਭਰੇ। ਜੀਵਨ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਸਤਾ ਸਗੋਂ ਨਿਰਾਰਥਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਅਜਾਰੇਦਾਰ ਪੂਜੀ-ਪਤੀਆਂ ਦੀ ਸਰਗਰਮ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲੱਗਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਧਰਮ ਵੀ, ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਜੀਵਨ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖ ਰਿਹਾ। ਕਾਫਕਾ ਨੇ ਮਹਿਜ਼ ਤਰੰਗ ਵਿਚ ਆਕੇ ਹੀ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਜਾਨਵਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰਤਾਇਆ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਫੈਂਟਸੀ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰੇ ਜਾਂ ਨਾ, ਪਰ ਫੈਂਟਸੀ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਸਮਾਜੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਵਸ਼ਟਸ਼ ਸੀ।

ਓਦੇਰ ਓਦੇਰਨੇ ਕਾਫਕਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਕਾਇਆ ਕਲਪ' ਬਾਰੇ ਸਹੀ ਆਖਦਾ ਹੈ, "ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਧੱਕਾ ਪੁਚਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਇਸਦੀ ਵਿਕਰਾਲਤਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਤੱਥਾਕਤਾ ਹੈ"। ਕਾਫਕਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਬਾਰੇ ਓਦੇਰਨੇ ਦੇ ਉਕਤ ਕਬਨ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਹੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਮੁੱਲਕਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਕਾਫਕਾ ਦੀ ਮੈਲਿਕਤਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਨਿਰੂਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੀ ਉਲ-ਜਲੂਲਤਾ ਦਾ, ਉਸ ਵਿਕਰਾਲਤਾ ਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਯੂਰਪੀ ਪੂਜੀਵਾਦ ਨੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬਦਲਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। 'ਐਬਸਰਡ ਦਾ ਬੀਏਟਰ', ਸੈਮੂਅਲ ਬੈਕਟ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਗੋਦੇ ਦੀ ਉਡੀਕ' ਜਿਸਦਾ ਇਕ ਨਮੂਨਾ ਹੈ, ਵੀ ਏਸ ਸਮਾਜੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਉਪਜ ਸੀ। ਜੇ ਸਮਾਜੀ-ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੁਆਰਾ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਿਰਾਰਥਕਤਾ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤਕ ਪੁਚਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸਾਹਿਤ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਨਿਰਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।

ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਨੋਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਅਜਿਹੇ ਰੁਝਾਨ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਜੰਗ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦੀ ਪੱਛਮ ਦੀ ਉਤਰ-ਉਦਯੋਗੀ ਖਪਤ-ਸੁਸਾਇਟੀ ਨੇ ਅਸਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰਝਾਨ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਐਬਸਰਡਿਟੀ ਦੀ ਥਾਂ ਖਪਤ-ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੇ ਤੱਟ-ਫੱਟ-ਦੇ-ਮਨੋਰੰਜਨ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਹੈ। ਪੈਪ ਕਲਾ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਪਾਰਗਾਮਤਾ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਛੁੰਨਿਆ ਹੋਇਆ। ਮਹਿਜ਼ ਇਕ ਤੱਤਕਾਲੀ ਤੱਥ ਬਣਾਕੇ

ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਖਪਤ-ਸੁਸਾਇਟੀ ਵਿਚ ਤੱਤਕਾਲਕਤਾ ਦਾ ਹੀ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਪੂਜੀਵਾਦ ਦੀ ਬੋਰੋਬ ਖਪਤਕਾਰੀ ਨੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਬਦਲਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖਪਤਕਾਰੀ ਪੈਪ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੈਪ ਕਲਾ ਤੇ ਪੈਪ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਹੈ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਾਰਗਾਮੀ ਪਾਸਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਲੱਜਤ ਅਤੇ⁶ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਤੱਤਕਾਲਕਤਾ। ਹਰਬਰਟ ਮਾਰਕੂਜ਼ ਦਰਸਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖਪਤ-ਕਾਰ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ 'ਇਕ ਪਾਸਾਰੀ' ਆਖਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ, ਤੱਟ-ਫੱਟ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਬਾਰਤ-ਪਾਕਿ ਉਪ ਮਹਾਂਦੀਪ ਵਿਚ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਸ਼ਾਇਦ ਪੱਛਮ ਦੇ ਖਪਤ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਜਿੰਨੀਆਂ ਮਾੜੀਆਂ ਨਾ ਹੋਣ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਵੀ ਖਪਤਕਾਰੀ ਦੋਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਪੱਛਮ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਨਾ ਸਾਨੂੰ ਕਦੇ ਨਾਗਵਾਰ ਨਹੀਂ ਗੁਜ਼ਰਿਆ। ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਸੱਤਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਉਭਰਿਆ ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦ ਸਾਡੀਆਂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਉਪਜ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਭੱਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਕਲ ਕਰਨ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸੀ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ। ਪਰ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਭ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤੇ ਦਰਹਮ-ਬਰਹਮ ਹੋ ਜਾਣ, ਅਤੇ ਕਿ ਏਥੇ ਪੱਛਮੀ ਜਗਤ ਵਰਗੀ ਤੀਖਣ ਬੇਗਾਨਗੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਵੇ।

ਐਪਰ, ਤੀਜੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਾਂਗ, ਇਸ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਕੇਮੀ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤੇ ਤੇ ਕਾਇਮ ਰੱਖੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਧਾਰਾਵੇਂ ਦੀ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਚੁਣੌਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਮੱਠਾ ਪੈ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰਾਂ ਉਤੇ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਗੱਲ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਹੀ, ਪੱਛਮ ਦੇ ਵੀ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਘੱਟ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਦੇਸ਼ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਆ ਰਹੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹਮਲੇ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਭਨਾਂ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਮਰੀਕਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਹੈ। ਪਿੱਛੇ ਜਿੇ ਕੈਨੇਡਾ ਅਤੇ ਸਵੀਡਨ ਨੇ ਅਮਰੀਕਨ ਟੈਲੀਵਿਜਨ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦੇ ਪੁਸਾਰਨ ਉਤੇ ਡੂੰਘੀ ਚਿੰਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਸਮਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਟੈਲੀਵਿਜਨ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਧਾਰਾ ਕਿੰਨਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸਦਾ ਪੂਰਾ ਅਹਿਸਾਸ ਸੌਖਿਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪੁਸਤਕ 'Amusing ourselves to death' ਦਾ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਅਮਰੀਕਨ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ

ਨੀਲ ਪੋਸਟਮੈਨ 'ਦੀ ਟਾਈਮਜ਼' (ਲੰਡਨ) ਵਿਚ ਛਪੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਲੇਖ ਵਿਚ ਇਸ ਖਤਰੇ ਬਾਰੇ ਇਹਨਾਂ ਸਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸਾਵਧਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ : "ਹਰ ਯੁਗ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਂਤ ਦਾ ਸਾਮਰਾਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਰ ਜੇਤੁ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਅਮਰੀਕਨ ਵੀ ਹੁਣ ਸਭ ਕੁਝ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਟੈਲੀਵਿਜਨ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਭੇਜਦੇ ਹਾਂ, ਸਗੋਂ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਭੇਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਟੈਲੀਵਿਜਨ ਹੋਵੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਟੈਲੀਵਿਜਨ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਖਪਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕੇਮ ਸਿਰਜੇ ਤੇ ਉਸਦੇ ਹਿਤਾਂ ਦੀ ਪੁਰਤੀ ਕਰੇ। ਖਪਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕੇਮ ਨੂੰ ਉਹ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਬਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਵਿਖਾਈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹਰ ਦੀਜ ਮਨੋਰੰਜਕ ਹੋਵੇ, ਗੰਬੀਰ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਵਾਲੀ ਸਮੱਗਰੀ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੋਵੇ।.. ਜਿਹੜੇ ਦਰਸ਼ਕ ਲੋੜੀਂਦਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ, ਉਹ ਫਜ਼ੂਲ ਹਨ, ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਖਤਰਨਾਕ ਹਨ। ਅਤੇ ਫੇਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਲੋੜੀ ਜਦੋਂ ਟੈਲੀਵਿਜਨ ਨਾ ਵੀ ਵੇਖ ਰਹੇ ਹੋਣ ਉਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਮੂਰਛਿਤ ਹੋਏ ਰਹਿਣ। ਇਹ ਕੁਝ ਸਭ ਜਨਤਕ ਵਿਚਾਰ-ਵਤਾਂਦਰੇ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਸਿੱਖਿਆ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜਾਰ—ਨੂੰ ਮਨੋਰੰਜਨ ਨਾਲ ਤੁੰਨਕੇ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਿਰੰਤਰ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਭ ਪੁਮਾਣਕ ਵਿਚਾਰਪਾਰਕ ਮਾਮਲੇ ਨਿਗੁਣੇ, ਛਿਣ-ਭੰਗਰੀ ਜਾਂ ਮਹਿਜ਼ ਦਿਲ-ਬਹਿਲਾਵਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਲੋੜ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਗੱਲ—ਵਸਤਾਂ ਖਰੀਦਣ ਦੀ ਅਸਤਿਤਵੀ ਖੁਸ਼ੀ—ਉਤੇ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰਨ।... ਅਮਰੀਕਾ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਵਿਚ ਲਗਪਗ ਢਾਈ ਲੱਖ ਘੰਟੇ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਰਾਮਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।... ਸਾਨੂੰ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕੁਰਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦੇਸੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਵੰਨ ਸੁੰਨਤਾ, ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਨਾਇਕ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਤਿਆਗਣ ਲਈ ਭਰਮਾ ਸਕਾਂਗੇ।"

ਮੈਂ ਇਹ ਲੰਮੀ ਟੁਕ ਇਸ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਤਾਕਿ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਲੇਖਕ ਇਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣ ਸਕਣ ਕਿ ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹਮਲੇ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਪਾਸਾਰ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਤੱਥ ਵੱਲ ਪਿਆਨ ਦੁਆਉਣਾ ਚਾਹੀਂਗਾ ਕਿ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਖਪਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਫੀਮ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਮਾਵਾ ਦੇਣ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਖਤਰਨਾਕ ਹੈ। ਮਜ਼ਹਬ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਖਬਰੇ ਅਫੀਮ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ—ਇਸਦਾ ਅਫੀਮ ਹੋਣਾ ਠੋਸ ਸਮਾਜੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵੀ ਹਿਤਕਾਰੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ—ਐਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਖਪਤਕਾਰੀ ਨਿਰਸ਼ਦੇਹ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਅਫੀਮ ਹੈ। ਖਪਤਕਾਰੀ ਸਾਡੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਕਸੰਟੀ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੱਧਰ ਇਸਾ ਕਸੰਟੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇਸੇ ਦਾ ਮਾਣ-ਤਾਣ ਏਸੇ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਕੋਲ ਖਪਤਕਾਰੀ ਵਸਤਾਂ ਦੀ

ਆਟ ਹੋਵੇ, ਉਸਨੂੰ ਗਰੀਬ, ਪਛਕਿਆ ਅਤੇ ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਅਸਭਿਆਚਾਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਛਿਣਣਬੰਗਰੀ ਅਯਾਸੀ ਨੂੰ ਆਨੰਦ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਣ ਦੀ ਬਾਂ ਉਤੇ ਮਾਤਰਾ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਖਪਤਕਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਰਬ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਵੇਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਧਿਆਨ ਸਾਡੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਅਮੀਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਧੌਰ ਅਨਾਦਰ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵੱਲ ਵੀ ਦੁਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੇ ਨਾਉਂ ਉਤੇ ਅਸੀਂ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਇਸਦੀਆਂ ਮਾਰੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੀ ਸਹਿਤ ਬੋਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਵਾਫਿਸਟ ਵਰਗ ਨੇ ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਿਅੰਗ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਨਾਉਂ ਉਤੇ ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਸਰਬਵਿਆਪਕ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਦੋਕਿ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੀ ਅਣਗੋਲੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਪੱਛਮੀ ਲਿਬਾਸਾਂ ਵਿਚ ਸਜੇ-ਪਜੇ ਸਾਡੇ ਤਬਾ-ਕਬਿਤ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਸ੍ਰੋਟ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਵਤੀਰੇ ਵਜੋਂ ਅਤਿਅੰਤ ਪਿਛਾਖੜੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਹ ਅੰਧੇ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਹਿਜ ਭਾਵ ਨਾਲ ਰਜਨੀਸ਼ਾਂ, ਸਾਈਂ ਬਾਬਿਆਂ, ਪੀਂਗਾਂ ਤੇ ਸੱਜਦਾਨਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੀ ਅਸਲ ਵੱਖ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪੱਛਮ-ਪ੍ਰਸਤੀ ਅਤੇ ਪਿਛਾਖੜੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਵਿਚਕਾਰ ਇਹ ਕਪਟੀ ਸਹਿਤੋਂਦ—ਜੋ ਪੱਛਮੀ ਖਪਤਕਾਰੀ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੀ ਹੈ—ਲੇਖਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਅੱਗੇ ਗੰਬੀਰ ਚੁਣੌਤੀ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਵਾਫਿਸਟ ਵਿਚ ਸਾਮਰਾਜੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਧਾਰਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਕ ਬੰਨੇ ਸਾਡੀਆਂ ਮੰਡੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਉਪਜਾਂ ਵੇਚਣ ਲਈ ਖਪਤਕਾਰੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਯਥਾ-ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪਿਛਾਂਹਿੱਚੂ ਮਾਨਸਿਕ ਬਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਯਥਾ-ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਬਾਤ ਕਦਾਚਿਤ ਚਿਤੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀਆਂ। ਸਾਨੂੰ ਬੁਦ ਅਮਰੀਕਨ ਸਮਾਜ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੋਈ ਭੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਤਕਨੀਕੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵਿਕਸਿਤ ਹੈ, ਪਰ ਸਮਾਜਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਬਹੁਤ ਰੁੜ੍ਹੀਵਾਦੀ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਜਨੂੰਨ ਕੇਵਲ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹੀ ਅਜਾਰੇਦਾਰੀ ਨਹੀਂ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਪੁੰਜੀਪਤੀ ਨਿਗਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਲਿਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਕੁ ਜੋ ਦੁਰਜਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਈਸਾਈ ਪਾਦਰੀ ਵਰਗ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰੀਗਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹੀ ਮਦਦ ਨਾਲ, ਅਤਿਅੰਤ ਕਠੋਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਰੁੜ੍ਹੀਵਾਦ ਨੂੰ ਜੋਰ ਸ਼ੇਰ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਟੈਲੀਵਿਜਨ ਦੀ ਇਕ ਚੈਨਲ ਉਤੇ ਇਸਦਾ ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਤੇ ਪਾਦਰੀ ਵਰਗ ਵੱਲੋਂ ਨਿਵੇਕਲੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਚੈਨਲ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਅਖੰਤੀ ਲੋਕ-ਤੰਤਰ ਵਿਚ ਸਾਮਵਾਦ ਤਾਂ ਕੀ ਸਮਾਜਵਾਦ ਵੀ ਗੰਦਾ ਸ਼ਬਦ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਮਕਰੀਨ

ਪ੍ਰਚਾਰ ਮਾਧਿਅਮਾਂ ਵਿਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪ੍ਰਖਾਰ ਦੇਂਤਾਂ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵੀਅਤਨਾਮ ਵਿਚ ਮਾਈ ਲੀ ਕਤਲਾਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਅੱਗੇ ਗਵਾਹੀ ਦਿੰਦਿਆਂ ਆਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਕਤਲ ਕੀਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

ਸਮਕਾਲੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀਆਂ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਪੱਛਮ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਧਾਰਾਵਾਂ ਅਸੀਂ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪੱਥਰਾਂ ਤੋਂ ਜੜੀਣ ਬਣਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਪਣੀਆਂ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਗਾਲਿਬ ਤੇ ਟੈਂਗੇਰ ਵਰਗੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿਚ ਉਘਡਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀਆਂ ਸਿਹਤਮੰਦ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਗਾਲਿਬ ਵਿਚਾਰਾਂ ਪੱਥਰਾਂ ਬਹੁਤ ਉਦਾਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਹਾਕਮਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਲਿਤ ਕੁਝ ਮਜ਼ਹਬੀ-ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਉਹ ਤਕਤੀ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅੰਪਰ ਉਸ ਬਾਰੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਸਨੇ ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹੇ ਵਾਹ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਆਪਣੀ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਢੂਘੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ ਵਿਚ ਉਹ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਹਕੀਕੀ ਵਿਰੋਧ ਤਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਅੰਧਾ-ਧੁੰਦ ਪੱਛਮੀਕਰਨ ਅਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਪਿੱਛੇ-ਖਿੱਚੂ ਤੇ ਕੱਟੜਪ੍ਰਸਤ ਮਾਨਸਿਕ ਬਿਰਤੀ ਵਿਚ ਹੈ।

ਗਾਲਿਬ ਤੇ ਟੈਂਗੇਰ ਦਾ ਸਰੋਕਾਰ ਸੀ ਮਾਨਵਵਾਦ ਨਾਲ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਦਲੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਮਾਨਵਵਾਦ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਨਵੇਂ ਦੇਰ ਵਿਚ ਸੂਫੀਵਾਦ ਜਾਂ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਨਾਲ ਮਾਨਵਵਾਦ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੀ। ਸੂਫੀ ਮਾਨਵਵਾਦ ਤੇ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਸਾਮੰਤੀ ਜੁਗ ਦੀ ਉਪਜ ਸਨ। ਗਾਲਿਬ, ਟੈਂਗੇਰ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖ ਮਾਨਵਵਾਦ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਉਤੇ ਸੱਟ ਮਾਰੇ ਬਗੈਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੱਤੀ।

ਮੇਰੇ ਕਹਿਣ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਨਵੇਂ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸਹਿਤਕ ਰੂਪ ਨਾ ਅਪਨਾਏ ਜਾਣ। ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ। ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਤੱਗ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਮੇਰੇ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਕੇਵਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਯੂਰਪੀ ਤਰਜ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹੇ ਵਾਹ ਅਪਨਾਉਣਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਕਈ ਵਾਰ ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖਰਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸਿਰਜਣਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਗਲਾ ਘੁੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਪਰ ਯੂਰਪੀਪੁਣਾਂ ਏਨਾ ਵਿਆਪਕ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਮੁਤਬਾਦਲ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੀ ਖਿੱਲੀ ਉਡਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਪਛੜੇਪਨ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ

ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੇਸੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਜੀਵੰਤਤਾ ਤੇ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨੂੰ ਪੱਛਮ ਦੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵੱਲੋਂ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਮਧੋਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੁਝਾਨ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਏਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਘਰ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਇਸਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨੂੰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਇਸਦੇ ਯੂਰਪ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖ-ਪਾਤ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਪੱਛਮੀ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਲਣੋ-ਪਟੇ ਸਹਿਤ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਿਖੇੜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਗਾਮੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਤੀਰਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ (ਅਤੇ ਪੂਰਵ-ਪੂਜੀ-ਵਾਦੀ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਵੀ) ਲੁੱਟ-ਚੋਂਘ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਵਜੋਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀ ਉਚਿਤਤਾ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਿੱਛੇਸ਼ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਜਿਵੇਂ ਉਤਪਨ ਹੋਇਆ — ਸਾਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਖੇੜਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਬਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਕ ਇਸ ਨਿਖੇੜੇ ਵੱਲੋਂ ਅਸੀਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਖਾਂ ਮੌਤੀ ਰੱਖੀਆਂ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨੂੰ ਇਸਦੀਆਂ ਸਭਨਾਂ ਯੂਰਪੀ ਸਜਾਵਾਂ ਸਹਿਤ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਮੈਂ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਹੀਂ; ਇਸਦੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਸਜੀ-ਵਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਜਨਮ-ਜਾਤ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਵਸਤੂ ਵਜੋਂ ਇਸਦੀ ਅੰਨ੍ਹੇ ਵਾਹ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਾਂ। ਕੋਈ ਸਭਿਆਚਾਰ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜੀ-ਧਾਰਮਿਕ ਪਿੱਛੇਸ਼ ਵਿਚ ਪਨਪਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਉਤੇ ਭੂਗੋਲ, ਇਤਿਹਾਸ, ਅਰਥਚਾਰੇ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਢੂਘੀ ਮੌਹਰ-ਛਾਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਪਰੋਖਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਠੀਕ ਠੀਕ ਮੁੱਲਕਣ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਪਟੇਗਾ। ਅਸੀਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਵਜੋਂ ਨਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੀਏ। ਜੋ ਕੁਝ ਸਾਨੂੰ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਵਿਚੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਪ੍ਰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਸ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਉਤਪਾਦਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਮੁੱਲਕਣ ਅਤੇ ਸਮਾਜੀ ਨਿਆਂ ਲਈ ਇਸਦਾ ਸ਼ਕਤੀਸਾਲੀ ਯਤਨ।

ਅੱਜ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਮਜ਼ਹਬੀ ਪੁਨਰ-ਉਥਾਨ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਨਰ-ਉਥਾਨ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ; ਮਹਿਜ਼ ਇਸਦੀ ਨਿਖੇਖੀ ਕਰਨ ਨਾਲ ਗੱਲ ਬਣਦੀ ਨਹੀਂ। ਪੁਨਰ-ਉਥਾਨ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਆਰਥਿਕ ਆਧਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਇਸ ਪਰਚੇ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਕੰਮ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਇਹੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਐਵੇਂ ਕੈਵੇਂ ਸਮਝਕੇ ਛੱਡਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਮਜ਼ਹਬੀ ਪੁਨਰ-ਉਥਾਨ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਰਾਜਸੀ ਲਹਿਰ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ ਰਾਜਸੀ ਹਿਤਾਂ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਦੀ। ਲੋਕ ਤਾਂ ਹੇਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹੇ ਹਨ; ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੇ 'ਪੁਨਰ-ਉਥਾਨ' ਦਾ

ਸਵਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਠਦਾ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੁਕਮਰਾਨ ਤੇ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤਾਂ ਹੀ ਹਨ, ਜੋ ਸਬਦ ਦੇ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕਦੇ ਧਰਮੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਯਥਾ-ਸਥਿਤੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਧਰਮ ਦੇ ਪੁਨਰ ਉਥਾਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਐਪਰ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਅਤੇ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਵਿਚਕਾਰ ਨਿਖੇਡਾ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿਥੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਦਾ ਅਸਾਂ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਉਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲਣਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨਾ ਇਕ ਮਾਰੂ ਭੁੱਲ ਹੋਵੇਗੀ, ਤੇ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਇਹ ਭੁੱਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕ ਅਕਸਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਨੂੰ ਧਰਮ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਕਰਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸਮਾਜੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਸਹੀ ਤਸਥਿਤ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਕਾਰਣਕਾਰੀ ਤੱਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕਾਰਣਿਕਤਾ—ਤੇ ਸਾਧਨ-ਰੂਪਤਾ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਖਲਤ-ਮਲਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਗਤਬੜੀ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਧਰਮ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਬੋਲਦੇ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਇੱਥ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਧਰਮ ਵਿਚ ਅਥਾਹ ਸਰਧਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਆਪਣੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਆਰਥਿਕ ਆਧਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਬੰਧ ਸਿੱਧਾ ਸਤੋਂ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਬਹੁਤ ਵਿਖਮ ਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੈ।

ਆਸਤਕਤਾ ਤੇ ਨਾਸਤਕਤਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੈਂਤੜੇ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ, ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮੀ ਹਸਰਤ ਮੁਹਾਨੀ ਨੇ ਵੀ ਇਹੀ ਗੱਲ ਆਖੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਬਣਨ ਲਈ ਨਾਸਤਕ ਬਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ। ਕੋਈ ਇਕ ਚੰਗਾ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਦਾ ਸੁਧ ਪੈਰੋਕਾਰ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੌਲਾਨਾ ਹਸਰਤ ਮੁਹਾਨੀ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਡਲ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਅਕਸਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨੂੰ ਨਾਸਤਕਤਾ ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਨਾ ਕੇਵਲ ਧਿਆਂਕ ਤੋਂ 'ਤੇ ਸਗੋਂ ਨੀਤੀ ਵਜੋਂ ਵੀ, ਇਕ ਬੱਜਰ ਭੁੱਲ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਪੁਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਉਤੇ ਸੱਟ ਮਾਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ। ਅਤੇ ਫਿਰ ਲਾਤਨ ਅਮਰੀਕਾ, ਐਸ਼ੀਆ ਤੇ ਅਫਰੀਕਾ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਈਸ਼ਾਈਆਂ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਧਰਮ-ਸਾਸਤਰ ਦਾ ਉਥਾਨ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਦਾ ਸੰਕੇਤਕ ਹੈ। ਨੌਜ਼ਾਨ ਪਾਦਰੀ ਰੈਦੀਕਲ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਰੋਧ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।

ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹਾਂਗਾ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਹੋਣ ਦੀ ਇਕ ਸੀਮਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਇਹ ਵੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਨੁਮਾਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਣੂ ਜਾਂ ਪੁਲਾਤੀ ਭੌਤਿਕੀ ਵਿਚ ਹਰ ਲੱਭਤ ਕਿਆਸੀ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੇ ਕਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉਤਰ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੈਂਤੜੇ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪ ਨਮੂਨਾ ਅੰਤਿਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਅੰਤਿਮਤਾ ਦਾ ਕਿਸੇ

ਬੰਨਿਓਂ ਵੀ ਕੀਤਾ ਦਾਅਵਾ ਮਹਿਜ ਰੂਡੀਵਾਦ ਹੋਵੇਗਾ। ਹੋਂਦ-ਮੀਮਾਂਸਕ ਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ, ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਅੰਤਿਮ ਗੱਲ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਕੁਝ ਲੋਕ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਹੀ ਆਸਤਕਤਾ ਦਾ ਪੈਂਤੜਾ ਲੇ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਗਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗੋਂ ਬਾਹਰੇ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮੈਂ ਇਹ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਜ਼ਹਬੀ ਪੁਨਰ-ਉਥਾਨ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਬਹੁਤ ਖਬਰਦਾਰੀ ਤੇ ਸਿਆਣਪ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਰੂਡੀਵਾਦੀ ਕਬਨ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਬੰਨੇ ਨਹੀਂ ਲਾਉਣਗੇ। ਨਾਸਤਕਤਾ ਦਾ ਰੂਡੀਵਾਦੀ ਸਮਰਥਨ ਉਠੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀ ਯੂਰਪੀਅਨ ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੀ ਉਪਜ ਸੀ। ਮਾਰਕਸ ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੇ ਇਸ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਨਾਸਤਕਤਾ ਦਾ ਮਕਾਨਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਨੁਕਰਣ ਨਾ ਕਰੀਏ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ-ਸਾਸਕ੍ਰਿਤਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੀਏ। ਸਾਨੂੰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨਵਾਦ ਦੀ। ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨ੍ਹੀਂ ਗਲੀ ਵਿਚ ਲਿਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮਜ਼ਹਬੀ ਕੱਤੜਪੁੱਣੇ ਦਾ ਘੁੰਮੰਡ।

ਪਰਮਾਣੂ ਅਤੇ ਰਵਾਇਤੀ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਅਸੀਮ ਉਤਪਾਦਨ ਇਕ ਹੋਰ ਗੰਭੀਰ ਚੁਣੌਤੀ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਸਾਨੂੰ ਸਾਹਮਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਹਿਜ ਚੁਣੌਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮੱਚੀ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਸਾਹਵੇਂ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਖਤਰਾ ਹੈ। ਮੌਤ ਦੇ ਵਣਜਾਰੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਅਟਕਦੇ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੇ। ਤਾਰਾ ਜੰਗ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਆਕਾਸ ਦੀ ਪੰਖਪਾਗਤ ਸੀਮਾ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਡ-ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਛੁਟੇਰੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਆਪੋ ਵਿਚ ਲੜਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰ ਵੇਚ ਸਕਣ। ਇਸਲਾਮੀ ਭਰਪੁਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਗੱਲ-ਕੱਬ ਦੇ ਹੈਂਦਿਆਂ ਇਹ ਵਿਅੰਗ ਹੀ ਤਾਂ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਭਰਾ-ਮਾਰੂ ਜੰਗ ਮੱਧ-ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਅਸਾਧਾਰਨ ਸਿਖਰਾਂ ਛੋਹ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਕ ਅਨੁਮਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਵਲ ਮੱਧ-ਪੂਰਬ ਦੇ ਖਿੱਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਅਮਰੀਕਨ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਵਿਕਰੀ 1972 ਵਿਚ ਦੋ ਅਰਬ ਪੈਂਡ ਤੋਂ ਵਧਕੇ 1982 ਵਿਚ 15 ਅਰਬ ਪੈਂਡ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਪੈਟਰੋ-ਡਾਲਰ ਵਧੇਰੇ ਮਾਰ ਸਕਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਵਾਹ ਬਰਬਾਦ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਅਰਬ-ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਗਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ।

ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਜੇ ਕਦੇ ਲੇਖਕ ਲਈ ਕਿਸੇ ਕਾਜ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਹੁਣ ਅਮਨ ਦੇ ਕਾਜ ਲਈ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਸਾਂਤੀ ਦੇ ਕਾਜ ਲਈ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉਚੇਰੀ ਪਹਿਲ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਪਰਮਾਣੂ ਹਿੰਸਾ ਧਰਮ, ਧਰਮ-ਨਿਰੋਧਤਾ, ਲੋਕ-ਤੰਤਰ, ਸਮਾਜਵਾਦ-ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ। ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਚੇਗਾ। ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਦਹਿਸਤਵਾਦ ਖਤਰਨਾਕ ਹੱਦ ਤਕ ਵਧ ਗਏ ਹਨ। ਅੰਤਿਮਤਾ

ਸੁਖਮ ਹਵਿਆਰਾਂ ਦੀ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਾਰਨ ਦਲਿਤ ਵਰਗ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਹਿੰਸਾ ਵੀ ਖਤਰਨਾਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰ ਸੰਕੋਚ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਸਾਡੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਨਵਵਾਦ ਨੂੰ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਹੀ ਅਮਨ ਦੇ ਵਾਧੇ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਵੇ। ਸਾਡੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀਆਂ ਗੈਰ-ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਲਿਖਤਾਂ ਅਮਨ ਦੇ ਕਾਜ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਮਨ ਦਾ ਕਾਜ ਸਾਡੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਮੰਤਵ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਜਾਤ-ਪਾਤੀ ਤੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਝਗੜਿਆਂ ਦੇ ਖਤਰੇ ਵੱਲ ਵੀ ਜਿੰਨਾ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਚੋੜਾ ਹੈ। ਯਥਾ-ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤੱਗਾਂ ਵਲੋਂ ਖੜੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਵਧਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਜਾਤ-ਪਾਤੀ ਤੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਹਿੰਸਾ ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਚੁਣੌਤੀ ਦਾ ਵੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਵਖਾਧ ਅਤੇ ਈਸਾਈ-ਹਿੰਦੂ ਵਖਾਧ ਵੀ ਉਭਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਸਿੱਖ-ਹਿੰਦੂ ਟੱਕਰ ਵੀ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਟੱਕਰ ਜਿੰਨੀ ਹੀ ਗੰਭੀਰ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਤੰਤਰੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ ਸਾਡੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਧਰਮ ਨਿਰਪੇਖਤਾ ਲਈ ਸਾਡੀ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਕੇਮਾਂਤਰੀ ਅਮਨ ਲਈ ਸਾਡੀ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਜਿੰਨੀ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੀ ਦੀਆਂ ਪੂਰਕ ਵੀ ਆਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਾਭਾਂ ਦੀ ਅਨਿਆਈਂ ਤੇ ਅਸਾਵੀਂ ਵੰਡ ਕਾਰਨ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹਿੰਸਾ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੂਜੀਵਾਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹਿੰਸਾ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤੀ ਝਗੜੇ ਵੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਹਨ। ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਰਚਨਾਤਮਕ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉਤੇ ਕਲਮ ਚੁਕਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਅੰਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਉਲੇਖ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਲਤਾਵੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਥਾਨੀਅਤ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿਜੀ ਸਮੁੱਚ ਦਾ ਬੇਤਹਾਸਾ ਅਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਪੁਨਿਕ ਵਿਕਾਸ ਨੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੇ ਸਵੇਮਾਣ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਜਗਾਈ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਪੂਰੀ ਮਾਨਵਤਾ ਪਰਤਾਉਣ ਵੱਲ ਵੀ ਸਾਡੀ ਹੋਤਨਾ ਜਗਾਈ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਇਕ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਵੇਕਲੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਇਕ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਵੇਕਲੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਸਾਡੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੇ ਅੰਰਤਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਇਆ ਤੇ ਹੀਣ ਚੁਣੌਤੀ ਖੜੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਸਾਡੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲਾਂਦਰੇ ਵਾਲੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇਕੇ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਪੱਛਮੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸਤਿਕਾਰ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹਿਸੂਸ ਸੰਭੇਗ ਦੀ ਵਸਤੂ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਸਤਿਕਾਰ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਦੂਜਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਬਹੁਤ ਛੂੰਘੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ-ਲਿੰਗਕ ਗਰੰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਮੁਕਤ ਕਰਨਾ ਪਏਗਾ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਦੁਖਦਾਈ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀਆਂ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਰਦ ਗਾਵਨਵਾਦ ਬਹੁਤ ਭਾਰੂ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੰਰਤਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਹਮਾਇਤ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਏਥੇ ਮੈਂ ਲੇਖਕ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਤੇ ਉਸਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉਤੇ ਵੀ ਕੁਝ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਗਾ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਨਾਜ਼ਕ ਪਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਲੇਖਕ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਨੂੰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲੀ ਲੋੜ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਸਮਾਜੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵੱਲ ਉਸਦੇ ਹੁੰਗਾਰੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੁ ਲੇਖਕ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਵਧੇਰੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਹੱਤਵ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਇਕੋ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੱਖ ਹਨ। ਕੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਉਥੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ? ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦਾ ਇਹ ਉਚਿਤ ਢੰਗ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪਰਸਪਰ-ਵਿਰੋਧੀ ਨਹੀਂ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਪਰੋਂ ਇੰਝ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਕੀਕੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਜ ਵੱਲ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਜਾਂ ਤਾਂ ਡਰ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜਾਂ ਨਿੱਜੀ ਸੁਆਰਥ ਕਰਕੇ। ਡਰ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਸੁਆਰਥ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਦੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਹਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਪੱਖ ਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਪੱਖ। ਜਿਹੜਾ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਉਸਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ। ਸਾਡੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸੂਧ ਅਸੂਲੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਰਗੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਾ-ਅ-ਪੇਚ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਯਥਾਰਥਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ, ਗੁੰਝਲਾਂ ਅਤੇ ਫੌਰੀ ਲੋੜਾਂ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਲੇਖਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿੰਗ-ਵਲੇਵਿਆਂ ਤੋਂ ਅੰਤਰੁਭਾਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇੰਝ ਇਕ ਬੰਨੇ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ, ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਉਚੇਰੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦਾ ਨੁਕਤਾਚੀਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕੋਈ ਤਦ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਸਨੂੰ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਵਤੀਗਾ ਧਾਰ ਸਕਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਹੋਵੇ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਜਾਂ ਉਹ ਡਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜਾਂ ਖੁਸ਼ਾਮਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਕ ਗੁਣਾਤਮਕ ਫਰਕ ਬਣਿਆ ਰਹੇਗਾ। ਇਕ ਸੁਪਲੇਸਾਜ਼ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜਾ ਵਿਹਾਰਕ। ਇਕ ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਘੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਮਹਿਸੂਸ ਆਪਣੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਦੂਜਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਅਤੇ ਜਿਆਸਤਦਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨੀਤੀ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਅਤੇ ਜਿਆਸਤਦਾਨ ਦੁਕਵੀਂ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਲੇਖਕ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਜੀਨ ਪਾਲ ਸਾਰਤਰ ਆਖਦਾ ਹੈ :

“ਉਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਉਸ ਉਤੇ ਕਿੰਤੂ ਕਰਕ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹਟਕਦਾ। ਉਸਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਕਿੰਤੂਕਾਰੀ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਵਿਰੋਧ ਫਲਦਾਇਕ ਹੋਵੇਗਾ।”

ਗੱਲ ਮੁਕਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਬਾਰੇ। ਇਹ ਆਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਹਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ ਸੁਦਰਤਾ ਸਿਰਜਣਾ। ਸਤੰਲਨ, ਸਾਵਾਂਫਣ, ਸੁਮੇਲ ਇਸਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਸਮੱਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦਰੁਸਤ, ਪਰ ਇਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮੁੱਖਾਂ, ਸੁਮੇਲ ਇਸਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਸਮੱਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਹੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਨੂੰ ਵੀ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਪੱਖ ਵੀ ਅਣਗੇਲਿਆਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ। ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚਤਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਉਸਦਾ ਸੁਪਨਾ ਭੂਤ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀਆਂ ਚੁੱਣੌਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੀ ਸਾਤਵਿਕ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਆਪਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਜੜਹੀਣ ਹੋ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਗਤੀਹੀਣ ਤੇ ਖੱਡੋਤ-ਗ੍ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਵਿਆਪਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਗਤੀਹੀਣ ਤੇ ਖੱਡੋਤ-ਗ੍ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮੁੱਚਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਵਿਆਪਕ-ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤੁਲਨ ਤੋਂ ਉਸਦੇ ਸੰਦਰਧ ਸਮੁੱਚਤਾ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਵਿਆਪਕ-ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤੁਲਨ ਤੋਂ ਉਸਦੇ ਸੰਦਰਧ ਬੇਧ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਪਾਸਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਹੋਗਲ ਨੇ ਦਰੁਸਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਕਲਾ ਅਧੀਨ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਪਾਸਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਹੋਗਲ ਨੇ ਦਰੁਸਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਕਲਾ ਅਧੀਨ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਪਾਸਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਧਨ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਹਸਤੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਧਨ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਹਸਤੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵੀ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਅਧੁਨਿਕ ਧਪਤਕਾਰੀ ਨੇ ਸਾਡੀ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਧਨ ਸੰਪਤੀ ਵਿਚ ਗਰੁੱਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਲਿਭਤਾਂ ਵਿਚ ਹਕੀਕੀ ਸੰਦਰਤਾ ਸਭ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਹਸਤੀ ਦੀ ਇਹ ਚੇਤਨਾ ਮੁੜ ਜਗਾਉਣ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

0

[ਪੁਗਤਿਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਘ ਦੇ ਚੰਕੇ ਸੰਮੇਲਨ 9-10-11 ਅਪ੍ਰੈਲ 1986-ਲਖਨਊ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪੱਤਰ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਅਨੁਵਾਦ : ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ]

ਇਕ ਗਜ਼ਲ ਅਤੇ ਇਕ ਕਵਿਤਾ/ਸੁਖਬੀਰ

ਗਜ਼ਲ :

ਲਹੂ 'ਚ ਲਿਬੜੀ
ਗੁਰਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ। ਹਿਨ ਲਸ਼ਕ ਇੱਕੋ-ਨਮ
ਅੱਜ ਮਨੁੱਖ ਨਾ। ਹਿਨ ਲਿਹਣ
ਅਪਣਾ ਹਾਣੀ। ਹਿਨ ਲਿਹਣ
ਦਿਨ ਨੇ ਕਦ ਤਕ
ਰਾਤ ਹੰਦਾਣੀ। ਹਿਨ ਲਿਹਣ
ਲਾਸ਼ਾਂ ਲੰਘਣ
ਲਹੂ ਦੀ ਘਾਣੀ। ਹਿਨ ਲਿਹਣ
ਲਹੂ ਦਾ ਲਾਵਾ। ਹਿਨ ਲਿਹਣ
ਮੰਗੇ ਪਾਣੀ। ਹਿਨ ਲਿਹਣ
ਨਫਰਤ ਅੰਨ੍ਹੀ। ਹਿਨ ਲਿਹਣ
ਮੁਰਦੇ ਖਾਣੀ। ਹਿਨ ਲਿਹਣ
ਝੂਠ ਦੀ ਖੱਟੀ। ਹਿਨ ਲਿਹਣ
ਕਿੰਜ ਪਚਾਣੀ। ਨੀਮਾਂ ਉਚਿਹ ਨਾਭਿ
ਪਾਪ ਦੀ ਜੰਝ ਇਹ ਹਿਨ ਲਿਹਣ
ਕਿੱਥੇ ਜਾਣੀ। ਨੀਮਾਂ ਉਚਿਹ ਨਾਭਿ
ਉਹ ਖੰਘਦਾ ਹੈ। ਹਿਨ ਲਿਹਣ
ਖਲਾਅ ਗੂੰਜ ਉਠਦਾ ਹੈ। ਹਿਨ ਲਿਹਣ
ਚੁਫੇਦੇ ਦੀ ਚੁੱਪ ਹੋਰ ਵੀ ਢੂਘੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
ਖੰਘ ਜਿਰਮਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ
ਆਦਰਾਂ ਦੀ ਖਾਉ। ਹਿਨ ਲਿਹਣ
ਤੇ ਭੁੱਖਾ ਚਿੱਡ
ਅੰਨ੍ਹੁ ਖੂਹ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ।
ਮੌਤ ਹਿਨ ਲਿਹਣ
ਇਕ ਪਾਸੇ ਖੇਤ ਦੀ ਵੱਟ 'ਤੇ ਬੈਠੀ
ਉਸ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਗੱਡੀ
ਉਬਾਸੀਆਂ ਲੈਂਦੀ ਪਈ।
ਉਹ ਖੰਘਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।
ਇਕ ਇੱਲ
ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਚੱਕਰ ਲਾਉਣ ਲਗਦੀ ਹੈ।

[ਬੀ-19, ਸੰਨ ਐਂਡ ਸੀ, ਵਰਸੋਵਾ ਰੋਡ, ਬੰਬਈ-61]

ਸਿਰਜਣਾ

ਸਾਡੇ ਪਿੱਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲਿਓ !
 ਮਨ-ਚਿੰਦੀ ਫਸਲ ਨਹੀਂ ਉਗਾ ਸਕੇ ਅਸੀਂ
 ਕਰਾਂਤੀ ਦੀ : ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ;
 ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਹੀ ਬੀਜੀ
 ਸੰਵਾਰੀ ਤੇ ਸਿੰਜੀ ਅਸਾਂ
 ਅਪਣੇ ਖੂਨ ਪਸੀਨੇ ਨਾਲ ;
 ਛੁਟੀਆਂ ਸਨ ਕਰੂਬਲਾਂ ਹਰੀਆਂ ਕਚੂਡ
 ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਹਾਣੀ !
 ਪਰ-ਗੜ੍ਹਮਾਰ ਹੋ ਗਈ—
 ਤੇ ਫੇਰ ਟਿੱਡੀ ਦਲ ਲੰਘ ਗਿਆ ਏਧਰੋਂ,
 ਮਰਨੋਂ ਬਚੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਕਰੂਬਲਾਂ
 ਨਿਗਲ ਲਈਆਂ ਇਹਨੇ !

ਵੀਰਾਨ ਪਈ ਏ ਜ਼ਮੀਨ
 ਬੰਜਰ, ਸੁੱਕੀ, ਤਰੇੜੀ, ਅਣਵਾਹੀ,
 ਅੱਥਰੂਆਂ ਨਾਲ ਮੁੜ ਸਿੰਜ ਰਹੇ ਹਾਂ ਅਸੀਂ
 ਸੂਰਮਿਆਂ ਦੇ ਅੱਥਰੂਆਂ ਨਾਲ !

ਵਤਰ ਆ ਜਾਏ ਜ਼ਰਾ,
 ਮੁੜ ਵਾਹਾਂਗੇ, ਮੁੜ ਬੀਜਾਂਗੇ, ਮੁੜ ਗੋਡਾਂਗੇ ;
 ਫੁਟਣਗੀਆਂ ਕਰੂਬਲਾਂ ਹਰੀਆਂ ਹਰੀਆਂ,
 ਫਸਲਾਂ ਉਗਣਗੀਆਂ ਭਰਪੂਰ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀਆਂ !

ਪਰ-ਜੇ ਅਸੀਂ ਨਾ ਰਹੇ, ਤਾਂ
 ਸਾਡੇ ਪਿੱਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲਿਓ, ਸਾਡੇ ਬੱਚਿਓ ।
 ਸਾਂਭ ਲੇਣਾ ਇਸ ਖੇਤੀ ਨੂੰ,
 ਬਚਾਈ ਰੱਖਣਾ ਇਹਨਾਂ ਕਰੂਬਲਾਂ ਨੂੰ
 ਝੱਖੜਕਾਂਜੇ ਤੋਂ, ਗੜ੍ਹਮਾਰ ਤੋਂ, ਟਿੱਡੀ ਦਲ ਤੋਂ,
 ਏਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ, ਅਸਾਂ ਛੱਡਣਾ ਹੈ ਪਿੜ
 ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ, ਆਪਣੇ ਵਾਰਸਾਂ ਲਈ !

ਭਰਪੂਰ ਫਸਲ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ
 ਉਗਾਉਣੀ ਹੈ ਜਿਹਨਾ !

[196-ਤੀ, ਪਾਕਟ 1, ਮਯੂਰ ਵਿਹਾਰ, ਦਿੱਲੀ-9]

ਹੁਣ ਤਾਂ ਪੰਡੀ ਵੀ ਤ੍ਰਹਿਣੋਂ ਹਟ ਗਏ ਨੇ !!!
 ਗੋਲੀ ਦਾ ਚੱਲਣਾ, ਖੂਨ ਦਾ ਡੱਲੁਣਾ
 ਤੇ ਇਕ ਜਾਨ ਦਾ ਢੇਰ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਸੂਨਯ ਵਿਚ—
 ਕੁਦਰਤੀ ਅਮਲ ਜਾਪਦਾ ਹੈ !

ਮਨੁੱਖ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ ਘਰੋਂ
 ਬੱਚੇ, ਕੁੱਝ ਤੇ ਐਰਤਾਂ ਵੀ : ਬੇਖ਼ਤਰ, ਬੇਧੜਕ—
 ਜਿਸ ਨੇ ਮੁੜਨਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਮੁੜ ਆਵੇਗਾ ।
 ਨਾ ਮੁੜਨ ਵਾਲੇ, ਤਾਂ ਪੁੱਛੋ ਕਮਾਲਾਂ ਦੇ ਸੁਖ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ
 ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ !
 ਘਰਾਂ, ਸੜਕਾਂ, ਸਰਾਵਾਂ 'ਚੋਂ
 ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਹਵਾਵਾਂ 'ਚੋਂ
 ਪੁਲਸ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਸਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬਕਤਰ-ਬੰਦ ਗੱਡੀਆਂ 'ਚੋਂ
 ਘਣਾ, ਸੰਘਣਾ ਜੰਗਲ ਉੱਗ ਆਇਆ ਹੈ !

ਕਿਸ ਦੇ ਦੰਦ, ਕਿਸ ਦੀ ਸ਼ਾਹ ਰਗ ਵਿਚ ਖੁੱਭਣੇ ਹਨ ?
 ਕਿਸ ਨੇ, ਕਿਸਦਾ ਨਿਵਾਲਾ ਬਣਨਾ ਹੈ ?
 ਕਿਸ ਦੀ ਬੰਦੂਕ ਨੇ ਕਿੱਧਰ ਦਾ ਰੁੱਮ ਕਰਨਾ ਹੈ ?
 ਕਿਸ ਨੇ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਸ ਨੇ ਸਿਵਾ ਜਣਨਾ ਹੈ ?
 ਸਭ ਕੁਝ ਅਨਿਸ਼ਚਤ ਹੈ, ਬੇਨਿਆਮੀ !!!
 ਪਰ ਰੋਜ਼ ਘਟਦਾ ਹੈ !!!

ਜੰਗਲ ਦਾ ਵੀ ਇਕ ਨਿਯਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ
 ਤੇ ਇਹ ਜੁ ਜੰਗਲ,
 ਅਸਾਂ ਉਸਾਰਿਆ ਹੈ ਆਪਣੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ,
 ਬੇਨਿਆਮੀ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਨਿਯਮ ਜਾਪਦੀ ਹੈ !

ਪੰਡੀ ਚੁਗ ਰਹੇ ਹਨ, ਇਨਸਾਨ ਤੁਰ ਰਹੇ ਹਨ
 ਗੋਲੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ, ਖੂਨ ਡੱਲੁ ਰਿਹਾ ਹੈ
 ਕੋਈ ਬੰਦ ਹੋ ਰਿਹਾ, ਕੋਈ ਖੁੱਲ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੈ
 ਹਰ ਦਿਨ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਨਿਸਦਿਨ,
 ਤੇ ਅਲਗਾਵ ਜਿਹੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ !

[New Ayansh, B. C., Canada]

ਖਾਤਰ ਕੀ ਕੀ ਵੰਡੀਆਂ ਨਹੀਂ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ? ਦਿਲ-ਦਿਮਾਗ-ਸੋਚਣੀਆਂ ਵੰਡ ਦਿੱਤੀਆਂ ਨੇ; ਧਰਤੀ-ਪੈਣ-ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਲੀਕਾਂ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਨੇ । ਅਨੰਤ ਅਕਾਲ ਕਰੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਾਲ ਨੂੰ ਵੀ ਵੰਡ ਛੱਡਿਆ ਹੈ ਸਾਲ-ਮਹੀਨੇ-ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ, ਘੜੀਆਂ-ਪਲ-ਛਿਣਾਂ ਵਿਚ; ਪੰਟੇ-ਮਿੰਟ-ਸਕਿੰਟਾਂ ਵਿਚ । ਹੁਣ ਤਾਂ ਨੈਨੋ-ਸੈਕਿੰਡ ਕੱਢ ਮਾਰੇ ਹਨ-ਇਕ ਸਕਿੰਟ ਦਾ ਇਕ ਅਰਬਵਾਂ ਹਿੱਸਾ !! ਕੀ ਕਰਨੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਵੰਡੀਆਂ ? ਕਿਉਂ ਕੀਤੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਵੰਡੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ?!

ਮੈਂ ਵੀ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੰਡੀਆਂ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਹੀ ਬੈਠਾ ਹਾਂ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੰਡੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਠਣ ਦੀ, ਜਾਨਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾਂ ਕਿ ਕਦੋਂ ਆਇਆ ਸੀ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ? ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਹੋਰ ਹੈ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ? ਕਦੋਂ ਤੁਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ ?

ਕਦੋਂ ਕੁ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਆਇਆ ਸੀ ? ਜੇ ਘੜਿਆਲ ਵੱਜ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿਆਸ ਹੋ ਜਾਵੇ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਪੰਜ ਕੁ ਘੰਟੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਆਇਆ ਸੀ ! ਸ਼ਾਇਦ ਸੱਤ ਕੁ ਵਜੇ ਹੋਣਗੇ ਉਦੋਂ ! ਪਰ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਘੜਿਆਲ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦਾ ਵੱਜਾ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਕਰਕੇ ਠੀਕ ਠੀਕ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ । ਸ਼ਾਇਦ ਘੰਟਾ ਕੁ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਆਇਆ ਸੀ ? ਜਾਂ ਚਾਰ ਸਾਫੇ ਚਾਰ ਘੰਟੇ ਹੋ ਗਏ ? ਘੜਿਆਲ ਵੱਜ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਸੱਕ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ !!

ਪਰ ਸੱਕ ਮਿਟਾ ਕੇ ਕਰਨਾ ਵੀ ਕੀ ਐ ? ਹੋਰ ਕੁਝ ਘੰਟਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਐ ਮਿੱਤਰਾ ! ਸਾਰੇ ਸੱਕ-ਸੁਥੇ, ਰੋਸੇ-ਗਿਲੇ ਮੁੱਕ ਜਾਣਗੇ !! ਤਾਂ ਵੀ, ਜੇ ਘੜਿਆਲ ਵੱਜ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਚਾਨਣਾ ਤਾਂ ਹੋ ਜਾਵੇ । ਇਹ ਸੇਸਾ ਕਿਉਂ ਰਹਿ ਜਾਵੇ ? ਪਹਿਰੇਦਾਰ-ਸੰਤਰੀ-ਜਮਾਂਦਾਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਪਏ । ਸਾਰੇ ਇੰਜ ਚੁੱਪ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਬੁੱਤ ਹੋਣ !!

ਵਕਤ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਰਿਹਾ । ਜੇ ਕਰ . . ਉਹੋ... ਇਹ ਘੜਿਆਲ ਕਿਉਂ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਚੰਬੜ ਗਿਐ ? ਨਹੀਂ ਵੱਜਦਾ ਤਾਂ.. । ਪਰ ਗੁਸਾ ਕਿਉਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ? ਕਿਸ ਉਤੇ ? ਕਿਸ ਵਾਸਤੇ ? ਇਹ ਫੇਰ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਧੜਕਣ ਕਿਉਂ ਹੋਈ ? ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਕਿਉਂ ਫਰਕਣ ਲੱਗ ਪਿਐ ? ਥੱਬੀ ਅੱਖ ਕਿਉਂ ਫਰਕੀ ਹੈ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਵਾਰ ? ਇਹ, ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹੈ ? ਇਹ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਧੁੰਪ ਜਿਹੀ, ਫਿਲਮ ਜਿਹੀ ਕਿਉਂ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ? ਕਿਉਂ ਇੰਜ ਹੌਕਾ ਜਿਹਾ ਨਿਕਲ ਗਿਐ ? ਜੇ ਕਿਤੇ ਉਹ ! ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ । ਸੰਭਲ—ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰ । ਕੀ ਕਹੇਗਾ ਨਹੀਂ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ? ਕਹਿਣਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕੀ ਹੈ ? ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਅੱਖ ਨੇ ਕਹਿ ਦੇਣੈ ? 'ਬੱਸ ! ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਨਾ !!!'

ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨਾ ਵਕਤ ਬੀਤ ਗਿਐ ? ਘੜਿ...! ਨਹੀਂ ਉਸ ਦੀ ਨਾ ਮੈਂ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੈ ਨਾ ਸੋਚਣਾ ਹੈ । ਮੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਸੀਨਾ ਆ ਰਿਹੈ ? ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਦੋਂ ਮੈਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਲਿਖਣਾ ? ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮੈਂ ਤੁਰਿਆ ਫਿਰਦਾ ਰਿਹਾ । ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਫੇਰ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ । ਮੈਨੂੰ ਪਸੀਨਾ ਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਆਈ ਜਾਂਦੇ ? ਟਾਇਮ—। ਨਹੀਂ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਖਪਾਣਾ ਮੈਂ ਉਸ ਖਾਤਰ । ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹੈ ? ਇਹ ਵੱਟ ਕਿਉਂ ਪੈ ਰਹੇ

ਨੇ ? ਇਹ ਗੁੜ-ਗੁੜ ਕਿਉਂ ਹੋ ਰਹੀ ਐ ਪੇਟ ਵਿਚ ? ਵਕਤ ਕਿਵੇਂ ਕੱਟਾ ? ਨੀਂਦ ਹੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਵੀ ਸੀ । ਕੁਝ ਤਾਂ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਵੇਲਾ । ਅੱਗੇ ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣਾ, "ਕਿਵੇਂ ਰਾਤ ਕਟਦੇ ਨੇ ਉਹ ਲੋਕ ?" ਤਾਂ ਉਹ ਚੁੱਪ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਮੂੰਹ ਮੌਡ ਲੈਂਦਾ ਸੀ । ਜੇ ਹੁਣ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਕੇ ਪੁੱਛੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੀ ਦੱਸਾਂਗਾ ? ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਆਪ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਟਾਇਮ ਹੋਰ ਹੈ ? ਕਿਵੇਂ ਬੀਤੇਗਾ ?

ਉੱਜ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਇਹ ਕੱਟਣਾ । ਕਿਉਂ ਨਾ ਸਭ ਕੁਝ ਲਿਖ ਹੀ ਦੇਵਾਂ ਜੋ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਹੋਇਆ ? ਜਿਵੇਂ ਹੋਇਆ ? ਖਬਰੇ ਕਿੰਨੇ ਵਰਕੇ ਭਰ ਛੱਡੇ ਨੇ ਮੈਂ ਪਿਛਲੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ? ਇਹ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਲਿਖ ਦੇਵਾਂ, ਅਪ-ਟੂ-ਡੇਟ, ਜਾਂ ਅਪ-ਟੂ-ਟਾਇਮ ਤਾਂ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ।

ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਢੋਅ ਲਾ ਲਈ ਸੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਕਿੰਨਾ ਰੀ ਚਿਰ ! ਹਾਲੇ ਵੀ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦਾ ਘੜਿਆਲ ਨਹੀਂ ਵੱਜਾ । ਅੱਜ ਪੰਜ ਅਕਤੂਬਰ ਹੀ ਹੈ ! ਅੱਜ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਰੋਟੀ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਪਿੱਛੋਂ ਕੋਠੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ ਸਾਂ । ਸ਼ਾਇਦ ਘੰਟਾ ਜਾਂ ਭੂਢ, ਦੋ ਘੰਟੇ ਬੀਤੇ ਹੋਣਗੇ, ਅਚਾਨਕ "ਖਬਰਦਾਰ, ਖਬਰਦਾਰ" ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨਾਲ, ਜਮਾਂਦਾਰ ਦੀ ਸੀਟੀ ਨਾਲ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸਾਹ ਕੋਲ ਆਂਦੇ ਭਾਰੇ ਕਦਮਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਚੁਸ਼ਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਸਾਰੇ ਹੀ ।

ਫਿਰ ਸਿਪਾਹੀਆਂ-ਜਮਾਂਦਾਰਾਂ-ਡਿਪਟੀ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਆਇਆ । ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਇਸ ਵੇਲੇ ਕਿਉਂ ਆਏ ? ਇੰਜ ਕਿਉਂ ਆਏ ? ਅੱਜ ਦਾਪਹਿਰ ਤਾਂ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬੈਠ ਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਕੇ ਗਿਆ ਸੀ ? ਫੇਰ ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ? ਮੈਂ ਕੁਝ ਬੋਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਜਮਾਂਦਾਰ ਦੀ ਕਵਕਵੀਂ "ਸਾਵਧਾਨ" ਨਾਲ ਮੈਂ ਚੇਤੇਨ ਅਤੇ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਿਆ । ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਨੀਂਝ ਭਰਕੇ ਦੇਖਿਆ । ਸੇਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਚੱਕਰ ਜਿਹਾ ਆਇਆ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਡੋਬੂ ਜਿਹਾ ਪਿਆ ਹੋਵੇ !! ਫੇਰ ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਨੀਵੀਆਂ ਕਰਕੇ ਰੋਹਬੀਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਹੁਕਮ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗਾ, "ਕੈਦੀ ਨੰਬਰ 861, ਚੰਦਰ !"

ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਹੋਇਆ ? ਮੈਂ ਸਮਝਿਆ ਜਿਵੇਂ ਦਿਲ ਦੀ ਧੜਕਣ ਬੰਦ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਹੋਵੇ : ਮੇਰਾ ਖਬਾ ਮੌਦਾ ਜੰਗਲੇ ਨਾਲ ਵੱਜਾ, ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਮੈਂ ਜੰਗਲੇ ਦੀ ਸੀਖ ਵੜ ਲਈ । ਮੈਂ ਚੀਕ ਕੇ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੀਆ, "ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਸਾਬੂ । ਜੇਲ੍ਹ ਮੈਨੂਅਲ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਠ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ..." ਪਰ ਮੇਰੀ ਚੀਕ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਢੱਬ ਗਈ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਦੀ ਗੱਲ ਜਾਦ ਕਰਕੇ । ਇਕ ਵਾਰ ਮੇਰੇ ਪੁੱਛਣ ਉਤੇ ਉਸ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਠੀਕ ਐ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ ਉਤੇ ਅੱਠ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਬੰਦਾ ਮਾਰ ਬੋੜੀ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦੇ ? ਕਾਗਜ਼ ਵਿਚ ਲਿਖ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਖਬਰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ । ਪਰ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਦਸਦੇ ਆਖਰੀ ਬਾਅਦ ਦੀ ਰੋਟੀ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਹਾਂ ।" ਜਦੋਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪੇ ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਅੱਡੀਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ।

ਬੇਚੇਨੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਫੇਰ। ਵਕਤ ਦਾ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਰਿਹਾ। ਘੜਿਆਲ ਹਾਲੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵੱਜਾ। ਉਹ ਖੜਕ ਜਾਏ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇ। ਕਿਤੇ ਅੱਜ ਭੁਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਗਏ ਸਾਰੇ ਜਣੇ? ਕਿਤੇ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਚੁੱਪ ਕੀਤੇ ਬੈਠੇ ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਵਕਤ ਦੀਆਂ ਸੂਲਾਂ ਚੁਗਣੀਆਂ ਨਾ ਪੈਣ? ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਅਜੇ ਬੜਾ ਵਕਤ ਹੋਣ ਦੇ ਭੁਲੇਕੇ ਕੁਝ ਸੌਂ ਜਾਵਾਂ? ਕੁਝ ਜੈਨ ਪਾ ਲਵਾਂ ਆਪਣੀ ਬੇਚੇਨੀ ਜਾਂ ਤਣਾਓ ਤੋਂ? ਪਰ ਇਹ ਖੜਕਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਘੜਿਆਲ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ ਕਿ ਵਕਤ ਦਾ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਣ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਕਿੰਨਾ ਅੰਖਾ ਹਾਂ? ਕਿੰਨਾ ਛਟਪਟਾ ਰਿਹਾਂ?

ਕਰਨਾ ਕੀ ਹੈ ਪਰ ਮੈਂ ਵਕਤ ਬਾਰੇ ਜਾਣ ਕੇ? ਰੁਕਣਾ ਤਾਂ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਕਟ ਤਾਂ ਜਾਣਾ ਹੀ ਹੈ, ਘੜਿਆਲ ਖੜਕੇ ਜਾਂ ਨਾ ਖੜਕੇ। ਕਿਉਂ ਮੈਂ ਇੰਜ ਅੰਖਾ ਹੋ ਰਿਹਾਂ? ਕੀ ਲੈਣੇ ਮੈਂ ਹੁਣ ਵਕਤ ਜਾਣ ਕੇ? ਜੋ ਹੋਣਾ ਸੀ ਉਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਜੋ ਹੋਣੈ ਹੁਣ ਉਹ ਹੋ ਈ ਜਾਣੇ! ਫੇਰ ਕਿਉਂ ਮੈਂ ਇੰਜ ਹਾਰ ਰਿਹਾਂ? ਪਿਛਲੀ ਬੜੀ ਦੇਰ ਤੋਂ ਘੜੀ ਪੇਸ਼ਾਬ ਆਣ ਵਾਂਗ ਲਗਦੇ ਪਰ ਅੰਦਾ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਇਹ ਕਿਉਂ ਇੰਜ ਹੋ ਰਿਹੈ? ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਇੰਜ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਚਲੋ, ਵਕਤ ਕੱਟਣ ਖਾਤਰ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਕਾਗਜ਼ ਕੱਠੇ ਕਰਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸੁਰੂ ਕਰਾਂ। ਅੱਗੋਂ ਦਾ ਤਾਂ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਕਿਉਂ ਕੱਠੇ ਕਰਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸੁਰੂ ਕਰਾਂ। ਅੱਗੋਂ ਦਾ ਤਾਂ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਕਿਉਂ ਕੱਟ ਜਾਓ!!

ਕੀ ਵਕਤ ਹੈ? ਕਿੰਨੇ ਵਜੇ ਨੇ? ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਵਕਤ ਹੋਰ ਹੈ? ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਘੜਿਆਲ ਵੱਜਿਆ ਕਿ ਨਹੀਂ? ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁਣ ਤਰੀਕ ਪੰਜ ਹੈ ਜਾਂ ਛੇ? ਕਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਨੀਂਦ ਆ ਗਈ? ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਸੁੱਤਾ ਰਿਹਾ ਮੈਂ? ਜਦੋਂ ਉਡੜਵਾਹੇ ਜਾਗ ਖੁਲ੍ਹੀ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਕਾਗਜ਼ ਮੇਰੇ ਧਿੰਡਰੇ ਪਏ ਸਨ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਦੌਨੋਂ ਫੈਲੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਵਰਕੇ ਵਲ੍ਲੂੰ ਪਰੇ ਜਿਹੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਅੱਖ ਖੁਲ੍ਹਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦੇਰ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਹਾਂ ਕਿਥੇ? ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਮਰ ਗਿਆ ਹੋਵਾਂ! ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੀ ਗਰਦਨ ਨਾ ਹੋਵੇ!! ਮੈਂ ਪੁੱਟ ਬਰਿਆ। ਗਰਦਨ ਉਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਿਆ ਅਤੇ ਜਾਣਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਅਜੇ ਥੁੱਟ ਦਾ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹਾਂ!! ਪਰ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ? ਨੀਂਦ ਕਿਥੋਂ ਆ ਗਈ? ਕਦੋਂ ਆ ਗਈ? ਤੇ ਉਹ ਸੁਪਨਾ! ? ਉਹ ਸੁਪਨਾ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਆਇਆ? ਕਿਉਂ ਆਇਆ? ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਯਾਦ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਉਹੋ ਲਿਖ ਦੇਵਾਂ, ਫੇਰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗਾ। ਵਕਤ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨਾ ਬੀਤ ਗਿਆ? ਕਿੰਨਾ ਹੋਰ ਰਹਿੰਦੇ? ਕਦੋਂ ਆ ਜਾਣੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ? ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਪਨਾ ਸਾਰਾ ਲਿਖ ਦੇਵਾਂ। ਕਿਤੇ ਭੁਲ ਨਾ ਜਾਵਾਂ। ਬੜਾ ਕੁਝ ਅਜੀਬੇ ਗਰੀਬ ਹੋਇਆ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ। ਜੋ ਕੁਝ ਯਾਦ ਏ ਉਹ ਇੰਜ ਹੈ:—‘ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਰੀਲੇ, ਦਰਦ ਭਰੇ ਸੁਰ ਵਿਚ ਗਾ ਰਿਹੈ ਕੋਈ। ਫੁਸਫਸਾਹਟ ਵਾਂਗ ਉਹ ਆਵਾਜ਼ ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਿਮਾਗ ਤੱਕ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ “ਆ ਮਿੱਤਰਾ! ਅੱਜ ਕੋਲ ਖਲੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਗਰਦਨ ਕਟਦੀ ਦੇਖ!” ਫੇਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਧਰੋਂ ਦੀ ਹੋ ਕੇ, ਕਿਸ ਸੜਕ ਉਤੇਂ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਮੈਂ ਧੜਕਦੇ ਦਿਲ

ਨਾਲ, ਪੈਰ ਘੜੀਸਦਾ ਜਿਹਾ ਤੁਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾਂ? ਉਹ ਸੜਕ, ਉਸ ਸੜਕ ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਘਰ, ਕੋਲ ਵਗਦਾ ਨਾਲੇ ਵਰਗਾ ਕੁਝ, ਸਭ ਬੜੇ ਜਾਣੇ ਪਹਿਚਾਣੇ ਲਗਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਕਿਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ? ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਪੈਰ ਘੜੀਸ ਕੇ ਤੁਰੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਇੰਜ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਸੱਜੇ-ਖੱਬੇ, ਕੰਧਾਂ ਉਤੇ, ਲਹੂ ਦੇ ਧੱਬੇ ਪਦੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਅਖੀਰ ਇਕ ਗੈਰਾਜ ਵਰਗੀ ਥਾਂ ਕੋਲ ਮੈਂ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਚਾਰੋਂ ਪਾਸੇ ਲਹੂ ਦੇ ਧੱਬੇ ਸਨ: ਕੰਧਾਂ ਉਤੇ, ਫਰਸ਼ਾਂ ਉਤੇ, ਚੀਜ਼ਾਂ ਉਤੇ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਇਕ ਟੋਕਰੀ ਵਿਚ ਪੱਡੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸਿਰੀਆਂ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੰਗ-ਰੰਗ ਦੇ ਚਿਹਰੇ, ਵਾਲ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਜੀਬੇ ਗਰੀਬ, ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅੱਡੀਆਂ ਅੰਖਾਂ!! ਜਿਵੇਂ ਕਈ ਕਈ ਕੁਝ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਹੋਣ!! ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉਪਰਾਮ, ਬਹੁਤ ਹੀ ਅੱਲਗ, ਬੇ-ਅਸਰ ਢੰਗ ਨਾਲ, ਪਰ ਧੜਕਦੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਸਭ ਕੁਝ ਵੇਖੀ ਜਾਂਦਾ। ਉਥੇ ਹੀ ਇਕ ਪਤਲਾ, ਲੰਬਾ, ਅੱਧੀ ਕੁ ਚਿੱਟੀ ਜਿਹੀ ਦਾਹੜੀ ਵਾਲਾ, ਵਕੀਲ ਵਰਗ ਮੁੰਡਾ ਖਲੋਤਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ, “ਆਓ ਜੀ! ਆਓ!! ਤੁਹਾਡੀ ਹੀ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਬੱਸ ਅੱਖ ਦੇ ਫੋਰ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੀ ਗਰਦਨ ਲਾਹ ਕੇ ਅੱਹ ਟੋਕਰੀ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦੇਣੀ ਹੈ। ਫੇਰ ਮੈਂ ਕਰਨਾ ਜਿੰਨੀ ਮਰਜ਼ੀ। ਹੁਣੈ ਤੁਹਾਡੇ ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਕਿਸ਼ਨ ਆਇਆ ਸੀ ਨਵੀਂ ਮਰੂਤੀ ਲੈ ਕੇ। ਕਹਿੰਦਾ ਜਲਦੀ ਐ, ਜਲਦੀ ਤੋਰ ਮੈਨੂੰ। ਅੱਹ ਪਈ ਅੰਧੇ ਗਰਦਨ ਉਹਦੀ। ਮਰੂਤੀ ਵੀ ਅਜੇ ਛੱਡ ਗਿਆ, ਕਹਿੰਦਾ ਆ ਕੇ ਲੈ ਜਾਓ ਜਾਂ ਭੇਜ ਦੇਈਏ ਘਰ। ਬੱਸ ਹੁਣ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਵਾਰੀ ਹੀ ਕਰਨੀ ਮੈਂ।” ਇਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਗੈਰਾਜ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉਤੇ ਲੱਗੇ ਰੋਲਰ-ਸਟਰ ਵਰਗੀ ਗਿਲੋਟੀਨ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਉਥੋਂ ਨਜ਼ਰ ਹਟਾ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਪਰ੍ਹੇ ਛੋਟੀ ਟੋਕਰੀ ਵਿਚ ਕਿਸ਼ਨ ਦੀ ਗਰਦਨ ਪਈ ਸੀ-ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ “ਭਾਅ ਜੀ! ਆ ਜਾਓ! ਬੜੀ ਐਸ਼ ਜੇ।” ਗਿਲੋਟੀਨ ਵਰਗੀ ਚੀਜ਼ ਵੱਲ ਫੇਰ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਤਿੰਥੀ ਧਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਅੱਧ ਕੁ ਦਿੰਚ ਚੰਝੀ, ਮੇਟੇ ਲੋਹੇ ਦੀ ਪੱਤੀ ਸੀ। “ਇਸ ਨਾਲ ਤਾਂ ਫਿਸ ਜਾਓ ਸਭ ਕੁਝ।” ਇਹ ਮੱਖਣ ਵਾਂਗ ਕਿਵੇਂ ਕਟਦੇ ਨੇ ਗਰਦਨ ਇਸ ਨਾਲ? ਮੈਂ ਚੁਪ ਚੁਪੀਤੇ ਪੁਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਕੰਬਿਆ ਹੋਈ ਹੋਵੇ! ਘੜਗਹਟ ਹੋਈ ਹੋਵੇ!! ਸੋਚ ਆਈ, “ਬੱਸ! ਕੁਝ ਪਲ ਹੋਰ ਨੇ --ਤੇ ਫੇਰ ਖੇਡ ਖਤਮ! ? ਮਾਯੂਸੀ ਛਾ ਗਈ। ਪਰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਵੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਕਤਾ ਕੀਤਾ, ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਸਰੀਰ, ਦਿਲ, ਪੈਰ ਜਿਵੇਂ ਤੁਰਨਾ ਹੀ ਨਾ ਚਹੁੰਦੇ ਹੋਣ; ਜਿਵੇਂ ਅੰਤਾਂ ਦੇ ਬੋਡਲ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਘੜੀਸਿਆ ਕਿ ਆ ਮਿੱਤਰ!। ਹੁਣ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਰਾਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਿਵਾਏ ਬੱਲੀ ਉਤੇ ਸਿਰ ਰੱਖ ਦੇਣ ਤੋਂ। ਫਸ ਗਈ ਤਾਂ ਫਟਕਣ ਕਾਹਦਾ? ਚੱਕ, ਤੁਰ ਹੁਣ ਹਿੰਮਤ ਕਰਕੇ !!

ਫੇਰ ਗਿਲੋਟੀਨ ਹੇਠਾਂ ਜਾਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਮੈਂ ਇਕ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਹਾਲ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਾ ਸਾਂ। ਕਈ ਕਈ ਬੰਬਿਆਂ ਵਾਲਾ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਕਮਰਾ ਸੀ। ਹਰ ਪਾਸੇ ਟੋਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਟੋਲੀਆਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ। ਹਰ ਟੋਲੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਇਕ ਜਣਾ, ਤੇ ਬਾਕੀ

ਉਸ ਨੂੰ ਘੇਰੀ ਖੜੇ ਜਿਵੇਂ ਵਾਰੀ ਦੀ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ; ਜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਉਤੇ ਖਲੋਂਦੇ ਨੇ ਲੋਕ ਛੱਡਣ ਆਏ, ਜਿਵੇਂ ਗੱਡੀ ਤੁਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖਲੋਤੇ ਹੋਈਦੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਘੇਰ ਕੇ। ਮੈਂ ਵੀ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਜ਼ਿੰਣਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਖਲੋਤਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਨਜ਼ਰ ਦੂਰ ਜਿਵੇਂ ਸਿਗਨਲ ਉਤੇ ਅਟਕੀ ਹੋਈ ਸੀ!

ਅਚਾਨਕ ਕਾਰਨਸ ਵਰਗੀ ਬੜੀ ਦਿਸ ਗਈ। ਮੈਂ ਉਪਰ ਵਧਕੇ ਹੱਥ ਫੇਲਾਇਆ ਅਤੇ ਕਾਰਨਸ ਤੋਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਆਪਣੀ ਬੜੀ ਅਤੇ ਇਕ ਪੈਨ ਫਾਈਅਡ—ਸ਼ਾਇਦ (ਨਹੀਂ, ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਲਿਖਣੇ, ਦੱਸਣਾ ਨਹੀਂ) ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੂੰ, "ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਣਾ," ਕਹਿਕੇ! ਉਥੇ ਹੀ ਖੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਇਕ ਜਾਣ ਆਇਆ, ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਵਕੀਲ ਹੀ, ਅਤੇ ਆ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ "ਸੌਗੀ ਸਰ! ਅੱਜ ਤੁਹਾਡੀ ਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਆਣੀ। ਗਿਲੋਟੀਨ ਕੁਝ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਕੱਲ ਆਣਾ ਪਵੇਗਾ ਤੁਹਾਨੂੰ। ਐਕਸਟਰੋਮਲੀ ਸੌਗੀ ਫਾਰ ਇਨਕਨਵੀਨੀਐਸ!"

ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ, ਨਹੀਂ ਯਾਦ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਮੇਰੀ ਜਾਗ ਖੁਲ੍ਹੀ ਗਈ ਸੀ ਜਾਂ ਕਿ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਹੀ ਜਾਗ ਖੁਲ੍ਹੀ ਸੀ? ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਭੈ-ਚੱਕਾ ਜਿਹਾ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰਿਹਾ? ਆਪਣੀ ਧੜਕਣ ਉਤੇ ਹੱਥ ਵੀ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰੱਖਿਆ? ਪਾਣੀ ਵੀ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਹੀ ਪੀਤਾ? ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਯਾਦ ਨਹੀਂ!! ਹਾਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਫੇਰ ਸੁਪਨਾ ਅੱਗੇ ਚੁਰ ਪਿਆ।

ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿਛਲੇ ਵਾਲਾ ਸਾਰਾ ਸੁਪਨਾ ਫੇਰ ਦੇਖਿਆ। ਫਿਰ ਇਹ ਕਿ ਮੈਂ ਚੀਕ ਰਿਹਾਂ, ਰੇਲਾ ਪਾ ਰਿਹਾਂ, ਕੁਰਲਾ ਰਿਹਾਂ, "ਨਹੀਂ! ਨਹੀਂ!! ਨਹੀਂ!! ਮੈਨੂੰ ਜੀ ਲੈਣ ਦੇਓ!! ਮੈਨੂੰ ਜੀ ਲੈਣ ਦੇਓ ਹਾਲੇ!! ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਮਾਰੋ, ਨਾ ਮਾਰੋ!! ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਅਜੇ ਮਰਨਾ!! ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਮਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ! ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗਰਦਨ ਕਟਦੀ ਵੇਖਣੀ!!"

ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਮੇਰਾ ਦੂਜਾ "ਮੈਂ", ਮੇਰਾ ਇਕ ਹੋਰ "ਮੈਂ" ਮੈਨੂੰ ਤੌਰੀ ਲਈ ਜਾ ਰਿਹੈ, ਖਿੱਚੀ ਲਈ ਜਾ ਰਿਹੈ। ਗਰਦਨ ਉੱਚੀ ਕਰਕੇ, ਛਾਤੀ ਫੁਲਾ ਕੇ, ਆਕੜ ਕੇ, ਠੱਕ ਨਾਲ ਇਕ ਇਕ ਕਦਮ ਧਰਤੀ ਦੀ ਛਾਤੀ ਉਤੇ ਗੱਡ ਕੇ ਤੁਰੀ ਜਾ ਰਿਹੈ ਅਗਾਂਹ ਵੱਲ। ਲੋਕ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ (ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ ਲਿਖਣਾ ਨਾਮ) ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰ ਰਹੀ ਹੈ ਮੈਨੂੰ। ਹੋਰ ਸਾਰੇ (ਮੈਨੂੰ ਨਾਮ-ਸ਼ਕਲਾਂ ਸਭ ਯਾਦ ਹਨ) ਵੀ ਜੋਰ ਜੋਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਭੱਜ ਆਣ ਵਾਸਤੇ, ਦੌੜ ਕੇ ਆ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ। "ਕਾਰਾਂ ਤਿਆਰ ਨੇ, ਬੰਦੇ ਤਿਆਰ ਨੇ, ਟਿਕਟਾਂ ਤਿਆਰ ਨੇ। ਬੱਸ ਆ ਜਾ ਤੂੰ ਛਾਲ ਮ-ਰ ਕੇ"। ਉਹ ਰੇਲਾ ਪਾ ਰਹੇ ਨੇ। ਪਰ ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦਾ, ਕਿਸੇ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ। ਨਜ਼ਰਾਂ ਇਕ ਦਮ ਸਾਹਮਣੇ, ਸਲਾਮੀ ਦੀ ਹੌਲੀ ਤੌਰ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਉਤੇ ਇਕ ਇਕ ਕਦਮ ਪੁੱਟਦਾ ਮੈਂ ਤੁਰ ਰਿਹਾਂ। ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਬੰਦਾ ਗਿਲੋਟੀਨ ਹੇਠਾਂ ਖੜਾ ਦਿਸਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ, ਕੁਰਲਾਹਟਾਂ ਚੁਢੇ ਫੇਲ ਗਈਆਂ। ਗਿਲੋਟੀਨ ਉਸ ਬੰਦੇ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਵੱਜੀ ਅਤੇ ਉਹ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਗੱਡਿਆ ਗਿਆ—ਜਿਵੇਂ ਕਿੱਲਾ ਅੰਦਰ ਧਸ ਜਾਂਦੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਚੋਟ

ਵੱਜਦੀ ਹੈ।

ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਧੂ-ਘੜੀਸ ਕਰਦਾ, ਆਪ ਹੀ ਚੀਕ-ਪੁਕਾਰ, ਲਲਕਾਰ-ਫਟਕਾਰ ਕਰਦਾ ਮੈਂ ਉਥੇ ਹੀ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਪਹਿਲੀ ਥਾਂ-ਗੈਰਾਜ ਕੋਲ, ਗਿਲੋਟੀਨ ਕੋਲ। ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਕੁਝ ਕਿਤਾਂ, ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੇ ਹੱਥ-ਪੈਰ ਬੰਨ੍ਹਵਾਇਆਂ, ਬਿਨਾਂ ਅੱਖਾਂ ਉਤੇ, ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਟੋਪ ਪੁਆਇਆਂ ਮੈਂ ਆਪ ਹੀ ਆਪ ਜਾ ਕੇ, ਗੱਡਿਆਂ ਭਾਰ ਬੈਠ ਕੇ, ਸ਼ਤੀਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਠੋਡੀ ਰੱਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੋਨੋਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਸ਼ਤੀਰ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ।

ਤਾਂ ਹੀ ਮੇਰੀ ਅੱਖ ਮੁਲ੍ਹੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਛਾਤੀ ਭਾਰ ਲੇਟਿਆ ਸਾਂ! ਗਰਦਨ ਮੌਜ ਕੇ ਸੱਜੀ ਗੱਲ੍ਹ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਉਤੇ ਸੀ ਅਤੇ ਦੋਨੋਂ ਹੱਥ ਸਿਰ ਦੇ ਆਸੇ ਪਾਸੇ ਸਨ, ਕਈ ਸਾਰੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਘੁੱਟ ਕੇ ਫੜ ਕੇ !!

ਇਸ ਸੁਪਨੇ ਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ? ਕਿਉਂ ਆਇਆ ਇਹ? ਇਹ ਨੀਂਦ ਕਿਵੇਂ ਆਗਈ? ਕਿਤੇ ਡਰ ਕਰਕੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ? ਜਿਵੇਂ ਕਈ ਲੋਕ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਨੇ ਜਾਂ ਸੌਂ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਜਦੋਂ ਜਹਾਜ਼ ਉੱਪਰ-ਬੱਲੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂ ਝਟਕੇ ਖਾਂਦੇ? ਇੰਜ ਜਿਵੇਂ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਪਵੇ ਹੋ ਗਏ ਸਮਝ ਲੈਂਦੇ ਨੇ? ਮੈਂ ਵੀ ਕਿਤੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੌਂ ਗਿਆ? ਵਕਤ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਉ? ਲਗਦੇ ਛੇ ਤਰੀਕ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਮੇਰੇ ਸੂਂਤੇ ਸੂਂਤੇ ਘੜੀਆਲ ਵੱਜ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ।

ਸਾਰੇ ਕਾਗਜ਼ ਖਿੰਡਰ ਗਏ ਸਨ। ਕਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਲਗਾ ਕੇ ਸਾਰੇ ਠੀਕ ਕੀਤੇ ਨੇ। ਦਿਲ ਕਰਦੇ ਕਿ ਲਿਖ ਕੇ ਰੱਖ ਦੇਵਾਂ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਅਤੇ ਐਡਰੈਸ। ਡਿਪਟੀ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਵਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸਰਨਾਵਾਂ ਤੇ ਕਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਾਗਜ਼ ਉਸ ਕੋਲ ਭੇਜ ਦੇਵੇ। ਇਸ ਡਿਪਟੀ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਲਿਖਣ ਨੂੰ ਕਾਗਜ਼ ਕਲਮ ਮਿਲਦੇ ਰਹੇ ਨੇ। ਮੇਰਾ ਐਨਾ ਕੰਮ ਤਾਂ ਇਹ ਕਰ ਹੀ ਦਿਉ! ? ਮੈਂ ਨਾ ਸਹੀ, ਮੇਰੀ ਲਾਈ ਨਾ ਸਹੀ, ਮੇਰੀ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਤਾਂ ਉਸ ਕੋਲ ਪੁੱਜ ਜਾਓ। ਪਰ ਨਹੀਂ ਲਿਖਣਾ, ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦੱਸਣਾ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ। ਜੇ ਮੈਂ ਅੱਜ ਤਕ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਾ ਕਿਹਾ ਉਹ ਹੁਣ ਕਿਉਂ ਕਹਾਂ? ਸਭ ਨਾਮੋਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਦੀ ਕਬਰ ਵਿਚ ਦਫਨਾਏ ਰਹੇ ਨੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਥੇ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦੇਵਾਂ।

ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਵਾਰੀ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਵਾਂ ਪਿਛਲੇ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ? ਪੜ੍ਹੁ ਕੇ ਵੀ ਕੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ? ਕਰੀਬ ਚਾਰ ਸੌ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਫ਼ਾ ਮੈਂ ਲਿਖ ਦਿੱਤੇ ਪਿਛਲੇ ਇਕ ਸਾਲ ਅਤੇ ਦਸ ਕੁ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ। ਵੱਖ ਕੱਢੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਫੇਰ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚੋਂ ਝਾਤੀ ਮਾਰਦਾ ਪਿਆ ਸਾਂ ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਨੀਂਦ ਆ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਸੁਪਨਾ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਕਾਗਜ਼ ਬਹੁਤ ਤਰੋਂ ਮੱਚੇ ਗਏ ਨੇ ਮੇਰੇ ਸੁਪਨੇ ਵੇਲੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੇਰ ਲਿਖ ਦੇਵਾਂ ਠੀਕ ਕਰਕੇ? ਤਾਂ ਕੀ ਹੋ ਜਾਓ? ਹੋਣਾ ਤਾਂ ਕੀ ਐ? ਲਿਖ ਵੀ ਦੇਵੇਂਗਾ, ਫੇਰ? ਫੇਰ ਕੀ, ਇਸੇ ਬਹਾਨੇ ਵਕਤ ਤਾਂ ਕੱਟ ਜਾਓ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਅਜੇ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਹੋਰ ਵਕਤ ਬਚਿਐ? ਇਹ ਦੱਸ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਾਲੇ? ਹੋਰ ਘੰਟੇ ਪਿੱਛੋਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਵਜਾਂਦੇ ਘੜੀਆਲ? ਇੰਜ ਚੀਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ

ਵਾਂਗ ਪਾਣੀ ਦੀ ਬੂੰਦ ਬੂੰਦ, ਰੁਕ ਰੁਕ ਕੇ, ਸਿਰ ਉਤੇ ਸੁੱਟ ਕੇ ਤਸੀਹੇ ਕਿਉਂ ਦੇਣੇ ਹੋਏ
ਬੇਦੇ ਨੂੰ ? ਇਹ ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੈ ਭਲਾ ਕਿ ਵਕਤ ਵੀ ਨਾ ਪਤਾ ਲੱਗੇ ? ਦੱਸੇ ਹੀ ਕੋਈ ਨਾ
ਕਿ ਕਿੰਨਾ ਬੀਤ ਗਿਆ ? ਕਿੰਨਾ ਬਾਕੀ ਐ ? ਕੁਝ ਕੁ ਵਰਕੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਮਰੋੜੇ ਤਰੋੜੇ
ਗਏ ਨੇ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖ ਹੀ ਦੇਵਾਂ ਦੁਬਾਰਾ, ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਵਕਤ ਹੈ ਅਜੇ । ਫੇਰ ਤਰੀਬ
ਵਾਰ ਵੀ ਕਰ ਦੇਵਾਂਗਾ ।

19 ਜਨਵਰੀ : ਅੱਜ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਰਿਹੈ । ਪਿਛਲੇ
ਇਕ ਸਾਲ ਵਿਚ ਕਦੀ ਵੀ ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਮੈਨੂੰ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ । ਪਰ ਅੱਜ ਬਖਰੇ ਕਿਥੋਂ
ਅਰ—ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ ਮਿੱਤਰਾ, ਨਹੀਂ !! ਇਹ ਕੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਸੈਂ ? ਨਾਮ ਲਿਖਣ ?
ਉਹ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਸੈਂ ਜੋ ਇਹ ਲੋਕ ਐਨਾ ਐਨਾ ਟਾਰਚਰ ਕਰਕੇ ਵੀ ਨਾ ਕਰਵਾ
ਸਕੇ !! ਇਹੋ ਤਾਂ ਸੈਂ ਦੱਸਣ ਲੱਗਾ ਸਾਂ ਕਿ ਅੱਜ ਸਵੇਰ ਦਾ ਸੈਂ ਬਹੁਤ ਭਾਵੁਕ ਜਿਹਾ ਹੋਈ
ਬੈਠਾ । ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੋਉ ? ਕਿਸੇ ਦੱਸਿਆ ਹੋਉ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ? ਪਰ ਦੱਸੁ
ਕੌਣ ? ਪਤਾ ਹੀ ਕਿਸ ਨੂੰ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿੱਥੇ ਹਾਂ ? ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੀ ਬੀਤੀ ? ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ
ਕੌਣ ਕੁਝ ਦਸਦਾ ? ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ, ਅਰ...ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ, ਇਹ ਸਭ ਖਤਮ, ਖਤਮ !! ਬੱਸ
ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਰ !

23 ਜੁਲਾਈ : ਅੱਜ ਫੇਰ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਨੇ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਲਗਾਇਆ ਮੈਨੂੰ ਸਹਿਮਤ
ਕਰਨ ਲਈ । ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਉਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅੱਜ ਪੁੱਛ
ਹੀ ਲਿਆ ਕਿ ਕਿਉਂ ਉਹ ਇੰਜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ, ਕਹਿੰਦਾ “ਪੁੱਤਰ ! ਮੈਂ 127 ਫਾਂਸੀਆਂ
ਚੇਖੀਆਂ ਨੇ । ਪਰ ਮਾਸਟਰ ਰਾਮ ਪ੍ਰਤਾਪ ਦਾ ਭਾਰ ਮੇਰੇ ਕਲੇਸੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦਾ । ਮੈਨੂੰ
ਬਹੁਤ ਹੀ ਦੇਰ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਜਦੋਂ ਸਭ ਵਕਤ ਖਤਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ । ਜੇ
ਪਹਿਲਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪ ਉਸ ਦੀ ਰਹਿਮ ਦੀ ਅਪੀਲ ਲਿਖਣੀ ਸੀ । ਮੈਨੂੰ
ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਪੀਲ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋ ਜਾਣੀ ਸੀ । ਪਰ ਪਤਾ ਦੇਰ ਨਾਲ ਲੱਗਾ ।
ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਵੀ ਇਹੋ ਡਰ ਹੈ ਤੇਰੇ ਬਾਰੇ ਵੀ । ਜੇ ਉਹ ਗੱਲ ਹੋਈ ਤਾਂ ਹੋਰ ਭਾਰ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕ
ਹੋਣਾ ਸੇਂਧੋ ॥”

30 ਜੁਲਾਈ : ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਜਾਂਦੇ, ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਕੋਲ
ਸੱਦ ਲੈਂਦੇ ਦੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ । ਪਰਸੋਂ ਮੈਂ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਫਾਂਸੀ ਲੱਗਣ ਵਾਲੇ ਦੀ
ਕੀ ਹਾਲਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੰਦੇ ਹੋ ਕਿ ਸਵੇਰੇ ਫਾਂਸੀ ਲੱਗਣਾ ਹੈ ? ਕਿਵੇਂ ਲੋਕ
ਲੈਂਦੇ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ? ਜੇ ਕੁਝ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬੇ ਸੁਣਾਏ, 127 ਫਾਂਸੀਆਂ ਦੇ
ਅੱਖਾਂ ਦੇਖੇ ਤਜਰਬੇ, ਉਹ ਤਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਅੰਤਿਆਂ ਦੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਐਵੇਂ ਸਾਰੇ ਗੱਲਾਂ
ਬਣਾਈ ਫਿਰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਹੱਸ ਹੱਸ ਕੇ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਰੱਸੇ ਚੁੰਮੇ । ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮੌਤ ਵਿਆਹ ਲਈ ?
ਇਕ ਗੱਲ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਅਜੀਬ ਦੱਸੀ । ਅੱਜ ਤੱਕ ਮੈਂ ਸੋਚੀ ਜਾ ਰਿਹਾਂ ਉਸ ਬਾਰੇ, ਪਰ
ਕੋਈ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ ਕਿ ਇਹ ਕੀ ਹੋਈ ਗੱਲ ? ਕਿਵੇਂ ਹੋਈ ? ਕਿਉਂ ਹੋਈ ? ਸੁਪਰ-
ਡੈਂਟ ਦੀ ਗੱਲ ਝੂਠੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ । ਉਸ ਨੇ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ, ਬਾਰ ਬਾਰ ਦੁਹਰਾ
ਕੇ ਕਿਹਾ ਸੀ “ਤੈਨੂੰ ਪਤੈ, ਇਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਜੀਬ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਕੇ ਸਾਰੇ

ਕੇਸਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਿਐ । ਇਨਵੇਰੋਏਬਲੀ, ਵਿਦਾਓਿਟ ਐਕਸੈਪਸ਼ਨ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖਿਐ । ਜਦੋਂ
ਡੈਂਡ ਬਾਡੀ ਉਤਾਰੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪਜਾਮਾ ਰਿੱਲਾ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦੇ । ਔਡ ਇਟ ਇਜ ਨਾਟ
ਯੂਰਿਨ ਬਟ ਸੀਮਨ । ਵੀਰਜ ਹੁੰਦੇ ਇਹ !” ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ ਇਹ
ਸੁਣਕੇ । ਇਹ ਤਾਂ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅੰਤਿਆਂ ਦੀ ਢੁਕਸਾਹਟ ਜਾਂ ਘਬਰਾਹਟ, ਅੰਤਿਆਂ ਦਾ
ਦੁੱਖ ਜਾਂ ਡਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪਿਸ਼ਾਬ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਇੰਜ ਸੀਮਨ ਵੀ !! ਕੁਝ ਸਮਝ
ਨਹੀਂ ਆਂਦੀ ਗੱਲ । ਪਰ ਬੇ-ਯਕੀਨੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਜੋ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਨੇ
ਕਿਹਾ ਹੈ ।

26 ਜਨਵਰੀ : ਅੱਜ ਗਣ-ਤੰਤਰ ਦਿਵਸ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ, “ਜਨ-
ਗਣ-ਮਨ” ਦਾ ਰੌਲਾ ਪਾਕੇ !! ਮੈਨੂੰ ਸਾਰਾ ਦਿਨ, ਘੜੀ ਮੁੜੀ, ਬੀਰੋਂ ਦੂ ਚਟੋਪਾਇਆਏ
ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਯਾਦ ਆਈ ਗਈ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਗਾਵਾਂ :

“ਏਕ ਬਾਰ, ਸਿੰਘਾਸਨ ਪਰ ਬੈਠ ਪਾਨੇ ਕੇ ਬਾਦ
ਦੀਵਾਰ ਕੀ ਲਿਖਾਵਟੇ, ਫਿਰ ਅਸਲੀਲ, ਪ੍ਰਲਾਪ ਸੀ ਲਗਤੀ ਹੈ ।
ਮੁਲਕ ਕੇ ਲੋਗ, ਕੁਖੇ ਰਹ ਕਰ ਦੇਤੇ ਹੈਂ ਟੈਕਸ ।
ਗੋਲੀ ਖਰੀਦਨੇ ਮੈਂ, ਪੁਲੀਸ ਕੀ ਤਨਖਾਹ ਬਾਂਟਨੇ ਮੈਂ,
ਗੁੰਡਾ ਪਾਲਨੇ ਮੈਂ, ਵਰ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਤਾ ਹੈ ।
ਇਸੇ ਗਣਤੰਤਰ ਕਹਿਤੇ ਹੈ ।”

14 ਜੁਲਾਈ : ਅੱਜ ਜੇਲ੍ਹ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਮੇਰੀ ਕੋਠੀ ਆਇਆ । ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਚਿਰ
ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਰਹਿਮ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕਰ
ਦੇਵਾਂ । ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਸਾਰੀ ਅਪੀਲ ਲਿਖੇਗਾ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ । ਮੈਂ ਹਾਮੀ ਭਰ
ਦੇਵਾਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸੀ ਜਾਵਾਂ ਜੋ ਉਹ ਪੁੱਛੇ । ਮੈਂ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ ਉਸ ਨੂੰ, ਪਰ ਹਾਮੀ
ਨਹੀਂ ਭਰੀ ।

4 ਅਗਸਤ : ਡਿਪਟੀ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਨੇ 31 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਮੈਨੂਅਲ ਲਿਆ
ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜੋ ਅੱਜ ਦੁਹਿਰ ਤਕ ਲਗਪਗ ਮੈਂ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ।

ਅਜੀਬ ਰੰਗ ਹਨ ਇਸ ਅੰਪੇਰ ਨਗਰੀ ਦੇ ! ਆਜਾਦ ਬੰਦੇ ਦੇ ਜਿਉਣ ਵਾਸਤੇ ਇਕ
ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਨਾ ਹਿਦਾਇਤਾਂ ਹਨ, ਨਾ ਹਿਦਾਇਤ-ਨਾਮੇ ਅਤੇ ਨਾ ਪ੍ਰਬੰਧ । ਪਰ ਕੈਦ ਕੀਤੇ
ਲੋਕਾਂ ਵਾਸਤੇ, ਫਾਂਸੀ ਲੱਗਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਪੂਰਾ ਗ੍ਰੰਥ ਤਿਆਰ ਹੈ ਜੇਲ੍ਹ ਮੈਨੂਅਲ ਦੇ
ਰੂਪ ਵਿਚ—1160 ਪੈਰੂ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਉਪ-ਪੈਰੂ, 43 ਅਧਿਕਾਰੀਏ ਅਤੇ ਯਾਰਾਂ ਅਨੈਕਸਚਰਜ !
ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ “ਜੰਗਲ ਪਾਣੀ ਪਰੇਡ”, ਬਾਰੇ ਵੀ ਤੇਰਾਂ ਪੈਰੂ ਹਨ !!

ਆਖਰੀ ਡਰਿਲ ਫਾਂਸੀ ਡਰਿਲ ਹੈ ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਡਰਿਲ ਵਾਸਤੇ 30 ਮੁੱਖ ਪੈਰਿਊਆਂ
ਦਾ ਇਕ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ । ਡਰਿਲ ਫਾਂਸੀ ਲੱਗਣ ਤੋਂ 8 ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ
ਹੈ ਅਤੇ ਲਾਖ ਵਾਰਸਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਤੱਕ ਚਲਦੀ ਹੈ । ਖਾਸ ਹਿਦਾਇਤਾਂ ਹਨ ਕਿ :

—ਫਾਂਸੀ ਦੇਣ ਦੀ ਤਰੀਕ ਤੋਂ ਪੂਰੇ 8 ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਕੈਦੀ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਲੱਗਣ ਦਾ

ਦਿਨ, ਤਰੀਕ, ਵਕਤ ਦੱਸੇ; —ਫਾਂਸੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਵਧੀਆ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੋ; —ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮ ਅੱਧ ਅੱਧ ਘੰਟਾ ਕੈਦੀ ਨੂੰ ਦਾਲਾਨ ਵਿਚ ਸੈਰ ਕਰਵਾਓ; —ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮ ਡਿਪਟੀ ਜਾਂ ਸਹਾਇਕ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਨੇ ਕੋਠੀ ਅਤੇ ਕੈਦੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈਣੀ ਹੈ; —ਫਾਂਸੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਬੈਰਕਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰੋ ਅਤੇ ਲਾਸ ਵਾਰਸਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੈਰਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢੋ; —ਫਾਂਸੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਜਲਾਦ ਫਾਂਸੀ ਦੀ ਤਰੀਕ ਤੋਂ ਦੋ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਜਾਵੇ; —ਫਾਂਸੀ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਰੱਸਾ “ਮਨੀਲਾ ਰੋਪ” ਇਕ ਇੰਚ ਮੋਟਾ ਹੋਵੇ, ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ, ਪੂਰੀ ਖਿੱਚ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ 280 ਪੈੰਡ ਭਾਰ ਸੱਤ ਫੁੱਟ ਹੇਠਾਂ ਤੱਕ ਦਾ ਝਟਕਾ ਸਹਿਣ ਜੋਗ ਹੋਵੇ। —ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਾਮ ਰੱਸਿਆਂ ਦੀ ਅਤੇ ਫਾਂਸੀ-ਵੱਟਿਆਂ ਦੀ ਪਰਖ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਰੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਮੱਖਣ ਲਗਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਕੈਦੀ ਦੇ ਭਾਰ ਤੋਂ ਡਿਓਡਾ ਭਾਰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਲਟਕਾਇਆ ਜਾਵੇ। —ਫਾਂਸੀ ਵਾਲੀ ਸਵੇਰ ਫਾਂਸੀ ਤੋਂ ਅੱਧ ਘੰਟਾ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਜੇਲ੍ਹ ਆ ਕੇ ਫਾਂਸੀ ਲੱਗਣ ਵਾਲੇ ਕੈਦੀ ਦੀ ਸਨਾਖਤ ਕਰੇਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਏਗਾ। ਜੇਕਰ ਕੈਦੀ ਦੀ ਕੋਈ ਵਸੀਅਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵਸੀਅਤ ਤਸਦੀਕ ਕਰੇਗਾ। —ਕੋਠੀ ਵਿਚੋਂ ਤੁਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਫਾਂਸੀ ਲੱਗਣ ਵਾਲੇ ਕੈਦੀ ਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਪਿੱਛੇ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਦੋ ਵਾਰਡਨ ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ, ਦੋ ਵਾਰਡਨ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਅਤੇ ਦੋ ਵਾਰਡਨ ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਇਕ ਬਾਂਹ ਫੜ ਕੇ ਲੈ ਕੇ ਤੁਰਨਗੇ। ਡਿਪਟੀ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਅਤੇ ਹੈਂਡ ਵਾਰਡਨ ਕੈਦੀ ਦੇ ਨਾਲ ਆਣਗੇ। —ਫਾਂਸੀ ਘਰ ਪੁੱਜ ਕੇ ਕੈਦੀ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਬੰਨ੍ਹਿਆਂ ਜਾਣ। ਮ੍ਰਿਹ ਉਤੇ ਕਾਲਾ ਟੱਪ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਗਲੇ ਵਿਚ ਫੰਦਾ ਪਾਇਆ ਜਾਵੇ। —ਨੀਅਤ ਵਕਤ ਉਤੇ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਣ ਉਤੇ ਫਾਂਸੀ ਲਗਾਈ ਜਾਵੇ। ਅੱਧ ਘੰਟੇ ਵਾਸਤੇ ਕੈਦੀ ਨੂੰ ਲਟਕਾਇਆ ਜਾਵੇ।

9 ਜੁਲਾਈ : ਅੱਜ ਹੁਕਮ ਮਿਲ ਗਿਆ ਕਿ ਹਾਈਕੋਰਟ ਨੇ ਸੈਸ਼ਨ ਕੋਰਟ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਦੀ ਪਰੋਤਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਹੁਣ 30 ਦਿਨ ਦਾ ਵਕਫ਼ ਪਾ ਕੇ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਵੀ ਫੰਦਾ ਮੇਰੇ ਗਲ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦੈ।

29 ਸੰਬੰਧ : ਅੱਜ ਫਾਂਸੀ ਕੋਠੀਆਂ ਵਿਚ ਹਲਚਲ ਹੋਈ ਹੈ ਸਵੇਰ ਦੀ। ਅੱਜ ਸਵੇਰ ਤੋਂ “ਫਾਂਸੀ ਧਰੇਡ” ਦੀ ਡਿਰਿਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਕੋਠੀਆਂ ਦੇ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮ ਤਲਾਸ਼ੀਆਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਹਰ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਾ

ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਤੋਂ 8 ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਕਿਸ ਨੂੰ ? ਕਿਤੇ ਮੇਰੀ ਹੀ ਤਾਂ ਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਆ ਗਈ ? ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ। ਕੱਲ ਫੇਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗਾ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਜਾਂ ਡਿਪਟੀ ਕੋਲੋਂ ਪਤਾ ਕਰਨ ਦਾ।

ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਮੈਨੂੰ ਇੰਜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਪਿੱਥੇ ਕਿ ਇਹ ਘੰਟੀ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਵੱਜੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਹੀ ਵਾਰੀ ਹੈ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਅੱਠ ਦਿਨ ਕਿਉਂ ? ਮੇਰਾ ਨਾ ਕੋਈ ਰੰਨ ਨਾ ਕੰਨ; ਨਾ ਅੱਗੇ ਨਾ ਪਿੱਛੇ; ਨਾ ਕੋਈ ਮੁਲਾਕਾਤੀ ਆਇਆ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੇ ਆਣੇ। ਫੇਰ ਇਹ ਸਾਰਾ ਖਲਜਗਨ ਕਿਉਂ ? ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਪੰਦਰਾਂ ਮਿੰਟ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਣ, ਤੇ ਕੰਮ ਮੁਕਾਉਣ !

ਅੱਜ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਦਮਸਕ ਦੇ ਕਵੀ ਮੁਹੰਮਦ-ਮਘੁੱਟ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਮੁੜ ਮੁੜ ਕੇ ਯਾਦ ਆਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਲਗਦੇ ਜਿਵੇਂ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਹੀ ਉਹ ਸਾਰੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਇੱਕਠੇ ਕਰਨੇ ਹਨ, ਵਾਇਲ ਬਣਾਉਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਇਲ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣੀ ਹੈ ! ਇਹ ਕਿਉਂ ਇੰਜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਿਹੈ ? ਕਿਸ ਵਾਸਤੇ ਹੋ ਰਿਹੈ ? ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ। ਜਿੰਨਾ ਮੈਂ ਭੁਲਾਉਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਉਨੀਂ ਹੀ ਉਹ ਉਭਰ ਕੇ ਖੋਰੂ ਪਾ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨਜਾਣੇ ਹੀ ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਗੁਣਗੁਣਾਈ ਗਿਆਂ ਕਿ :

“ਹਰ ਜੇਲ੍ਹ ਦੇ ਕੈਦੀਓ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਭੇਜੋ
ਹਰ ਸਾਗਰ ਦੇ ਮਛੇਰਿਓ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਭੇਜੋ।”

ਪਰ ਜਦੋਂ ਆਖਰੀ ਸਤਰਾਂ ਯਾਦ ਆਂਦੀਆਂ ਨੇ ਕਿ
“ਜੇ ਕਿਤੇ ਖੁਦਾ ਵੀ ਅਨਪੜ੍ਹ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ...?”
ਤਾਂ ਮੈਂ ਨੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ।

ਪੰਜ ਅਗਸਤ : ਅੱਜ ਫੇਰ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਨੇ ਜੋਰ ਲਗਾਇਆ ਰਹਿਮ ਦੀ ਅਪੀਲ ਵਾਸਤੇ। ਅੱਜ ਆਖਰੀ ਦਿਨ ਹੈ, 30 ਦਿਨ ਪੂਰੇ ਹੋਣ ਵਿਚ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, “ਤੂੰ ਬੱਸ ਦਸਤਖਤ ਕਰ ਦੇ ਕਾਕਾ ਮੈਂ ਸਭ ਲਿਖ ਦਿੱਤੇ। ਪੂਰਾ ਇਨਸਾਫ਼ ਮਿਲੇਗਾ।”

ਇਨਸਾਫ਼ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਕੇ ਮੈਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਕਿਹੜਾ ਇਨਸਾਫ਼ ? ਕਿਸ ਕੋਲੋਂ ਇਨਸਾਫ਼ ? ਤੁਹਾਡੇ ਕਾਨੂੰਨ ਕੋਲੋਂ ? ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਕੀ ਹੈ ? ਆਸਟਿਨ ਦੀ ਗੱਲ ਹੀ ਨਾ ਕਿ “ਲਾਅ ਇੰਜ ਦੀ ਵਿਲ ਆਫ ਦੀ ਸੁਪੀਰੀਅਰ ਓਵਰ ਇਨਫਿਰੀਅਰ” ?! ਜੋਰਾਵਰ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੀ ਗਰੀਬ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਹੈ। ਧਰਮਾਂ ਦੇ, ਧਰਿਆਂ ਦੇ, ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ, ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਮੁਖੇਟੇ ਪਾ ਕੇ, ਲੀਰਾਂ ਲੀਰਾਂ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਹੈ ਤੁਹਾਡਾ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਇਨਸਾਫ਼। ਆਦਮੀ ਲਈ ਕਿਥੇ ਹੈ ਇਨਸਾਫ਼ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ !! ਜੋ ਕਾਨੂੰਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਵਾਨ, ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੀ, ਰਹਿਮ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਾਹਦੀ ? ਮੰਗ ਕਾਹਦੀ ? ਫੇਜ਼ ਕਰੋਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਮੈਨੂੰ ਜਦੋਂ ਯਾਦ ਆਂਦੇ ਕਿ, “ਬਨੇ ਹੈਂ ਅਹਿਲੇ-ਹਵਸ ਮੁਦਈ ਭੀ ਮੁਨਸਿਫ਼ ਭੀ। ਕਿਸੇ ਵਕੀਲ ਕਰੋਂ ਕਿਸ ਸੇ ਮੁਨਸਫ਼ੀ ਚਾਹੇ ?”

ਸਿਰਜਣਾ

4 ਅਕਤੂਬਰ : "ਅੱਜ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਲੈ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆਂ। ਪਤੇ ਕਿਉਂ? ਅੱਜ ਪੂਰੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ, ਪੂਰੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ—ਮੈਂ ਤੇ ਉਹ—ਅਜੀਬੇ ਗਰੀਬ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮਿਲੇ ਸਾਂ ਅਜੀਬੇ ਗਰੀਬ ਹਾਲਤ ਵਿਚ !! ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਮਿਲਣੀ, ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤੱਕਣੀ, ਮੈਨੂੰ ਉੱਜ ਦੀ ਉੱਜ ਯਾਦ ਹੈ ! ਅੱਜ ਡੇਂਦ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਹੋ ਗਿਐ, ਨਾ ਇਸ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਕੁਝ ਪਤਾ ਹੈ, ਨਾ ਮੈਨੂੰ ਉਸਦਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਹਿ ਕੁਝ ਕੇ ਪਤਾ ਲਗਾਵੀ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਜੇ ਮੈਂ ਚਾਹਵਾਂ। ਉਸਨੂੰ ਤਾਂ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਥੇ ਹਾਂ ? ਕਿਵੇਂ ਹਾਂ ? ਕੀ ਹਾਂ ? ਉਹ ਕੀ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਇਹ ਤਾਂ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕੌਣ ਦੱਸਦਾ ? ਅੱਜ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਮਿਲਣ-ਦਿਨ ਉਤੇ ਮਿਲ ਨਹੀਂ ਸਕੇ। ਤੇ ਹੁਣ ਸ਼ਾਇਦ ਕਦੀ ਵੀ ਨਾ ਮਿਲ ਹੋਵੇ ! ਚਲੋ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦੈ ਹੁਣ !?"

ਖਰਾਬ ਹੋਏ ਕਾਗਜ਼ ਦੁਬਾਰਾ ਠੀਕ ਕਰਕੇ ਲਿਖ ਦਿੱਤੇ ਨੇ। ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦੀ ਪੜਕਣ
ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਫੇਰ ਹੱਥ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਪਏ ਨੇ। ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਚਿਰ ਹੋਰ ? ਦੋ ਘੰਟੇ, ਡੇਢ
ਜਾਂ ਅੱਧਾ ? ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਕੋਈ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਗੰਮ ਜਿਹਾ ਗਿਆ ਸਾਂ।
ਸੁਣ ਜਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ! ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਸੰਭਲਿਆ ਹਾਂ ਅਤੇ
ਫੇਰ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਆ ਰਹੇ ਨੇ — ਚਾਰ ਬੰਦੂ ! ਬਾਲਟੀ, ਤੌਲੀਆ, ਕਪੜੇ ਅਤੇ
ਹੋਰ ਨਿਕਸੁਕ ਲੈ ਕੇ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੁਣ 6 ਅਕਤੂਬਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਕਿਉਂਜੋ ਮੈਨੂ-
ਅਲ ਅਨੁਸਾਰ ਵਕਤ ਤੋਂ ਦੋ ਘੰਟੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਣੀ, ਕਪੜੇ, ਆਦਿ ਆਣੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਬੱਸ !!
ਸਿਰਫ 120 ਮਿੰਟ ! ਸਿਰਫ 7200 ਸਕਿੰਟ !! ਅੰਦਾਜ਼ਨ ਸਿਰਫ
ਚੰਦਾਂ ਕੁ ਸੌ ਸਾਹ ਮੇਰੇ ਹੋਰ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕੇਲ ਅਤੇ ਫੇਰ ਮੈਂ ਆਦਮੀ “ਆ-ਦਮੀ” ਹੋ ਜਾਵਾਂਗਾ !!
ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਕੀਤਾ ਚੀਕ ਕੇ ਪੁੱਛਾਂ “ਭੇਣ ਦਿਓ ਯਾਰੋ ! ਤੁਹਾਡੀ ਮਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਜਾਣੈ ਮੈਂ
ਜੋ ਇਹ ਸਾਬਣ, ਤੇਲ ਚੁੱਕੀ ਲਈ ਆਂਦੇ ਹੋ ?” ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲਿਆ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਵੱਲ
ਸਿਰਫ ਦੇਖ ਕੇ ਸਾਮਾਨ ਅੰਦਰ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਚੁਪੈ ਚਾਪ ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ
ਹੈ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕੀ ਹੈ ? ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ ? ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ !!

ਆਖਰੀ ਡਰਿਲ ਮੈਨੂੰ ਖੂਬ ਯਾਦ ਹੈ। ਮੈਂ ਬੜੇ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ, ਚਾਰ ਅਗਸਤ ਨੂੰ, ਉਹ ਡਰਿਲ ਪੂਰੀ ਲਿਖ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਹੋਰ ਕੁਝ ਦੇਰ ਨੂੰ ਉਹ ਸਾਰੀ ਡਰਿਲ' ਮੈਂ ਭੁਗਤਣੀ ਹੈ। ਬੱਸ ਕੁਝ ਚਿਰ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਮੇਰੀ ਖੇਡ ਖਤਮ ਹੋਣ ਵਿਚ। ਉਹ ਸਾਰੀ ਡਰਿਲ ਹੁਣ ਬੜੀ ਦੇਰ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ!? ਫੇਰ ਮੇਰਾ ਗਲਾ ਭਰ ਗਿਆ, ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਆਈਆਂ ਨੇ। ਸੁਪਨੇ ਵਾਂਗ ਮੇਰਾ ਜੀਅ ਕਰ ਰਿਹੈ ਕੁਕ ਕੁਕ ਕੇ ਕਹਿਣ ਨੂੰ 'ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਮਾਰੋ, ਮੈਂ ਮਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ !!' ਪਰ ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਦੂਜਾ 'ਆਪਾ' ਮੈਨੂੰ ਸਾਂਭ ਰਿਹੈ। ਦਿਲ ਦੀ ਪੜਕਣ, ਹੱਥ ਦੀ ਕੰਬਣੀ ਹਟ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਇਹ ਕਿਉਂ ਇੰਜ ਹੋ ਰਿਹੈ? ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕੰਬਣੀ ਇਹ ਪੜਕਣ ਇਹ ਘਬਰਾਹਟ ਰੋਕਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਵੇਂ ਰੋਕਾਂ? ਇਹ ਰੁਕਦੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਮੇਰੀ ਘਬਰਾਹਟ? ਫੇਰ ਕਿਉਂ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਪੇਟ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ?

ਮੇਰਾ ਜੀ ਕਰਦੇ, ਜੀਅ ਕਰਦੇ ਜੇ ਉਹ ਆ ਜਾਂਦੀ ਇਕ ਵਾਰਗਾ ? ਇਕ ਵਾਰ 3

ਆ ਜਾਂਦੀ, ਜਾਂਦੀ ਵਾਰ ਲਈ। ਬਖਰੇ ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਹੈ? ਕਿਵੇਂ ਹੈ? ਮੇਰਾ ਜੀਅ ਕਰਦੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰਵਾਂ ਵਿਚ ਘੁੱਟ ਲੈਂਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਘੁੱਟ ਲਵਾਂ—ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਸਾਹਾਂ ਵਿਚ! ਪਰ ਹੁਣ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ ਐ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਸੰਭਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਿੱਤਰਾ! ਹੁਣ ਤਾਂ ਤਗੜਾ ਕਰ ਆਪੇ ਨੂੰ! ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਮਰਨ ਦੇਣੀ। ਆਪਣਾ ਪਜਾਮਾ ਨਹੀਂ ...

ਸਭ ਖੇਡ ਮੁੱਕ ਗਈ ਹੈ । ਮੈਂ ਕੁਝ ਮਿੰਟ ਲਿਖਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ । ਆਮ ਕੈਦੀ ਵਾਲੇ ਕਪੜੇ ਲਾਹ ਕੇ ਫੱਸੀ ਵਾਲਾ, ਤਣੀਆਂ ਵਾਲਾ ਚੋਗਾ ਪਾ ਲਿਆ ਹੈ । ਸੁਪਰ-ਡੈਂਟ ਹੁਣੇ ਜਿਹੇ ਹੀ ਆਪਣੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸਾਰੀ ਪੂਰੀ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ । ਡਿਪਟੀ ਸੁਪਰਡੈਂਟ, ਹੈੱਡ ਵਾਰਡਨ ਸਾਰੇ ਆ ਗਏ ਹਨ । ਮੈਂ ਡਿਪਟੀ ਨੂੰ ਕਹਿ ਕੇ ਕੱਲਾ ਬੈਠਾ ਹਾਂ ਦਿਹ ਆਖਰੀ ਸੱਤਰਾਂ ਝੂਰੀਣ ।

ਜਦੋਂ ਸੁਪਰਡੈਟ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਅੱਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਾਈ। ਮੈਂ ਖੁਦ ਹੀ ਬਲਾਇਆ। ਮੇਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਜ ਸੀ—ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਦੀ, ਬੇ-ਬਸੀ ਦੀ, ਭਰੇ ਵਿਲ ਦੀ ਜਾਂ ਕਿਹੜੇ ਜਿਹੀ! ? ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਪੁੱਛ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਹੈ? ਸਾਇਦ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ—ਠੀਕ ਹਾਂ! ਤਿਆਰ ਹਾਂ।

ਮੈਨੂੰ ਜਾਦ ਹੈ ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਸੁਪਰਡੈਟ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਫਾਂਸੀ ਲੱਗਣ
ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਆਖਰੀ ਰਾਤ ਕਿਵੇਂ ਬੀਤਦੀ ਹੈ ? ਕੀ ਉਹ ਰੋਂਦੇ ਨੇ ? ਕੁਰਲਾਉਂਦੇ
ਨੇ ? ਚੁੱਪ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ ? ਆਮ ਕੈਦੀ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ? ਪਰ ਹਰ ਵਾਰ ਟਾਲ ਜਾਂਦਾ
ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, “ਤੂੰ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਐਂਨਾ ਕਿ ਕੀ ਹੁੰਦੇ ਕੈਦੀ ਨੂੰ ? ਮੈਂ
ਬਹੁਤ ਫਾਂਸੀਆਂ ਵੇਖਿਆਂ ਨੇ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ—ਤੇ ਮੈਂ ਅੱਜ ਤਕ ਕੋਈ ਬਹਾਦਰ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ।
ਆਖਰੀ ਵੇਲੇ ਸਭ ਭਰਪੋਕ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਐਵਰੀਬੈਡੀ ਇਜ਼ਾਏ ਕਾਉਰਡ। ਸਭ ਬਕਵਾਸ ਹੈ
ਕਿ ਗਾਂਦੇ ਹੋਏ, ਹੱਸਦੇ ਹੋਏ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਰੱਸੇ ਚੁੰਮਦੇ ਨੇ ! ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਗਾਂਦਾ, ਕੋਈ ਨਹੀਂ
ਚੁੰਮਦਾ ਰੱਸੇ ਨੂੰ ! ਰਾਤ ਭਰ ਕੋਈ ਰੋਂਦੈ, ਕੋਈ ਤਰਲੇ ਕਰਦੈ, ਕੋਈ ਸੁਨੇਹੇ ਦਿੰਦੈ, ਕੋਈ
ਪਾਠ ਕਰਦੈ ! ਕਦੀ ਕਦੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਬੋਹੇਸ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਘੰਘਿਆਂਦੇ
ਬੱਕਰੇ ਵਾਂਗ ਧੂ ਕੇ ਲੈ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦੇ ! ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਤਖਤੇ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ
ਨਿਕਲਦੀ ਪੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦੀ ਵੀ !!

ਡਿਪਟੀ ਸੁਪਰਫੈਂਟ ਨੇ ਜਗ ਕੁ ਖੜਕਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋਗਲੇ ਉਤੇ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਹੈ,
“ਦਸ ਕੁ ਮਿਟ ਹੋਰ ਨੇ ! ਜਲਦੀ ਕਰ ਲੈ ।”

ਬੱਸ ! ਸਿਰਫ ਦਸ ਮਿੰਟ ਹੋਰ ! ਦੋ ਕੁ ਮਿੰਟ ਦਾ ਪੈਂਡਾ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਮਿੰਟ
ਤਿਆਰੀ ਦੇ ਵੀ !! ਬੱਸ ਇਹੋ ਸਮਾਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ ਮੇਰੇ ਕੋਲ !? ਇਸ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕੀ
ਕਰ ਸਕਦਾਂ ? ਕੀ ਕਹਿ ਸਕਦਾਂ ?!

ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਮੈਂ ਕੰਬ ਗਿਆਂ। ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਹੈਲਦਾ ਪਿਐ, ਅਜੀਬ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਧੜਕ ਰਿਹੈ। ਪਰ ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਸੁਪਣੇ ਕਰਕੇ ਇੰਜ ਲਗਦੈ ਕਿ ਮੈਂ ਮਰਨ ਦੀ ਡਰਿਲ ਤਾਂ ਪੂਰੀ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਸਿਰਵ ਦਿਖਾਵਾ ਹੈ। ਜੋ ਹੋਣਾ ਸੀ ਉਹ

ਹੋ ਚੁੱਕੇ । ਹੁਣ ਚਿੰਤਾ ਕਾਹਦੀ ? ਹੋਰ ਕੀ ਹੋਣੈ ?

ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਫੇਰ ਜੋਰ ਦੀ ਕੰਬਿਆ ਹੈ, ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੱਥ ਵੀ ਕੰਬ ਰਹੇ ਨੇ। ਦਿਲ ਕਰਦੇ ਡਿਪਟੀ ਨੂੰ ਨਾਮ ਪਤਾ ਦੇ ਦੇਵਾਂ ਉਸ ਦਾ !? ਜੇ ਉਹ ਆ ਜਾਂਦੀ ! ਜੇ ਉਹ ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਲੁਕਾ ਲੈਂਦੀ—ਮੈਂ ਨਾ ਸਹੀ, ਮੇਰੀ ਲਾਜ਼ ਹੀ ਸਹੀ। ਉਸ ਦੇ ਹੋਠਾਂ ਦੇ ਛੋਹ ਦੀ ਗਰਮੀ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਮੇਰੇ ਮੱਥੇ ਵਿਚ ਮਘ ਰਹੀ ਹੈ। ਹਾਏ ! ਮੇਰੀ... ਨਹੀਂ ! ਨਹੀਂ ਮਿੱਤਰਾ, ਨਹੀਂ !! ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ, ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਮੰਗਣਾ, ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦੱਸਣਾ। ਮੈਂ ਪਜਾਮਾ ਗਿੱਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇਣਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਮਰਨ ਦੇਣੀ। ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਹਾਰਨਾ !! ਬੱਸ, ਬੱਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ, ਆਪਣੀ ਕੰਬਣੀ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ! ਆਪਣੀ ਧੜਕਣ ਰੋਕ ! ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ ਮਿੱਤਰਾ, ਨਹੀਂ !!

ਡਿਪਟੀ ਨੇ ਫੇਰ ਢੰਡਾ ਖੜਕਾਇਆ ਹੈ ਜੰਗਲੇ ਉਤੇ। ਹੁਣ ਹੋਰ ਕੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਬੱਸ ਪੱਜ ਕੁ ਮਿੰਟ ! ਬੱਸ ਬੱਸ ! ਬੱਸ ਹੁਣ !!

ਮੈਂ ਇਕ ਦਮ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਕੇ ਲੰਬਾ ਸਾਹ ਭਰਿਆ ਹੈ ! ਚਲੋ, ਮੈਂ ਤਿਆਰ ਹਾਂ ਡਿਪਟੀ ਸਹਿਬ ! ਮੈਂ ਤਿਆਰ ਹਾਂ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਤੁਹਾਡੇ ਹਵਾਲੇ। ਜੇ ਕਦੀ ਉਹ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਣਾ ਸਭ ਕੁਝ। ਬੱਸ ਇਹੋ ਕਾਗਜ਼ ਹੀ ਤਾਂ ਹਨ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਦੇਣ ਨੂੰ। ਚੰਗਾ ਫੇਰ ਅਲਵਿਦਾ ਮਿੱਤਰਾ ! ਉਹ ਅੰਦਰ ਆ ਗਏ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਬੰਨ੍ਹਣ। ਬੱਸ ਮਿੱਤਰਾ ! ਬੱਸ ਹੁਣ !! ਅਲਵਿਦਾ ! ਅਲ . !!! 0

[222, ਸੈਕਟਰ 11 ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ]

ਗੀਤ/ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸੂਸ

ਇਕ ਦਿਨ ਤਾਂ ਆਵੇਗਾ, ਜਦ ਮੈਂ ਹੱਸਾਂਗਾ।
ਵੱਸਦਾ ਸਾਂ ਇਕ ਦਿਨ, ਉਵੇਂ ਫਿਰ ਵੱਸਾਂਗਾ।

ਆਉਣਗੀਆਂ ਕਦੇ ਠੰਡੀਆਂ, ਪੈਣਾਂ ਮੇਰੇ ਵੀ,
ਪਾਉਣਗੀਆਂ ਠੰਡ ਸੀਨੇ, ਪੈਣਾਂ ਮੇਰੇ ਵੀ,
ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗ ਵਾਂਗ, ਵਰੇਲੇ ਨੱਸਾਂਗਾ।

ਮੇਰਾ ਵੀ ਇਕ ਆਪਣਾ, ਵਿਹੜਾ ਹੋਵੇਗਾ,
ਮੁੱਖ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਵੱਖਰਾ, ਖੇੜਾ ਹੋਵੇਗਾ,
ਹੱਸ ਹੱਸ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਨੂੰ, ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਦੱਸਾਂਗਾ।

ਦਿਲ ਦੇ ਆਲੇ ਦੀਪ, ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਬਾਲਾਂਗਾ।
ਸੁੱਤੀਆਂ ਰੀਝਾਂ ਠੋਕਰ ਮਾਰ, ਜਗਾ ਲਾਂ ਗਾ,
ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸੰਗ ਪਿਆਰ, ਤਣਾਵਾਂ ਕੱਸਾਂਗਾ। ..ਇਕ ਦਿਨ .. 0

[P.O. Box 1755, Yuba City, Calif, 95992, U.S.A.]

ਸਿਰਜਣ

ਸਟਪਟਾਹਟ/ਜਸਵੰਤ ਦੀਦ

ਮਾਂ ਨੂੰ, ਆਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ
ਕੰਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਰੱਬ ।

ਆਪ, ਅੰਤਾਂ ਦੇ ਸੈਕਟ, ਖੇਫਨਾਕ ਹਨੇਰਿਆਂ 'ਚ
ਆਖਦਾ ਹਾਂ—ਯਾ ! ਰੱਬ !

ਪਤਟੀ ਨੂੰ ਆਖਦਾ ਹਾਂ

ਪੁਰਾਣੇ ਜਮਾਨੇ ਨਹੀਂ, ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਾਜ਼ 'ਚ ਜੀਆ ਕਰ ;
ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਜੀਣ, ਤਾਂ ਲੋਹੇ ਦੇ ਸਖਤ ਗੇਟ ਵਾਂਗ
ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਮੈਂ ।

ਬੇਟੀ—ਬੇਟੇ ਨੂੰ, ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ

ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਵਰਜਿਤ ਸਮਿਆਂ ਦੇ ਮਾਰੇ
ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਫੁੱਲ ਨੂੰ ਛੋਹਣਾ,
ਜਿਸ 'ਚੋਂ ਸੁਨਹਿਰਾ ਝਰਦਾ ਹੈ ।

ਬੇਟੀਆਂ—ਬੇਟੇ, ਹੁਲਾਸ ਭਰੇ, ਲੱਗਦੇ ਨੇ ਛੋਹਣ

ਪਤਨੀ ਤੇ ਮੈਂ, ਖਾਨਦਾਨੀ—ਸੰਦੂਕ 'ਚ
ਛਿਪਾ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ਫੁੱਲ ।

ਕੌਣ ਹੈ, ਚੱਬ ਅਖਵਾਉਂਦਾ

ਲੋਹੇ ਦੇ ਲਡਜ ਲਿਖਵਾਉਂਦਾ, ਫੁੱਲ ਛਿਪਾਉਂਦਾ ?
ਚੱਲੀਦੇ ਉਸਨੂੰ ਲੱਭਣ...

ਮੇਰੇ ਨਾਲ

ਆਦਮੀ ਦੀ ਆਖਰੀ ਜਮੀਨ ਕੋਲ ਚੱਲੋ ।

ਮੇਰੀ ਨਾ—ਵਾਪਸੀ 'ਤੇ

ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ, ਦੇਣਾ ਸੁਨੇਹਾ—

ਕਿ ਸਟਪਟਾਹਟ ਦਾ

ਸਿਰਫ ਰੰਗ ਬਦਲਦਾ ਹੈ

ਇਕ ਮਿੱਟੀ 'ਚੋਂ ਦੂਸਰੀ ਮਿੱਟੀ 'ਚ

ਤੁਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਸਟਪਟਾਹਟ ।

0

[339-ਐਲ, ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ, ਜਲੰਧਰ]

ਸੂਰਜ ਉਦਾਸ ਹੈ/ "ਪਰਵਾਨਾ" ਪੁੜੈਣ

ਬਹੁਤ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾ ਚੁਕੇ ਨੇ ਮਰਸੀਏ
ਸੁਣ ਸੁਕੇ ਹਾਂ ਢੂਘੇ ਢੂਘੇ ਵੈਣ
ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਦੁਹਰਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਕਬਰਾਂ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ
ਵਕਤ ਦਾ ਤਕਾਜ਼ੀ ਹੈ, ਕਿ ਫੂਹੜੀ ਉਠਾ ਦੇਈਏ
ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਦਹਿਲੀਜਾਂ ਦੀ, ਲਛਮਣ-ਰੇਖਾ ਟੱਪੀਏ
ਪਰਮ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਥ ਦੇ ਅਰਥ ਕਰਦਿਆਂ
ਅਕਲ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਪੀ ਗਈ
ਹੁਣ ਜਦੋਂ, ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮੇਲਾ ਖਾਮੋਸ਼ ਹੈ
ਸੀਸ ਰਹਿਤ ਚੱਕੀ-ਰਹੇ ਦੀ
ਅਰਥਹੀਣ ਸਬਦਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼
ਮੇਲੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ
ਤੁਹਾਡੇ ਫੌਲਾਦੀ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ
ਸਾਹ ਸਤ ਹੀਣ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ
ਹੁਣ ਜਦੋਂ, ਅਰਥ ਬਗਾਵਤ ਕਰਕੇ
ਆ ਗਏ ਨੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਿਰ
ਤੇ ਤੁਸੀਂ,
ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਓ-ਕੱਦ ਸਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਹੈ
ਹਮਕਦਮ ਸਿਰਾਂ ਦਾ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਦਾ ਸਮੁੰਦਰ ਹੈ
ਉਤਾਂਹ ਵੱਲ ਉੱਠੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਦਾ, ਸੂਕਦਾ ਜੰਗਲ ਹੈ
ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ
ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਮਕਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਹੀ ਹੋਏ ਅਰਥ ਨੇ
ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁਲੰਦ ਆਵਾਜ਼,
ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਪਾਕ ਪਸੀਨੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ
ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ
ਏਨੇ ਬਲਵਾਨ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਹੋਕੇ
ਲਛਮਣ-ਰੇਖਾ ਤੋਂ ਅੰਦਰ ਹੀ
ਕੋਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਜੰਗ ਲੜਦੇ ਹੋ
ਤਾਂ ਜਿਰਾਂ ਦੇ ਸੂਰਜ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦੇ ਨੇ
ਹੋਹ ਖਾਂਦੇ ਨੇ, ਅੰਤ ਉਦਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।

[ਪਿੰਡ ਤੇ ਡਾਃ ਪੁੜੈਣ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ]

ਕਰਫੀਉ

ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਭੋਗਲ

ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਜੋ ਫੈਲਾਅ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਨਾਲ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਕਈ ਆਧੁਨਿਕ ਆਬਾਦੀਆਂ ਬਣ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਤੇ ਖੁਸ਼-ਹਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕੋਠੀਆਂ ਬਣਾ ਲਈਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਸਮੁੱਚੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਘੱਟ ਹਿੱਸਾ ਵਟਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ, ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਪਾਸੋਂ, ਘੱਟ ਮੁੱਲ ਵਾਲੇ ਪਲਾਟ ਖਰੀਦਕੇ ਵਿੱਗੇ ਟੇਢੇ ਗਲੀਆਂ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਮੁਹੱਲਿਆਂ ਵਿਚ, ਮਕਾਨ ਬਣਾ ਲਏ ਸਨ। ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਜੀਤ ਨਗਰ ਵਿੱਚ ਛੇ ਮਰਲੇ ਦਾ ਪਲਾਟ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਖਰੀਦਿਆ ਸੀ, ਕੁਲ ਬਾਤਾਂ ਸੌ ਰੁਪਏ ਦਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਅਗਲੇ ਪਾਸੇ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਚਾਦਰਾਂ ਵਾਲਾ ਸ਼ੈਡ ਬਣਾ ਕੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਖਰਾਦ ਲਾਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਦੋ ਨਿੱਕੇ ਮਿਸਤਰੀਆਂ ਸਮੇਤ ਉਹ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਦੋਂ ਪਤਨੀ ਤੇ ਦੌਨੋਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਧੀਆਂ ਪਿੰਡ ਦਾਦੀ ਪਾਸ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਬਚੇ, ਖਰਾਦਾਂ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹਾ ਤੇ ਪੱਕਾ ਕੋਣਾ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਪੰਜਾਂ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ, ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਹੋਰ ਕਮਰਾ, ਰਸੋਈ, ਗੁਸਲਖਾਨਾ ਤੇ ਵਰਾਂਡਾ ਬਣਾ ਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸ਼ਹਿਰ ਲੈ ਆਂਦਾ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਤੌਜੀ ਧੀ ਵੀ ਜੰਮ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਪਰ ਬੱਚੇ ਛੋਟੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਕ ਕਮਰੇ ਤੇ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹੇ।

ਅੰਦਰ ਗੁਆਂਢ ਹੋਰ ਮਕਾਨ ਵੀ ਬਣ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਾਤ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਕੋਈ ਤਰਖਾਣ ਲੁਹਾਰ, ਕੋਈ ਨਾਈ ਤੇ ਕੋਈ ਝੀਉਹ, ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਹੀ, ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਨਵੇਂ ਕੰਮ ਧੰਦੇ ਅਪਨਾਕੇ, ਚਾਰ ਪੈਸੇ ਬਚਾਕੇ ਅਜੀਤ ਨਗਰ ਵਿੱਚ, ਘਰ ਬਣਾ ਕੇ ਆ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਇਕ ਦੋ ਘਰ ਜੱਤਾਂ ਦੇ ਵੀ ਸਨ।

ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਸੰਕਟ ਆਉਂਦੇ, ਪਰ ਜਿੰਦਗੀ ਅੱਗੇ ਵਧਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਕੁਝ ਮੋਕਲੀ ਹੁੰਦੀ ਗਈ।

ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਮੁੰਡਾ ਜੰਮੇ। ਚੰਥਾ ਬੱਚਾ ਜੰਮਿਆ ਵੀ ਮੁੰਡਾ। ਪਰ ਤੇਜਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਜੋ ਬਿੱਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੀ ਸੁਨੱਖੀ ਪਰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਰੀਰ ਵਾਲੀ ਤੀਵੀਂ ਸੀ, ਚੰਥਾ ਜਣੇਪਾ ਕਰਕੇ ਬਿਮਾਰ ਪੈ ਗਈ। ਕੋਈ ਹਫਤੇ ਭਖ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਕਾਕਾ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ। ਮਨੋਂ ਵਿੱਚ ਫਿਕਰ, ਨੱਠ ਭੱਜ, ਖਰਚ। ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਆਪਣੀ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਵੱਲੋਂ ਲਏ ਆਰਡਰ ਵੀ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਨਾ ਭੁਗਤਾਏ ਗਏ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਵਿੱਚ ਘਾਟਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਹ ਸੰਭਲ ਗਏ। ਇਕ ਮੁੰਡੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜੇ ਮੁੰਡੇ ਦਾ ਲਾਲਚ ਹੋ ਗਿਆ। ਐਤਕੀਂ ਮਾਂ ਪੁੱਤ ਠੀਕ ਰਹੇ, ਪਰ ਕੁੜੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਵੱਡੀਆਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਸਕੂਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਮਹਿੰਗਾਈ

ਸਿਰਜਣਾ

ਲਗਾਤਾਰ ਵਧ ਰਹੀ ਸੀ। ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਮਿਹਨਤ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਖਰਚ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਜਾਣ ਦਿੰਦਾ।

ਫੇਰ ਵੀ ਉਹ ਬਹੁਤ ਖਿੜੇ-ਖਪੇ ਬਿਨਾਂ ਟੋਰਾਂ ਤੁਰੇਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੋਨਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਵੀ ਕਾਢੀ ਦਖਲ ਸੀ। ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਹੀ ਟਿੱਢੀ ਸੀ। ਗੱਲ ਬੜੀ ਫੁਰਦੀ। ਪਤਨੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਗੁਆਂਦੀ, ਐਸੀ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦਾ, ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਕੌਲ ਫੁੱਲ ਵਾਂਗ ਖਿੜ ਜਾਂਦਾ। ਉੱਜ ਤੇਜਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਉਲਟ, ਚੁੱਪ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਠੰਡੀ ਤੇ ਪਤੀ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਪਿਆਨ ਰੱਖਣ ਦੀ ਆਦੀ ਸੀ। ਲਿੱਸੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਥੱਕਦੀ ਨਾ। ਮਾਂ ਪਿਉ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੱਡੀਆਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਥੀਆਂ ਵੀ ਖੁਸ਼-ਰਹਿਣੀਆਂ ਅਤੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਖੁਭ ਕੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਸਨ।

ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਪਰ ਦੇ ਚੁਬਾਰੇ ਪਾ ਕੇ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਮਕਾਨ ਨੂੰ ਰੰਗ ਕਰਵਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵਧ ਰਹੀ ਖੁਸ਼ਗਾਲੀ ਅਤੇ ਟੱਬਰ ਦੀ ਸੰਖ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਦਾ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਵੌਸ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਉਸ ਉਤੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ ਪਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ “ਮੌਰਚਾ” ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੌਰਚੇ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹਿੰਸਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਵੜ ਕੇ, ਕਦੇ ਰਾਹ ਜਾਂਦਿਆਂ ਤੇ ਇਕ ਦੋ ਵਾਰ ਬੱਸਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ, ਬੰਦੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਇਕ ਫਿਰਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ, ਬੰਦੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਇਕ ਫਿਰਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਮਰਦੇ। ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਦੂਜੇ ਫਿਰਕੇ ਦੇ, ਭਾਵੇਂ ਕਦੇ ਕਦੇ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਫਿਰਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਮਰਦੇ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੌਰਚੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੰਤ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਮਾਰ-ਪਾੜ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਉੱਜ ਕੁਝ ਸਿਆਣੇ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਫਿਰਕੇ ਦੀਆਂ ਵੇਟਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਪੱਕੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਸੇ ਫਿਰਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਬੁਝਕੇ ਮਰਵਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਨਾ ਸਮਝ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਦਿਲਚਸਪੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਮੌਰਚੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸਿਰਫ ਦਿੰਨਾ ਕੁ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਜਿੰਨਾ ਕੁ ਟਰਾਂਸਿਸਟਰ ਤੋਂ ਗਾਣੇ ਸੁਣਦਿਆਂ, ਕਦੇ ਕਦੇ ਬਖਰਾਂ ਵੀ ਸੁਣ ਲੈਣ ਨਾਲ, ਗੱਲ ਕੰਨੀਂ ਪੈ ਜਾਂਦੀ। ਪਰ ਇਕ ਦਿਨ, ਅਣਜਾਣਿਆਂ ਹੀ, ਉਹ ਵੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ, ਕੁਝ ਕੁਝ ਸੁੜ ਗਿਆ। ਤੇਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਮੁੰਡਾ ਜੰਮੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਈ ਥਾਂ ਮੰਨਤਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਮੰਨਤ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਪੂਰਾ ਸਾਲ ਜੌਹਲਾਂ ਵਾਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਪੂਰਨਮਾਸੀ ਦੀ ਚੌਂਕੀ ਭਰਾਂਗੀ। ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਡੇਰੇ ਗਏ ਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਗੋਡੇ ਲੱਗੇ, ਤਾਂ ਸੰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ “ਸਿੰਘਾ! ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਐ?” ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਵਚਨ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਕਦੇ ਕਦੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਕੰਮ ਤੋਂ ਵਿਹਲਾ ਸੁਣ ਕੇ ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾ ਛੱਡਿਆ। ਉਹ ਕਦੇ ਕਦੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਕੰਮ ਤੋਂ ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਟ ਪੀ ਲੈਣ ਦਾ ਸ਼ੇਕੀਨ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪੀ ਕੇ ਜਿੰਨੀ ਗੱਲ ਫੁਰਦੀ ਸੀ, ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਟ ਪੀ ਲੈਣ ਦਾ ਸ਼ੇਕੀਨ ਸੀ।

ਉਨੀਂ ਸੋਫੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਕੁਝ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਰਲਕੇ ਪੀਂਦਾ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਲੋਂ ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਅੰਦਰ ਆਉਂਦਾ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਦੋ ਤਿੰਨ ਚੌਕੀਆਂ ਉਤੇ ਸੰਤ ਮੁੜ ਮੁੜ ਉਹੋ ਵਚਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਲਿਆ। ਗਾਤਰੇ ਕਿਰਪਾਨ ਤਾਂ ਪਾਈ ਸੀ, ਸਿਰ ਉਤੇ ਕੇਸਰੀ ਪਟਕਾ ਵੀ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆ, ਜੋ ਜੌਹਲਾਂ ਵਾਲੇ ਸੰਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਸਿਰੋਪਾਓ ਵਜੋਂ ਦਿੰਦੇ। ਆਪ ਤਾਂ ਸੰਤ ਚਿੱਟੀ ਦਸਤਾਰ ਹੀ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ।

ਕੇਸਰੀ ਪਟਕਾ ਤੇ ਕਾਲੇ ਗਾਤਰੇ ਵਾਲੀ ਨਿੱਕੀ ਕਿਰਪਾਨ ਪਹਿਨੀ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਚਿਆ, ਤਾਂ ਸੱਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਕਾਲਣ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਮਿਲੀ।

“ਪੁੱਤਾ! ਜੀਉਂਦਾ ਰਹਿ। ਗੁਰੂ ਵਾਲਾ ਬਣਿਐਂ।”

ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਤੇਜਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਮੁਹੱਲੇ ਦੇ ਹੋਰ ਕਈ ਪੁਰਖਾਂ ਤੀਵੀਆਂ ਵਾਂਗ, ਅਕਾਲਣ ਨੂੰ “ਮਾਂ ਜੀ” ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ। ਉਸਦਾ ਪਤੀ ਪਹਿਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਕਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੌਰਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਮਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਪਰ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਦੀ ਅੱਲ ਅਕਾਲਣ ਕਾਇਮ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰ ਸਨ। ਮਕਾਨ ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਕਾਫੀ ਖੁਲ੍ਹਾ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ। ਪੁੱਤ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਜੋਗੇ ਪੈਸੇ ਭੇਜ ਛੱਡਦੇ। ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਜਾਮੀਨ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਬੜੀ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਦਾਣੇ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵਸਤ ਪਿੰਡੋਂ ਆ ਜਾਂਦੀ। ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਦੀ ਸੁਰੱਗੀ, ਕੁਝ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਤੇ ਕੁਝ ਪਤੀ ਦੀ ਵਰਾਸਤ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਮੁਹੱਲੇ ਵਿੱਚ ਅਕਾਲਣ ਦਾ ਗੜ੍ਹਕਾ ਸੀ।

ਘਰ ਵੱਡੇ, ਤਾਂ ਗੁਆਂਦੀ ਕਰਮ ਚੰਦ ਮਿਲਿਆ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹਮ-ਪਿਆਲਾ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਪੂਰੀ ਤੇਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦੀ ਸਹੇਲੀ।

“ਕਿਉਂ ਹੁਣ ਭਾਈ ਬਣ ਗਿਐਂ?” ਕਰਮ ਚੰਦ ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਾਣੇ ਵੱਲ ਦੇਖਦਿਆਂ ਬੋਲਿਆ। “ਨੌਂ ਸੂ ਚੂਹੇ ਖਾ ਕੇ ਬਿੱਲੀ ਹੱਜ ਨੂੰ ਗਈ।”

“ਬੱਚੂ ਜਾਣੀ ਜਾਣ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਐ, ਪਈ ਚੂਹੇ ਖਾਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਹੋਰ ਬਿੱਲੀ ਵੀ ਗੁਆਂਦ ਚ ਵਸਦੀ ਐ। ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਹੋਜ ਕਰੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬਿੱਲੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਸ਼ੇਰ ਭੇਜਣਾ ਪਉ।”

“ਕਿਤੇ ਉਹ ਸ਼ੇਰ ਨੂੰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ?”

ਕਰਮ ਚੰਦ ਅਜੀਤ ਨਗਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ, ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਕਾਲਿਜ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਇਕ ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚ ਢਥਾ ਚਲਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਹੋਲੀ ਹੋਲੀ ਘਰ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਸਿਖ ਪਾਂਡੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬਹਿਸਾਂ ਸੁਣਦਾ। ਪਰ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਦੁ ਪੱਕਾ ਆੜੀ ਸੀ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਮਾਸਟਰ ਚਰਨ ਦਾਸ ਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਰਾਧਾ ਵੀ ਆਪਣੀ ਬੈਠਕ ਦੀ ਖਿੜਕੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਦਲੇ ਹੁਲੀਏ ਨੂੰ ਅਤੇ ਬਿੱਲੀ ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸੁਣ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਾਸਟਰ ਚਰਨ ਦਾਸ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੀ ਤੇ ਪਿੰਡੋਂ ਉਠਕੇ ਆਰੀਆ ਸਕੂਲ ਦਾ ਅਧਿਆਪਕ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਰੋਜ਼ ਰਿੰਦੀ ਦੀ ਅਖਬਾਰ ਘਰ ਮੰਗਵਾਉਂਦਾ ਤੇ ਇਕ

ਸਿਰਜਣ

ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਚੂਜੇ ਸਿਰੇ ਤੱਕ ਪੜ੍ਹਦਾ।

"ਇਹ ਵੀ ਸੰਤ ਨਿਧਾਨ ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਣ ਗਿਐ?" ਚਰਨ ਦਾਸ ਨੇ ਰਾਧਾ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਰੇ ਆਖਿਆ। ਰਾਧਾ ਅਖਬਾਰ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਮ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਸੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਰੇਡੀਓ ਜਾਂ ਅਖਬਾਰ ਵਿੱਚ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਖਬਰ ਆਉਂਦੀ, ਤਾਂ ਚਰਨ ਦਾਸ ਰਾਮ ਲਾਲ ਨਾਲ, ਜੋ ਗੰਨਾ ਮਿੱਲ ਵਿਚ ਕਲਰਕ ਸੀ, ਤੇ ਰਾਧਾ ਰਾਮ ਲਾਲ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸੀਤਾ ਨਾਲ ਘੁਸਰ ਮੁਸਰ ਕਰਦੀਆਂ।

ਪਰ ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾ ਇਹ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਕੇਸਰੀ ਪਟਕੇ ਨਾਲ ਉਹ ਜੋਹਲਾਂ ਵਾਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਤ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਮਾਸਟਰ ਚਰਨ ਦਾਸ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਬਾਰੇ ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ।

ਪਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਮੁੱਲੇ ਦੇ ਖੜੇ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ, ਇੱਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਤੁਫ਼ਾਨ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬੈਠ ਆਇਆ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਮੁਹੱਲਾ-ਨਿਵਾਸੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਦੇ ਰੁਕੇਵੇਂ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਗਮੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਸ਼ਰੀਕ ਹੁੰਦੇ।

ਇਕ ਦਿਨ ਅਸਮਾਨੋਂ ਬਿਜਲੀ ਭਿਗਣ ਵਾਂਗ, ਖਬਰ ਆ ਗਈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੈਨਾ ਆ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਸੰਤ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਪਕੜਨ ਲਈ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੱਡੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਘੋਰ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਰਫੀਉ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਾਰੋਬਾਰ ਬੰਦ। ਸਰ ਟੱਬਰ ਘਰਾਂ ਅੰਦਰ ਬੰਦ। ਹੁਣ ਸਿਵਾਏ ਰੋਡੀਓ ਜਾਂ ਟੈਲੀਵੀਜਨ ਸੁਣਨ ਵੇਖਣ ਦੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਅਕਾਲਣ ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਤੇਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਸੈਨਾ ਘੱਲਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਚੁਡੀ। ਪਰ ਖਬਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤਾ ਧਿਆਨ ਅਜੇ ਵੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਵੱਲ ਹੀ ਸੀ। ਸੱਭ ਤੋਂ ਬਹੁਤੀ ਤੰਗੀ ਢੱਧ ਦੀ ਸੀ। ਪਿੰਡਾਂ ਦੋਧੀ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਤਾਂ ਵੀ ਜਿਹੜਾ ਦੋਧੀ ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਪੁਲਸ ਦੀ ਅੱਖ ਬਚਾਕੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਦੁੱਧ ਪਹੁੰਚਾ ਗਿਆ।

ਉਸੇ ਸ਼ਾਮ ਕਾਲਿਜ ਦੇ ਵੀਹ ਕੁ ਮੰਡੇ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਵੇਂ ਇੱਕਠੇ ਹੋ ਕੇ, ਅਜੀਤ ਨਗਰ ਦੀ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਸੜਕ ਉਤੇ ਨਿਕਲ ਆਏ ਤੇ ਪੰਜ ਕੁ ਮਿੰਟ ਸੰਤ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਜਿੰਦਾਬਾਦ ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਲਾ ਕੇ ਭੱਜ ਗਏ। ਅਫਸਰਾਂ ਲਈ ਵਖਤ ਪੈ ਗਿਆ। ਸੜਕ ਉਤੇ ਅਜੀਤ ਨਗਰ ਵਿਚ, ਪੱਕੀ ਗਸ਼ਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੇਂਦਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪੁਲਸ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਅਤੇ ਅਜੀਤ ਨਗਰ ਵਿਚ, ਪੱਕੀ ਗਸ਼ਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੇਂਦਰੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪੁਲਸ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਆ ਗਏ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਜਦੋਂ ਦੋਧੀ ਅਨ੍ਹੇਰੇ ਅਨ੍ਹੇਰੇ ਫੇਰ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਆ ਗਏ। ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਜਦੋਂ ਦੋਧੀ ਅਨ੍ਹੇਰੇ ਅਨ੍ਹੇਰੇ ਫੇਰ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਕਰਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਵੀ ਅੰਦਰੋਂ ਬੁਲਾ ਕੇ ਦੁੱਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪ ਦੁੱਧ ਲੈਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕਰਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਵੀ ਅੰਦਰੋਂ ਬੁਲਾ ਕੇ ਦੁੱਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪ ਦੁੱਧ ਲੈਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕਰਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਵੀ ਅੰਦਰੋਂ ਬੁਲਾ ਕੇ ਦੁੱਧ ਦਿਲਵਾ ਦਿੱਤਾ।

ਦੋਵੇਂ ਗੁਆਂਢੀ, ਦੁੱਧ ਦੇ ਬਰਤਨ ਅੰਦਰ ਪਕੜਾ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਬੂਹਿਆਂ ਅੱਗੇ ਗਲੀ ਵਿਚ ਖੜੇ ਗੱਲੀਂ ਲੱਗ ਪਈ। ਇੱਨ੍ਹੇ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਪੁਲਸ ਦੇ ਪੰਜ ਸਿਪਾਹੀ ਆ ਪਹੁੰਚੇ। ਕਰਮ ਚੰਦ ਤੇ ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਲੱਗੇ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਰਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ

ਰੋਕਿਆ, ਪੀਲਾ ਪਟਕਾ ਤੇ ਕਿਰਪਾਨ ਪਹਿਨੀ ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰੋਕ ਲਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰ ਤੱਕ ਦੇਖਿਆ।

"ਤੁਮ ਨੇ ਕਰਫੀਉ ਤੋੜਾ ਹੈ।" ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਖੀ ਹਵਾਲਦਾਰ, ਜਿਸਨੇ ਲੰਬੀਆਂ ਤੇ ਖੜੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਬੋਲਿਆ, "ਪਚਾਸ ਬੈਠਕੇ ਨਿਕਾਲੋ।"

"ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ! ਪੰਜਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਬਾਪ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਬੈਠਕਾਂ ਕਿੱਥੇ ਕੱਢ ਹੁੰਦੀਆਂ?" ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਬੋਲਿਆ।

"ਤੁਮਹੋਂ ਬੋਲਾ, ਬੈਠਕੇ ਨਿਕਾਲੋ," ਬਿਨਾਂ ਮੁਸਕਰਾਇਆਂ ਸਥਤ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ।

ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਠੱਠਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਜੀਦਗੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇੱਨ੍ਹੇ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਡੇਲੇ ਉਤੇ ਬੈਂਤ ਵੱਜੀ। ਬਾਕੀ ਚੌਹਾਂ ਪਾਸ ਬੰਦੂਕਾਂ ਸਨ, ਪਰ ਇਸ ਮੁਖੀ ਦੇ ਮੌਚੇ ਨਾਲ ਬੰਦੂਕ ਸੀ ਤੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਢਾਈ ਵੱਟ ਲੰਬੀ ਬੈਂਤ।

ਬੈਂਤ ਖਾ ਕੇ ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਿੱਸ ਘੋਲੀ। ਕੋੜ ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਪੁਲਸੀਏ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਦੂਜੀ ਬੈਂਤ ਪੈਂਦੀ, ਉਹ ਬੈਠਕਾਂ ਕੱਢਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਅਜੇ ਵੀਹ ਕੁ ਬੈਠਕਾਂ ਹੀ ਕੱਢੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਤੇਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਬਾਹਰ ਆ ਗਈ। ਉਹ ਰੋਸੇ ਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਬੋਲੀ "ਇਹ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹੈ?"

ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਬੈਠਕਾਂ ਕੱਢਣਾਂ ਹਟ ਗਿਆ। ਤੇਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਪਤੀ ਨੂੰ ਬਾਹੋਂ ਫੜ ਕੇ ਅੰਦਰ ਤੋਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

ਹਵਾਲਦਾਰ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਪਾ ਕੇ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਬੰਦੂਕ ਤਾਣੀ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਤੇਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆ ਕੇ ਤੇਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਵੱਲ ਬੰਦੂਕ ਦੀ ਨਾਲੀ ਤਾਣੀ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ :

"ਤੁਮ ਅੰਦਰ ਜਾਓ।"

"ਖਬਰਦਾਰ! ਮੇਰੀ ਘਰ ਵਾਲੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਤਾਂ। ਮਾਰ ਕੇ ਮਰਾਂਗਾ।" ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਹਫ਼ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੋਲਿਆ।

"ਅੱਛਾ! ਯੇਹ ਬਾਤ ਹੈ।" ਹਵਾਲਦਾਰ ਨੇ ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੌਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਹੋਰ ਬੈਂਤ ਮਾਰੀ।

ਤੇਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਕੁੱਖੀ ਸੋਰਨੀ ਵਾਂਗ ਹਵਾਲਦਾਰ ਵੱਲ ਵਧੀ।

ਬੰਦੂਕ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੇ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਉਸਦੀ ਹਿੱਕ ਅੱਗੇ ਬੰਦੂਕ ਦੀ ਨਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਨਾਲੀ ਨਾਲ ਹੀ ਧਕਦਾ ਧਕਦਾ ਉਸਨੂੰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਰ ਆਇਆ। ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫੇਰ ਹੁਕਮ ਮਿਲਿਆ :

"ਬਾਕੀ ਬੈਠਕੇ ਨਿਕਾਲੋ।"

ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਖੜਾ ਰਿਹਾ। ਦੋ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਪਕੜਕੇ ਉਸਨੂੰ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਚਿੱਤ ਲਿਆ। ਹਵਾਲਦਾਰ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਲੀਆਂ ਉਤੇ ਬੈਂਤ ਮਾਰਨ ਲੱਗਾ।

ਤੇਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਫੇਰ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਉਤੇ
ਝੁਕ ਗਈ।

“ਹਮ ਤੁਮ ਦੋਨੋਂ ਕੋ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਦੇਂਗੇ।”

“ਮਾਰ ਕੇ ਦੇਖ। ਕਿਨਾਂ ਜੁਲਮੀ ਰਾਜ ਆ ਗਿਆ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੀ ਕਸ਼ਤ ਕੀਤਾ
ਐ?” ਤੇਜਿੰਦਰ ਕੋਰ ਬੋਲੀ।

ਦੋ ਸਿਪਾਹੀ ਤੇਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੂੰ ਬਾਹਾਂ ਤੋਂ ਪਕੜ ਕੇ ਬੂਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਫੇਰ ਕਰ ਆਏ।
ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਢੇ ਕੇ ਬਾਹਰੋਂ ਅੜਲ ਲਾ ਆਏ। ਤੇਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਅੰਦਰੋਂ ਬੂਹਾ ਭੰਨਣ ਲੱਗੀ।

ਵੱਡੀਆਂ ਕੜੀਆਂ ਜਾਗ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਡੋਰ ਭੋਰ ਰੋਣ ਲੱਗੀਆਂ।
ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਠਾ ਕੇ ਉਹ ਸਿਪਾਹੀ ਗਲੀ ਦੇ ਮੌਜੂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਲੈ ਚੁਕੇ। ‘ਕੈਂਪ
ਮੌਲਿਜਾਕਰ ਤੁਮਹੋਂ ਸੀਧਾ ਕਰੋਂਗੇ।’

ਤੇਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੋਠੇ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਕੇ ਲੇਰ ਮਾਰੀ—

“ਉੱਜੜ ਗਈ ਵੇਂ ਲੋਕੇ! ਜਾਲਮ ਫੜ ਕੇ ਲੈ ਗਏ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਦੇ ਸਾਈਂ ਨੂੰ।
ਬਹੁੜਿਓ ਵੇਂ ਲੋਕੇ। ਅਂਢੀਓ ਗੁਆਂਦੀਓ। ਕਿਉਂ ਅੰਦਰੀਂ ਵੜੇ ਬੈਠੇ ਓਂ? ਨੱਗਰ ਬੇੜਾ
ਵੇਖੇ ਵੇਂ, ਚਿੱਟੇ ਦਿਨ ਮੇਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ‘ਚ ਨੂੰ ਰੇ ਪੈ ਗਿਆ। ਬੇਕਸੂਰੇ ਮੇਰੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੁੱਟ
ਕੇ ਲੈ ਗਏ ਵੇਂ। ਨੀ ਭੈਣੋਂ! ਤੁਹਾਡੇ ‘ਚੋਂ ਹੀ ਕੋਈ ਬਾਹਰ ਆਏ ਨਹੀਂ।’

ਅਚਾਨਕ ਗਲੀ ਦੇ ਪਾਰਲੇ ਘਰ ਦਾ ਬੂਹਾ ਧੜੱਕ ਕਰਕੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਗਿਆ। ਅਕਾਲਣ
ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਬਾਹਰ ਆ ਗਈ। ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੇ ਸਾਰ ਉਹਨੇ ਲਲਕਾਰਾ ਮਾਰਿਆ—
“ਨੀ ਜੀਤੋ, ਨੀ ਰਾਮੀਏ। ਨੀ ਪੂਰੋ! ਕਿਉਂ ਬੂਹੇ ਢੋ ਢੋ ਬੈਠੀਓ ਨੀਂ? ਕਲ ਨੂੰ
ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਵੀ ਇਹੋ ਜੀਤ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਤੇਜ਼ ਕਰੋਂ ਦੀ ਛਾਡਾਂ ਮਾਰਦੀ ਐ ਨੀਂ।
ਮੂਲੋਂ ਈ ਪਰਲੋਂ ਨਹੀਂ ਆ ਗਈ ਨੀਂ।”

ਜੀਤ ਕੌਰ ਤੇ ਰਾਮ ਕੌਰ ਬਾਹਰ ਆ ਗਈਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਦਮੀ ਸੇਠ ਗੋਂਦਾ
ਮੱਲ ਦੀ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਵਿਚ ਮਿਸਤਰੀ ਸਨ। ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਪੂਰੇ ਵੀ ਨਿਕਲ ਆਈ। ਰਾਧਾ
ਤੇ ਸੀਤਾ ਨੇ ਬੂਹੇ ਥੋੜੇ ਥੋੜੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਕੇ ਬਾਹਰ ਝਾਤੀ ਮਾਰੀ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕਠੀਆਂ ਹੋਈਆਂ
ਦੇ ਦੇਖ ਕੇ, ਪਿੱਛੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੁੜ ਮੁੜ ਦੇਖਦੀਆਂ, ਉਹ ਵੀ ਨਿਕਲ ਆਈਆਂ।

“ਨੀਂ ਕਿੱਧਰ ਨੂੰ ਲੈ ਗਏ ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ?” ਅਕਾਲਣ ਤੇ ਤੇਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੂੰ
ਜੀਤ ਕੌਰ ਤੇ ਰਾਮ ਕੌਰ ਬਾਹਰ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਹੱਥ
ਨਾਲ ਹਿੱਕ ਪੁੱਟੀ ਹੋਈ ਸੀ।

“ਮਾਂ ਜੀ। ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਜਾ ਕੇ ਮੌਜੂ ਐ। ਜਾਲਮਾਂ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਬੜਾ ਮਾਰਿਐ। ਉਹ
ਤੋਂ ਅੱਜ ਠੀਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਰੀ ਗਲੀ ਬੂਹੇ ਢੋ ਕੇ ਅੰਦਰੋਂ ਦੇਖਦੀ ਰਹੀ।”

“ਆਓ ਨੀ। ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਕੀ ਕਹਿੰਦੇ ਐ? ਗੋਲੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗੇ ਸਾਨੂੰ।”
ਗਲੀ ਦਾ ਮੌਜੂ ਮੁੜੀਆਂ ਤੋਂ ਸਿਪਾਹੀ ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਘੇਰੀ ਬੜੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ
ਇਕ ਬੰਦ ਧਿੜਕੀ ਦੀਆਂ ਸੀਖਾਂ ਨੂੰ ਰੱਬ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਤੋਂ
ਇਨਕਾਰੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਸਿਰ ਦਾ ਪਟਕਾ ਖੁਲ੍ਹੇ ਗਲ 'ਚ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਜੂੜਾ ਵੀ ਢਿਲਕ

ਗਿਆ ਸੀ।

ਪਹਿਲਾਂ ਤੀਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਤੇ ਹੁਣ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਆ ਗਈਆਂ
ਦੇਖ ਕੇ ਸਿਪਾਹੀ ਘਰਗਾ ਗਏ। ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੇ ਮੁੜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਸਿੰਨ੍ਹੇ।

ਉਮਰੋਂ ਛੋਟੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਆਉਂਦਿਆਂ ਦੇਖ ਕੇ
ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਬੋਲੀ—

“ਵੇ ਪੁੱਤਾ! ਇਹਨੂੰ ਕੇਵਲ ਨੂੰ ਕਾਹਨੂੰ ਫੜਿਆ? ਇਹ ਨਾ ਤਿੰਨਾਂ 'ਚ ਨਾ ਤੇਰ੍ਹਾਂ
'ਚ। ਇਹਨੂੰ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਨਾਲ ਈ ਵਾਸਤਾਂ ਐ।”

ਉਹ ਸਿਪਾਹੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ, ਪਰ ਲੰਬੀਆਂ ਖੜੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਵਾਲਾ ਹਵਾਲਦਾਰ
ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਖਰੂਵਾ ਬੋਲਿਆ—

“ਇਸਨੇ ਕਰਫੀਉ ਤੌੜਾ। ਯੋਹ ਬਾਹਰ ਕਿਉਂ ਆਇਆ? ਬਾਹਰ ਆਨਾ ਮਨੁ ਐ।”

“ਇਹ ਤਾਂ ਪੂਰੇ ਦੇ ਘਰ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਦੋਧੀ ਤੋਂ ਦੁੱਧ ਦਿਵਾਣ ਲਈ ਬਾਹਰ ਆਏ ਸੀ।
ਜੀਤੋ, ਜੋ ਸਾਰੀ ਘਟਨਾ ਅੰਦਰੋਂ ਦੇਖਦੀ ਸੁਣਦੀ ਰਹੀ ਸੀ, ਬੋਲੀ।

“ਨਿਆਣੇ ਵਿਲਕਦੇ ਐ। ਦੁੱਧ ਤਾਂ ਲੈਣੇ ਹੀ ਪੈਂਦੇ।” ਸੀਤਾ ਨੇ ਕਿਹਾ।

“ਵੇ ਭਾਈ। ਜੇ ਬਾਹਰ ਆਉਣਾ ਮਨੁ ਅੰ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਵੀ ਬਾਹਰ ਖੜੀਆਂ। ਸਾਨੂੰ
ਵੀ ਫੜ ਕੇ ਲਿਜਾਉਂਗੇ?” ਹਰਨਾਮ ਕੌਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਮੁੱਛਾਂ ਵਾਲਾ ਅਕਾਲਣ ਦੀ
ਗਾਤਰੇ ਵਾਲੀ ਕਿਰਪਾਨ ਨੂੰ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। “ਜਿਹੜੇ ਬੰਦੂਖਾਂ ਚੁੱਕੀ ਫਿਰਦੇ ਐ, ਉਹਨਾਂ
ਉਤੇ ਜੋਰ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੀ ਸਰਕਾਰ ਆਪ ਸ਼ਹਿ ਦਿੰਦੀ ਰਹੀ ਐ।
ਜਿਹੜੇ ਸਾਂਤੀ ਨਾਲ ਘਰੀਂ ਬੈਠੇ ਆ, ਕੰਮ ਕਾਜ ਕਰਦੇ ਐ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਐਵੇਂ ਘੇਰੀ ਫਿਰਦੀ
ਐ ਸਰਕਾਰ। ਦੇਖ ਤਾਂ ਸਹੀ ਮੁੜੇ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਬਣਾਇਆ?”

ਹੁਣ ਕੁਝ ਆਦਮੀ ਵੀ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂਹਰੇ ਮੂਹਰੇ ਕਰਮ ਚੰਦ
ਸੀ।

ਗੱਲ ਵਿਗਾਤਦੀ ਦੇਖ ਕੇ ਮੁੱਛਾਂ ਵਾਲਾ ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੋਲਿਆ—

“ਜਾ ਛੋਡਾ ਤੁਮੋਂ!” ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਸਭੀ ਜਾਉ ਅੰਦਰ। ਬਾਹਰ ਆਨੇ ਕਾ
ਆਰਡਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।”

ਕਰਮ ਚੰਦ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲੱਕ ਦੁਆਲੇ ਬਾਂਹ ਵਲਾ ਲਈ,
ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਲੈ ਤੁਰਿਆ। ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਤੇਜਿੰਦਰ ਪਤੀ ਦੀ ਪਿੱਠ ਨੂੰ ਦੇਖਦੀ ਤੁਰ ਪਈ।
ਬਾਕੀ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਘਰੀਂ ਚਲੇ ਗਏ।

0

[ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਲਜ, ਕਨਾਟ ਸਰਕਾਰ, ਜਲੰਧਰ ਸ਼ਹਿਰ]

ਗੁਜ਼ਲ/ਨਿਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੂਰ

ਜਿੰਦਗੀ ! ਮੈਂ ਬਾਲ, ਇਕਲਾਪੇ 'ਚ ਡਰ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਮੈਂ ।
ਜੂਲਮ ਹੈ ਕਿ ਹਿਜਰ ਦੀ ਭੱਠੀ 'ਚ ਠਰ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਮੈਂ ।
ਜਿੰਦਗੀ ਤੇ ਮੌਤ ਵਿੱਚ ਆਵਾਜ਼ ਜੇਡਾ ਫਾਸਲਾ,
ਤਾਂ ਤਿਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਮਗਰੇ ਮਗਰ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਮੈਂ ।
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹਾਂ ਨੂਰ ਦੀ ਟੋਰ ਦਾ ਆਦਰ ਨਹੀਂ,
ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹਾਂ ਤੋਂ ਸਮੇਂ ਵਾਂਗੂ ਗੁਜਰ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਮੈਂ ।
ਕੁਫਰ, ਕੀਨਾ, ਨਿੰਦਾ, ਚੁਗਲੀ, ਹਾਦਸੇ ਤੇ ਹਾਦਸਾ,
ਤੇਰਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਪਤਾ ਨਈਂ ਕੀ ਕੀ ਜਰ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਮੈਂ ।
ਵੇਖ ਕੇ ਅਬਲੀਸ ਨੂੰ ਜੀਂਦਾ ਤਿਰੀ ਮੁਸਕਾਨ ਤੇ,
ਸੱਚ ਜਾਣੀਂ, ਜਿੰਦਗੀ ! ਏਦਾਂ ਵੀ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਮੈਂ ।
ਲਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਅਰਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਿਆਂ ਨੇ ਖਾ ਲਿਆ,
ਤਾਂ ਵੀ ਭੋਲੀ ਸ਼ਕਲ ਦਾ ਇਤਥਾਰ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਮੈਂ ।
ਕੱਚ, ਕੰਡੇ, ਧੂੜ, ਚਿੱਕੜ, ਨੂਰ ਤੁਰ ਪੈਂਦੇ ਨੇ ਨਾਲ,
ਜਦੋਂ ਤੇਰੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਧਰ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਮੈਂ ।
ਦੂਰੀਆਂ, ਮਜ਼ਬੂਰੀਆਂ ਨੇ ਖਾ ਲਈਆਂ ਕਸ਼ਮੂਰੀਆਂ,
ਮ੍ਰਿਗ-ਤਿਸ਼ਨਾ ਵਾਂਗ ਬਲ-ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਤਰ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਮੈਂ ।
ਜੇ ਮੈਂ ਨਾ ਜਾਵਾਂ, ਤਾਂ ਕਾਇਰ ਹੋਣ ਦਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਹੈ,
“ਨੂਰ ਸ਼ਾਇਰ ਈ ਸੀ” ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਅਗਰ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਮੈਂ ।

0

[31, Brook Road, Newbury Park, ILFORD, Essex, U.K.]

ਹਥਿਆਰ

ਲਾਲ ਸਿੰਘ

ਉਸ ਦਿਨ ਉਹ ਤੜਕਸਾਰ ਉੱਠ ਖਲੋਇਆ। ਬੱਸ ਚੱਲਣ ਤੋਂ ਢੇਰ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। 'ਸੁਜੈਟੀ-ਘਰ' ਵੱਡ ਨੂੰ ਭੁਲਦੀ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਬਾਰੀ ਲਾਗੇ ਖੜੋਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਯਾਤਰੂਆਂ ਦੀ ਸੁੜਦੀ ਭੀੜ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਦੀ ਉਸਦੀ ਨਿਗਾਹ ਪਿਛਲੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਲਟਕਦੇ ਪੈਂਡੂਲਮ ਕਲਾਕ ਉੱਤੇ ਜਾ ਟਿਕਦੀ, ਕਦੀ ਬਾਹਰ ਵਿਹੜੇ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤ ਫਿਜਾ ਅੰਦਰ ਪਲੋ-ਪਲੀ ਵਧਦੀ ਲੋਅ ਵੱਲ।

“ਬੱਸ ਆਈ ਕਿਉਂ ਨਈਂ ! ਕਿੰਨ ਅਲਗਾਰਜ ਨੇ ਇਹ ਲੋਕ ! ਭੁੱਲ ਕੇ ਵੀ ਟੈਮ ਸਿਰ ਨਈ ਪੁਜਦੇ ..। ਆਹ ਚੌਂਕੀ ਆ ..” ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਈ ਬੇਚੈਨੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਜਿਵੇਂ ‘ਡਰੈਵਰ-ਕਲੀਂਡਰ’ ਹੀ ਹੋਣ। ਪਰ ਅਗਲੇ ਹੀ ਛਿਨ ਉਸ ਨੇ ਦੋਨੋਂ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਦੋਸ਼-ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ—“...ਉਹ ਵਿਚਾਰੇ ਵੀ ਕੀ ਕਰਨ...ਪਹਿਲੋਂ ਸੂਰ ਜਾਂਦੇ ਆ, ਫੇਰ ਠਾਣਿਊਂ ਚਾਥੀ ਲੈਂਦੇ ਆ.. ਧੱਕਾ ਲੁਆ ਕੇ ਛਕੜੇ 'ਸਟਾਟ' ਕਰਦੇ ਆ...ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਜਾ ਕੇ ..।”

ਹੁਣ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਈ ਹੋਰ ਦੋਸ਼ੀ ਖੜੇ ਸਨ—ਪੰਜਾਂ ਚੌਂਹ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਸਫੈਦ-ਪੋਸ਼, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖਾਸ ਖਾਸ ਬੰਦੇ, ਪੰਚ-ਸਰਪੰਚ, ਲੰਬਦਾਰ ਤੇ ਇਲਾਕੇ ਭਰ ਦੀ ਮੁਢੀਰ ਜਿਹੜੀ ਜੈਲਦਾਰਾਂ ਸਿਰ ਆਉਂਦੇ ‘ਬੇ-ਤੁਕੇ-ਇਲਜ਼ਾਮ’ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਨ ਲਈ ਲਾਅ-ਲਾਅ-ਲਾਅ ਕਰਦੀ ਇਸੇ ਹੀ ਥਾਂ ਆ ਧਮਕੀ ਸੀ।

“...ਸੈਂਕੜੇ ਗਰੀਬ-ਗੁਰਬਿਆਂ ਦੇ ਰਿਜ਼ਕ-ਦਾਤੇ ਐਹੈ-ਜੇਹਾ ਗੰਦਾ-ਮੰਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਈ ਨਈਂ ਸਕਦੇ ਸਰ”—ਕੱਲੀਆਂ-ਖੁਰਦ ਦਾ ਲੇਬਰ-ਥੇਕੇਦਾਰ ਬੂਟਾ-ਮਰਾਸੀ ਜੁੜੇ ਇਕੱਠ ਵਿਚੋਂ ਸੱਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉੱਠ ਕੇ ਜ਼ਿਲਾ-ਮੁਖੀ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਸੀ।

“...ਛਾਨੂੰ ਫਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਟੁੱਕਰ ਦੀ ਛੋਂਹ ਅਛੀਂ ਨਾ ਜੀਓਈ ਜੀਣ-ਜੋਗਿਆਂ ਦੇ ਕਿਛੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਹੈਦਾਂ ਕਰਦੇ ਡਿੱਠਾ ਭਲਾ ਹੋਵੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ..” ਚਾੜ੍ਹਕਿਆ ਦੇ ਸੀਸੂ ਨੇ ਛਿਲਕੀ ਐਨਕ ਸੂਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕਈ ਸਾਰੀਆਂ ਅਸੀਸਾਂ ਜੈਲਦਾਰਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਟੱਬਰ 'ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਵਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ।

“...ਨੇ-ਜਾਣੀਏ ਐਹੋ ਜੇਹੇ ਗੁਰਮਖ ਪਰਿਵਾਰ ਉੱਤੇ ਐਹੋ ਜੈਹੀ ਭੈੜੀ ਤੋਹਮਤ ! ਵਾਖਰੂ, ਵਾਖਰੂ !! ਆਸਾਡਾ ਤਾਂ ਆਤਮਾ ਰਾਮ ਆਣ ਕਰ ਕਰ ਕੇ ਕਦਾਚਿਤ ਬੀ ਰਾਮਾਂ ਸਿੰਘ ਭਰਨੇ ਦੇ ਤਿਆਰੇ ਨਈਂ ਕਰਦਾ ਭਾਈ ਸੈਬੂ ਜੀਈ...” ਮੁਰਾਦਪੁਰੀਆ ਭਾਈ ਨੱਥਾ ਸੂੰਹ ਗਲ 'ਚ ਪੱਲਾ ਪਾਈ ਪੁਲੀਸ ਮੁਖੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤਾ ਜਿਵੇਂ ‘ਸਾਧ-ਸੰਗਤ’ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ।

“...ਜੇਹੜੇ ਮਾਈ ਦੇ ਲਾਲ ਨੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਟੈਰ ਲਾਹੁੰਦੇ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖਿਆ ਨਾ, ਨਿੱਤਰ

ਕੇ ਆਏ ਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ, ਉੱਗਲੀ ਕਰੇ ਖਾਂ ਉਹ ਪਿਆਰੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਗੱਲ ਬਣ ਕੇ ਕੱਲੇ
ਟੈਰ ਤਾਂ ਕੀ ਸਾਰੀ ਗੱਡੀ ਦਾ ਮੁੱਲ ਤਾਰ ਦਿੱਤੇ, ਕੱਲਾ ਦੀ ਜੈਲਾ-ਲੋਹਗੜ੍ਹੀਆ। ” ਲਹਿੰਦੀ
ਪੱਤੀ ਵਾਲੇ ਹੁਸਨੇ ਦਾ ਲੰਗੋਟੀਆ ਯਾਰ ਦਿਨ-ਦਿਹਾੜੇ ਗੁੱਟ ਹੋਇਆ, ਠੋਕ ਬਜਾ ਕੇ
ਆਪਣੀ ਧਿਰ ਦੇ ਹੱਕ 'ਚ ਭੁਗਤਿਆ ਸੀ।

ਆਪਣੀ ਧਿਰ ਦੇ ਹਕ 'ਚ ਭੁਗਤਾਨ ਮਾ।
ਮੂਹਰਲੀ ਦਰੀ 'ਤੇ ਬੁਕਲ ਮਾਰੀ ਬੈਠੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਧੀਰ ਸ੍ਰੀਹ ਤੋਂ ਲੋਹ ਗੜ੍ਹੀਏ ਜੈਲੇ
ਦੀ ਤੜੀ ਸਹਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਈ। ਸਾਰੇ ਗਵਾਹਾਂ ਨੂੰ ਰਟੇ-ਰਟਾਏ ਬਿਅਾਨ ਦੇਂਦਿਆ ਸੁਣ ਕੇ
ਉਸ ਦਾ ਚੜ੍ਹਦਾ ਪਾਰਾ ਛੱਡਪਾ ਮਾਰ ਕੇ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹਦਿਆ ਸੀ 'ਆਈ ਟੈਲ ਯੂ ਸਾਬ,
ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਅੰਰੈਟ ਕਰਕੇ। ਵੇਹ ਜੋ ਬਲੱਡੀਫਾਕਨ ਪਿਆਰਾ ਹੈ ਨਾ ਸਾਬੁ ਟਰਕ-ਉਨਰ,
ਏਕ ਦੰਮ ਕੁਝਰ ਆਦਮੀ ਹੈ ਅਵਰ ਪਿੰਡ ਕਾ ਜੋ ਬੀ ਚੰਗੀ-ਡਕੈਤੀ ਅੰਧਰ-ਉਪਰ ਹੁੰਦੀ
ਹੈ, ਸੱਭ ਮੌਜੂਦ ਉਸ ਕਾ ਸਿੱਧਾ ਹੈਂਡ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਸਾਬੁ ਆਵਰ ਪਿੰਡ ਕੀ ਅੰਰੈਟ ਪੰਚੰਤ
ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਬਾਰ ਵੈਨ ਬੀ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਲੇਕਨ ਵੇਹ ਬੈਡ ਕਾਮੋਂ ਜੇ ਅੰਰੈਟ ਨਹੀਂ ਹੋਤਾ
ਸਾਬੁ..!

“ਸਾਬੂ..! ” ਸਾਬਾਸੇ ਬਈ ਸਾਬਾਸੇ ਅਓਰੈਟਾ, ਨਈਂ ਗੀਸਾਂ ਤੇਰੀਆਂ; ਪਾਣੀ ਦਾ ਪਾਣੀ ਤੇ
ਦੱਧ ਦਾ ਦੁੱਧ ਨਿਤਰਦਾ ਕਰ ਮਾਰਿਆ ਤੋਂ ਕਿ ” ਦੂਰ ਪਿਛਾਂਹ ਹਟ ਕੇ ਬੈਠੇ ਥੁੱਢੇ
ਆਲਮ ਦੇ ਧੀਮੇ ਬੋਲ 'ਕਮਲ-ਸੁਖੇਦਾਰ' ਦੇ ਬੋਲਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉੱਡੀ ਹਾਸੀ-ਖਿੱਲੀ ਅੰਦਰ ਹੋ
ਕਿਪਰੇ ਗੁਆਚ ਗਏ ਸਨ ।

ਵੇਲਾ ਤਾੜ ਕੇ ਜੈਲਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿਉਂ, ਜ਼ਿਲਾ ਮੁਖੀ ਨਾਲ ਢੁਕ ਕੇ ਡਾਹੀ ਅਮਰਾਕਨ
ਕੁਰਸੀ ਤੋਂ ਝੱਟ ਦੇਣੀ ਉੱਠਿਆ ਸੀ ਤੇ ਖਚਰੀ ਹਾਸੀ ਹੱਸਦਿਆਂ ਥੋੜੀ ਕੁ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ
ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਬੋਲਦੇ ਫੌਜੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸਨੋਹ ਨਾਲ ਜੱਫੀ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠਦਾ
ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕੀਮਤੀ ਸ਼ਾਲ ਦਾ ਲਮਕਿਆ ਪੱਲਾ ਮੌਚੇ 'ਤੇ ਟਿਕਾਉਂਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ
ਅਸ਼ੀਰਵਾਦੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹੇ-ਬੈਠੇ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਾਇਆ ਤੇ ਸੁਸਾਇਟੀ-ਘਰ ਆ
ਖੜਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਬੱਸ ਦੇ ਟਾਇਰ ਲਾਹ ਕੇ ਆਪਣੇ ਟਰੱਕ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਦੇ ਲੋਂਗੇ ਇਲਜ਼ਾਮ
ਸੰਬੰਧੀ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਦੇਂਦਿਆ ਅਪਣੇ ਖਾਨਦਾਨੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਸਾਰੇ 'ਸੁਨਹਿਰੀ'
ਵਰਕੇ ਫਰੋਲ ਮਾਰੇ। ਗਾਂਪੀਵਾਦੀ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲੜਦਿਆਂ ਅਨੇਕਾਂ
ਵਾਰ ਕੀਤੀ 'ਜੂਲ-ਯਾਤਰਾ' ਦਾ ਖਾਸ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੱਕ-ਹਲਾਲ ਦੀ ਕਮਾਈ ਵਿਰੋਧ
ਹਰ ਦਿਨ-ਤਿਉਹਾਰ 'ਤੇ ਗਰੀਬ-ਗੁਰਬਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਖਰਚੇ ਦਾ ਲੰਮਾ-ਰੰਗ
ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਬੇ-ਸਹਾਰਿਆਂ ਅਨਾਬਾਂ, ਅਬਲਾ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਵਸਦੇ ਕਰਨ ਲਈ
ਕੀਤੇ ਪੁੰਨ-ਦਾਨ ਦੇ ਅੰਕ-ਅੰਕੜੇ ਜੋੜ-ਜੋੜ ਕੇ ਗਿਣੇ ਰਸਦੇ-ਵਸਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਿਰ
ਵਿਘਨ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਚਿੱਠਾ ਫਰੋਲਿਆ ਸੋਨਾ
ਚਿੜੀ ਵਰਗੇ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਦੀ ਏਕਤਾ-ਅਖੰਡਤਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇਲਾਕੇ ਭਰ ਦੇ
ਜੈਲਦਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਯੋਜਤ ਕੀਤੀਆਂ ਕਈ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਨਵਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ
ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਉੱਤੇ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਵੱਖਵਾਦੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ
ਦੀ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਨਿਧੇਂ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਟਿੱਕਾ ਪਿਆਰਾ ਸਿਖ

ਸਿਰ ਦਿਨ-ਦੀਵੀਂ ਲੱਗੇ ਚੌਰੀ-ਛਾਕੇ ਦੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੋਲਿਆ ।

ਉਸ ਦਾ ਵਧਦਾ ਤੇਖਲਾ, ਗੁੱਨੇ ਦੀ ਲਾਟ ਵਾਂਗ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਬਿੜਕਦਾ
ਡੇਲਦਾ ਉਹ ਰਵਾਂ-ਰਵੀਂ ਕਮਰਿਊਂ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਦੀ ਇਕਾਂਤ
ਅੰਦਰ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ‘ਮੈਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁੱਚੜਾਂ ਨੂੰ ਰੱਜ ਕੇ ਨੰਗਾ ਕੀਤਾ ਐ
‘ਜਸ਼ਮਦੀਦ’ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ।”

ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦਿਆ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਗੁੱਸਾ ਜਿਵੇਂ ਹਵਾ ਅੰਦਰ ਉੱਡ-ਪੁੱਡ ਗਿਆ । ਛੜ੍ਹਪਾ ਜਿਹਾ ਮਾਰ ਕੇ ਉਹਨੀਂ ਪੈਰੀਂ ਪਿਛਾਂਹ ਪਰਤ ਆਇਆ । ਮੌਮੀ ਲਵਾਡੇ ਅੰਦਰ ਲਿਪਟਿਆ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਖਰੜਾ ਬੁਝਟੀ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਇਉਂ ਚੁੱਕਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਪਈ ਲੱਕੜ ਦੀ ਤਰਫਾਈ ਤੋਂ ਖੋ ਕੇ ਲਿਆ ਹੋਵੇ । ਚੰਡੀ ਤਣੀ ਵਾਲੇ ਭੂਰੇ ਥੈਲੇ ਵਿਚ ਲਡਾਵਾ ਲਿਪੇਟ ਕੇ ਉਹ ਛੋਹਲੇ ਕਦਮੀਂ ਸੁਸਾਇਟੀ ਘਰ ਦੇ ਖਲ੍ਹੇ ਇਹਾਤੇ 'ਚ ਆ ਖੜੋਇਆ ।

'ਪਿੰਡ ਦੀ ਬੱਸ' ਉਡੀਕਦੇ ਖੜ੍ਹੇ-ਬੈਠੇ ਕਿੰਨੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਮੂੰਹ-ਹਨਨੇ ਵਾਂਗ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੰਦਲੇ-ਪੁੰਦਲੇ ਜਾਪੇ, ਜਿਹਨਾਂ ਉੱਪਰ ਦੀ ਘੁਸਦੀ ਉਸਦੀ ਤਰਦੀ-ਤਰਦੀ ਨਿਗਾਹ, ਕੁਝ ਇਕ ਬੇ-ਪਛਾਣ ਚਿਹਨਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੀ ਕਿੰਨਾ ਕੁਝ ਹੋਰੂ-ਹੋਰੂ ਜਿਹਾ ਤਾਤਦੀ ਰਹੀ ।

“ ਕਿੱਧਰ ਤਿਆਰੀ ਐ ” ਉਸ ਵਰਗੀ ਡੀਲ-ਡੇਲ ਦੇ ਇਕ ਯੁਵਕ ਨੇ ਪਿਛਵਾੜਿਓਂ ਅਛੋਪਲੇ ਜਿਹੇ ਉਸ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਦੱਬੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ ।

ਤੁਬਕ ਕੇ ਪਿਛਾਂਹ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਮੁੰਹੋਂ ਸਹਿ-ਸੁਭਾ ਨਿਕਲ ਗਿਆ “ਅੰਮਰਸਰ.. ਮੈਂ ਕਿਆ ਖਬਨੀ ਕੇੜਾ ਲੁਕਿਆ ਖੜਾ ਪੀਲਪਾਵੇ ਉਹਲੇ ?” ਜੈਲਦਾਰਾਂ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨੂੰ ਪਛਾਣਦਿਆਂ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀ ਪੜਕਣ ਬੋੜੀ ਜਿੰਨੀ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਈ ।

“ਕੈਣ ਲੁਕਦਾਆ...ਹੁਣ ਕੋਈ ਲੁਕ-ਲਕੇ ਆਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ...ਬੋੜਾ ਚਿਰ ਦੇਖ ਲਿਆ...ਬੋਪਰੀ ਬਾਕੇ ਤੁੰਭਾ ਕੱਛ...”

“ਹੁਣ ਖੋਪਰੀ ਲੁਹਾ ਕੇ ਦੇਖ ਲਓ ...ਫੇਰ ਦੇਖਾਂਗੇ ਕੀ ਲਭਦਾਆ ...?”

“ਲੱਭੂ, ਮਿਸਤਰੀ ਸਿਆਂ ਜ਼ਰੂਰ ਲੱਭੂ ਹੁਣ ਨਿਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਕੜਾਹ ਨਈਂ
ਬਣਦਾ, ਕੰਮ ਹੁੰਦਾਆ ਕੰਮ...।”

“ਪਹਿਲੇ ਨਈਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ ਕੰਮ...?”

“ਨਾ ਹੋਇਆਂ ਨਾਲ ਦਾ...ਯਾਦ ਐ ਨਾ ਢਾਡਿਆਂ ਆਲਾ ਐਕਸ਼ਨ...ਕਿੱਦਾਂ ਵਸੇ
ਰਏ ਸੀ ਆਪਾਂ ਦੋਨੋਂ ਝਾੜ-ਬੂਝਿਆਂ ਅੰਦਰ, ਕਈ ਦਿਨ ਭੁੱਖੇ-ਤਿਹਾਏ ।”

“ਹੁਣ ਤਾਂ ਸਗੋ ‘ਦਾਲ-ਫੁਲਕਾ’ ਪਹਿਲੋਂ ਪਰ੍ਹੇਚ ਜਾਂਦਾ ਹੋਣਾਂ ਐਕਸ਼ਨ ਆਲੀ ਥਾਂ ‘ਤੇ ..।”

"ਪਹੁੰਚੇ ਭਾਵੇਂ ਨਾ, ਪਰ ਤਿਆਰ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਦੇ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਜਾਈਏ... ਤੁਆਡੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਤਾਂ ਤੁਆਡੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਈਂ ਸਮਝ ਹੈ ਨਦੀਂ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ

ਨਈ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਖਾਤਰ ਮਰਦੇ-ਖਪਦੇ ਓ...!"

"ਤਾਂ ਤਾਂਡੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੋਂ ਪਤਾ ਆ !"

"ਪਤਾ ਕੁਆਡ ਲਕ ਨੂੰ ਪਾਹੁੰ - ਪਤਾ ਆ ਕਾਮਰੇਡ, ਪਤਾ ਐ.. ਐਮੇ ਨਈਂ ਲੁਕ੍ਕੇ - ਛਿਪ੍ਪੀ ਹੋਇਆ ਜਾਂਦਾ ਕੇਠੀਆਂ-
"ਪਤਾ ਆ ਕਾਮਰੇਡ, ਪਤਾ ਐ.. ਐਮੇ ਨਈਂ ਲੁਕ੍ਕੇ - ਛਿਪ੍ਪੀ ਹੋਇਆ ਜਾਂਦਾ ਕੇਠੀਆਂ-
ਪਤਾ ਕਾਂ ਗਰੜਵਾਤਿਆਂ ਅੱਦਰ ।"

ਬੁੰਗਿਆਂ 'ਚ, ਫਾਰਮ-ਘਰਾਂ 'ਚ ਜਾਂ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਅਥਰ ।
‘ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕੋਠੀਆਂ-ਬੁੰਗੇ, ਫਾਰਮ-ਘਰ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਹੈ ਨਈੰ,

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੀ ਬਣੇ ??"

"ਊਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੋਚਿਆ ਜਾਏ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਲੜਾਈ ਤੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੋਂ ਪਾਤੇ ਕਲੋਂ ਲੱਖਾ ਕਿ ਲੱਖਾ ਸਮਝੋ ।"

“ਇਹ ਆਪਣੇ ਗਲੋਂ ਲਾਹ ਕੇ ਫੇਰ ਕਿਵੇਂ ਗਲੁ ਪਾਊਣੇ ਆਂ ?”

"ਤੁਆਡੇ ਹੋਰ ਕਿਦੂਜੇ । ਕਾਨੂੰ ਦੀ 'ਹਲਕੀ-ਫਲਕੀ' ਟਕੋਰ ਨਾਲ ਦੇਣਾ ਨੂੰ ਆਇਆ ਉਪਰਾ ਜਿਹਾ ਹਾਸ਼ਮਾ ਮੌਤ ਮੁੜਦੀ ਬੱਸ ਦੀ ਹਟਕੋਰੇ ਲੈਂਦੀ ਘੁਰ-ਘੁਰ ਅੰਦਰ ਗੁਆਚਿਆ।

ਸਵਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਦੀ ਬੱਸ ਅੰਦਰ ਹਿੰਮਤ ਕਰਕੇ ਉਸਨੇ ਲੁਕਵੇਂ ਜਿਹਾ ਸਾਟ
ਲੱਭ ਲਈ । ਬਗਲ ਹੇਠ ਨੱਹਿਆ ਥੇਲਾ ਸਾਂਭ ਕੇ ਪੱਟਾ 'ਤੇ ਟਿਕਾ ਲਿਆ ਤੇ ਅਗਲੀ
ਸੀਟ ਦੇ ਢੋਅ-ਫੈਡੇ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਘੁੱਟ ਕੇ ਫੜ ਲਿਆ । ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਜਰਨੈਲੀ ਸੜਕ
ਤੱਕ ਜਾਂਦੇ ਪੁਰਚ-ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਘੂਕਦੀ ਬੱਸ ਨੇ, ਉਸ ਦੀ ਖੰਡਿਤ ਹੋਈ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਇਕ-
ਸੁਰ ਕਰਨ ਦੇ ਢੇਰ ਸਾਰੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ, ਪਰ ਉਹ ਇਸੇ ਰਾਹ ਦੀ ਕੱਚੇ ਪੈਰੇ ਤੋਂ ਪੱਕੇ-ਮਾਰਗ
ਤੱਕ ਦੀ ਕੀਤੀ ਯਾਤਰਾ ਨਾਲ ਜਿੜਿਆ ਕਈ ਵਾਰ ਪੁਰਜਾ-ਪੁਰਜਾ ਹੋ ਕੇ ਖ਼ਿਲਿਆ ।

...ਉਸ ਦੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਜਰਨੈਲੀ ਸੜਕ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀਆਂ ਦ ਵਡਾਆ ਫਰਨਾਮ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਜੈਲਦਾਰਾਂ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੀ ਸੀ, ਦੂਜੀ ਹਰੀਜਨ-ਬਸਤੀ ਕੋਲੋਂ ਦੀ। ਦੋਨਾਂ ਉਤੇ ਮਿਟੀ ਚਾੜ੍ਹਨ ਦਾ ਕੰਮ ਦੋਨਾਂ ਪੱਤੀਆਂ ਦੇ ਕਈ ਸਾਰੇ ਗੁਟਾਂ ਨੇ ਦੇ ਗੁਟ ਬਣਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਕਦਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਰਕਾਰੇ-ਦਰਬਾਰੇ ਹੱਥ ਰਲਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜੈਲਦਾਰਾਂ ਆਪਣੇ ਪਾਸੇ ਦਾ ਰਾਹ ਪੱਕਾ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਅਗਾਊਂ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲੈ ਲਈ। ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਵਲ੍ਹ ਮਾਰ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਪੁੰਜਦੇ ਰਾਹ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਅਤੇ ਖਲੋਤੀ। ਉਹਨੇ, ਚੱਪਾ-ਖੰਡ ਬਸਤੀ ਜੈਲਦਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਤੌੜ ਕੇ ਅਗਲਾ ਦਾਅ ਵਰਤ ਲਿਆ। 'ਹਰੀਜਨ ਭਲਾਈ ਸਕੀਮ' ਦੀ ਪਹਿਲ 'ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਰੱਦ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਦੂਜਾ ਰਾਹ ਪੱਕਾ ਹੋਣ ਦੇ ਆਡਰ ਜਾਰੀ ਹੋ ਗਏ।

ਜੈਲਦਾਰਾਂ ਫਿਰ ਹੰਡਲਾ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਸਿੱਧਾ-ਸਪਾਟ ਜਿੱਤ ਗਏ। ਬਸਤੀ 'ਵੱਡਾ-ਸਰਕਾਰ' ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਕੀਤੀ ਅਪੀਲ ਪਾਸ ਕਰਵਾ ਲਿਆਈ। ਜੈਲਦਾਰ ਵੱਡੀ-ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਛੱਡਣ ਦਾ ਪੈਂਤੜਾ ਕਸਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਵੱਡੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਨੋਟਾਂ-ਵੇਟਾਂ ਦੀ ਸੁਭ-ਸੰਭਾਲ ਅੰਦਰ ਦੇਨਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਰਾਜੀਨਾਮੇਂ ਦਾ ਮੱਧ-ਮਾਰਗ ਕੱਢ ਲਿਆਂਦਾ।

“ ਪਹਿਲੋਂ ਘਰ-ਕੋਠੜੇ ਪੱਕੇ ਕਰ ਲਓ ਅਪਣੇ, ਫੇਰ ਤੁਝਾਡੀ ਫਿਰਨਾ ਵੀ ਪੱਕੀ ਹੋ ਜਾਓ ..” ਸਮੈਤਾ ਕਰਾਉਣ ਆਇਆ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ‘ਮੋਹਤਬਰ ਬੰਦਿਆ’

ਨੂੰ ਪਾਸੇ ਕਰਕੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਕੁ ਮੱਠੇ ਕਰ ਲਿਆਇਆ

ਤੁਸੀਂ ਕੇਵੇਂ ਗੱਡੇ ਲਘੁਓਣੇ ਆਂ ਪੱਕੇ ਬਾਣੀ, ਆਈ ਸਮਝ, ਆਪਣਾ ਮੂੜ-
ਮੱਥਾ ਸੰਦਰਾਰੇ, ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਾਂ ਬਣਾ ਲਓ ਸਰਾਂ, ਜੰਟਾਂ-ਬਰਾਤਾਂ ਵਾਸਤੇ, ਐਮੋਂ ਤਰਲੇ
ਕਢਦੇ ਰਹਿਨੇ ਓਂ ਜੰਟਾਂ-ਜੀਮੀਦਾਰਾਂ ਦੇ, ਆਈ ਸਮਝ ”, ਵੱਡੇ ਅਫਸਰ ਨਾਲ ਆਇਆ
ਛੋਟਾ ‘ਅਹਿਲਕਾਰ’ ਬਰਾਦਰੀ ਨਾਲ ਮੂੜ੍ਹੇ ’ਤੇ ਬੈਠਾ ਕੱਲੇ ਕੱਲੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮਝਾਉਂਦਾ
ਤਿਆ ਸੀ ।

ਜੋ ਜਦਾਰਾ ਦੇ ਬਾਗ-ਬਾਡੀਚੇ ਲੰਘਦੀ ਆਈ ਬੱਸ ਅੰਦਰ ਘੁੱਟ ਹੋਇਆ ਉਹ
ਅਗਲੇ ਚੁਗਾਹੇ ਦੀ ਲਿੰਕ-ਰੋਡ ਦੇ ਐਨ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਬਣੇ 'ਸ਼ਹੀਦੀ-ਗੇਟ' ਕੋਲਾਂ ਦੀ ਲੰਘਣ
ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪੱਛਿਆ ਗਿਆ। ਨਿੱਤ ਨਵੇਂ ਡੁਬਦੇ ਸੂਰਜ ਵੇਲੇ ਦੀ
ਡਰਾਇੰਟਾਂ-ਚੁਪ, ਚੜ੍ਹਦੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਲਾਲੀ ਵਾਂਗ ਤੇਜ਼ ਦੌੜਦੀ ਬੱਸ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਬਾਹਰ
ਖਿੱਲਰ ਗਈ। ਹੱਸਦੀਆਂ-ਬੇਲਦੀਆਂ ਰਾਤਾਂ 'ਤੇ ਛਾਏ ਦਿਓ-ਕੱਦ ਸਹਿਮ ਤੋਂ ਡਰਦੇ
ਲੋਕ, ਉਸ ਦਿਨ ਵੀ ਖੜੀ ਲੋਏ ਵਾਪਸ ਪਰਤਣ ਦੀ ਕਾਹਲ ਅੰਦਰ ਢੂਰੋਂ ਨੋਝਿੰਡਿ
ਘਰੋ-ਘਰੀ ਮੁੜ੍ਹੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਢੁਕਵੀਂ ਥਾਂ ਤੋਂ ਸਵਾਰ ਹੋਏ ਚਾਰ ਕਬਲਧਾਰੀਆਂ
ਨੇ ਪਸੱਤੇਲ ਦੀ ਨੋਕ 'ਤੇ ਨੱਕੋ-ਨੱਕ ਭਰੀ ਲੰਮੇ ਰੂਟ ਦੀ ਬੱਸ ਨੂੰ ਇਸ ਚੁਰਾਹੇ ਵੱਲ ਨੂੰ
ਮੌਜ ਲਿਆ ਸੀ। ਖਚਾ-ਖਚ ਚਲਦੀ ਜਰਨੈਲੀ ਸੜਕ ਤੋਂ ਥੋੜਾ ਕੁ ਲਾਂਭੇ ਹੋ ਕੇ, ਉਹਨਾਂ
ਤਰਾਹ-ਤਰਾਹ ਕਰਦੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਖਾਲਸਾ-ਰਾਜ' ਦੀ ਬੱਲੇ-ਬੱਲੇ ਕਰਵਾਈ,
ਫਿਰ ਸਟੇਨ ਦੀ ਬੁਡਾੜ ਨਾਲ ਹਿੰਦੂ ਦਿਸਦੇ ਦੋ ਦਰਜਨ ਯਾਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਕਰਕੇ ਸੂਰਜ
ਛਿਪਣ ਤੋਂ ਘੜੀ ਪਲ ਪਹਿਲਾਂ, ਬੇਜਾਨ ਮਿਟੀ ਵਾਂਗ ਵਿਛਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਬਰਸਾਤੀ ਮੀਂਹ ਵਾਂਗ ਵਰ੍ਹਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਖੜਾਕ, ਆਲੂਣੀ^੧ ਮੁੜਦੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਵਿਹਲਾਪ ਤੋਂ ਬੇਖਬਰ, ਉੱਘੇ ਆਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਜਖ ਨੀ ਕਰਕੇ ਖਾਮੋਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

“...ਇਹ ਕੋਈ ਜਾਤਿ-ਪਾਤਿ ਦੀ ਲੜਾਈ ਨਈ”, ਸਿਖ ਕੈਮ ਦੀ ਲਾਹੀ ਪੱਗ ਦਾ ਬਦਲਾ ਐ ਬਦਲਾ ...”, ਢੇਰੀ ਹੋਈਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤੜੀ ਦਿੰਦੀ ਇਕ ਬੇਖੁਫ਼ ਕਿਲਕਾਰੀ ਪਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਘਰਕੀ ਸੀ।

"...ਤੁਆਡਾ ਕੱਖ ਨਾ ਰਏ ਓ ਹਤਿਆਰਿਓ, ਸਤਿਆਨਾਸ ਹੋ ਜਏ ਤਾਜ਼ਾ, ਰਾਹ
ਜਾਂਦਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਟੀ ਕਰਤਾ ਉਥੇ ਜਾਲਮੇ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਿਕਲੇ ਛੱਲੀ ਉਥੇ ਬੱਡਿਓ ਬਾਧਾਦਰੇ।
ਬੇ-ਕਸੂਰਾਂ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣੇ ਓ, ਬਰਛਿਓ ", ਮਰਾਸਗੜੀਏ ਇੰਦਰ ਦਾ ਰੋਣ-ਭੁਸਕਣ
ਸਹਿਕਦੇ ਸਾਹਿਂ ਨਾਲ ਰਲ-ਗੜ ਹੋਇਆ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਕਰਲਾਇਆ ਸੀ।

“ਚੁਪ ਹੋ ਜਾ ਓਥੇ ਬਤਿਆ, ਨਈਂ ਤੇਰੀ ਬੀ ਟਿਕਟ ਕੱਟੀ ਜਾਵੇ, ਹੈਨਾਂ ਸਿਰ-ਘਸਿਆਂ ਨਾਲ ਦੀ ”, ਜੀਉਂਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲਲਕਰੇ ਮਾਰਦੀ ਦੂਜੀ ਘੁਰਕੀ ਅੱਖ-ਫੇਰਕੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਐਂਧਰ-ਓਪਰ ਕਿਧਰੇ ਅਲਾਂਪ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

... ਨਵੀਂ ਪੁੰਜਾਬੀ ਵੈਰਾਨੀ ਕਣਕ ਦੀਆਂ ਮਿੱਥ ਹੋਈਆਂ ਮਾਸੂਮ ਲਗਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿੰਚਦਾ ਬੇ-ਕਸੂਰ ਲਹੁ, ਗੱਦੀ-ਕੁਰਸੀ ਦੀ ਜਿਆਸਤ ਦੇ ਮ੍ਰਿਹ 'ਤੇ ਬੁਕਦਾ ਚਾਰ-ਦਸ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਸਭ ਨੂੰ ਭੁਲ-ਭਲਾ ਗਿਆ, ਪਰ 'ਹੋ ਰਹੇ ਕੰਮਾਂ' ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਅੱਜ ਦਿਨ ਤੱਕ, ਪੈੜ

ਨੱਪੀ ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਤੁਰਿਆ ਬੱਸ ਅੰਦਰ ਤੱਕ ਸਵਾਰ ਹੋ ਆਇਆ। ਸਾਂਝੀ ਵਿਦਿ-ਆਰਬੀ ਜਥੇਬੰਦੀ 'ਚ ਉਸ ਦੇ ਮੌਢੇ ਨਾਲ ਮੌਢਾ ਜੋੜ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਕੂ ਦਾ ਭੂਤ, ਕਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦੀ-ਗੋਟ ਦੇ ਪੀਲਪਾਵੇ ਉਹਲੇ ਖੜਾ 'ਖਾਲਸਾ-ਰਾਜ' ਦੀ ਜੈ-ਜੈਕਾਰ ਕਰਦਾ ਨਜ਼ਰੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਕਦੀ 'ਸੁਸੈਟੀ-ਘਰ' ਦੇ ਵਰਾਂਡੇ ਅੰਦਰ ਅਛੋਪਲੇ ਜਿਹੇ ਉਸ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਕੇ 'ਹਲਕੀਆਂ-ਫੁਲਕੀਆਂ' ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ।

ਮਰ ਚੁੱਕੇ ਸਾਹਿਂ ਵਾਂਗ ਸੁੰਨ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਅਗਲੇ ਹੀ ਛਿਨ, ਆਪਣੀ ਮੌਟੀ ਕਮੀਜ਼ ਦੇ ਘਸਮੈਲੇ ਜਿਹੇ ਕਾਲਰ ਦੀ ਚੋਭ ਨੂੰ ਇਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਕਾਕੂ ਹਾਸੇ-ਠੱਠੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਗਲ੍ਹੇ ਪਾਇਆ ਜੂਲਾ ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਹੀ ਉਸਦੀ ਧੋਣ ਦਾ ਮਣਕਾ ਨੱਪਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੋਵੇ।

ਗੋਡਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁੜ-ਘੜੀ ਖਿਸਕਦਾ ਚੌੜੀ ਤਣੀ ਵਾਲਾ ਬੈਲਾ, ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਂਭਣ ਹਿਤ ਉਸਨੇ ਗਾਤਰੇ ਵਾਂਗ ਬੱਖੀ ਵੱਖੀ ਨੂੰ ਲਮਕਦਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਜਰਨੈਲੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹੀ ਬੱਸ, ਉੱਚਾ ਪੁਲ ਲੰਘ ਕੇ ਲੱਗੇ ਵੱਡੇ ਨਾਕੇ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਈ ਗਈ। 'ਅੰਦਰੂਨੀ-ਸੁਰੱਖਿਆ' ਲਈ ਤਾਏਨਾਤ ਅਰਧ-ਸੈਨਿਕ ਟੁਕੜੀ, ਰੁਕੀ ਬੱਸ ਦੁਆਲੇ ਘੇਰਾ ਘੱਤ ਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਗਈ। ਦੋਨੋਂ ਤਾਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਚੜ੍ਹੀਆਂ ਦੋ ਹਾਕਮ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਸਹਿਮੇ-ਡਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਜੱਕੋ-ਤੱਕੀ ਕਰਦਾ ਉਹ ਬਾਹਰ ਬਣਦੀ ਪਾਲ ਅੰਦਰ ਜਾ ਖੜਾ ਹੋਇਆ।

"...ਗੈਟ-ਬੈਕ", ਇਕ ਪਾਸਿਊਂ ਤਾਤਦਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਨਰੀਖਿਅਕ ਅਫਸਰ, ਬੈਲਾ-ਗਾਤਰੇ ਸਮੇਤ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਛਾਂਹ ਪੱਕ ਕੇ ਅਗਾਂਹ ਲੰਘ ਗਿਆ।

ਪਹਿਲੀ ਪੜਤਾਲ ਤੋਂ ਬਰੀ ਹੋਏ ਬਾਲ, ਬਿਰਧ, ਇਸਤਰੀਆਂ ਤੇ ਮੌਨੇ ਯਾਤਰੂ ਤਾਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੁੜ ਆਪਣੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸੀਟਾਂ 'ਤੇ ਆ ਨਿੱਧੇ ਹੋਏ, ਪਰ ਕਾਕੂ ਸਮੇਤ ਉਸ ਵਰਗੇ ਅੱਠ-ਦਸ ਕੇਸਾਂ-ਧਾਰੀ ਸੰਗੀਨਾਂ ਦੇ ਪਹਿਰੇ ਹੇਠ ਮੁਕੰਮਲ ਸਕਰੀਨਿਂਗ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਟਵੀਂ ਡਾਹੀ ਮੇਜ਼-ਕੁਰਸੀ ਮੂਹਰੇ ਖੱਟ-ਖਿਲਾਰੀ ਕਿੰਨਾਂ ਹੀ ਚਿਰ ਸਫ਼ਾਈਆਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਕਾਕੂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨਾਲ ਗੰਢ-ਹੋਇਆ, ਉਹ ਸ਼ਰਮ-ਹੀਣਤਾ ਦਾ ਭੰਨਿਆ, ਥਾਂ ਪੁਰ ਥਾਂ ਸੈਕ ਹੋ ਕੇ ਕਿਤੇ ਛਾਹ ਵੇਲੇ ਜਾ ਕੇ ਵੱਡੇ-ਸ਼ਹਿਰ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਰਿਕਸੇ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਅੱਖ ਬਚਾ ਕੇ ਤੇਜ਼-ਕਦਮੀਂ ਤੁਰਿਆ, ਉਹ ਮਿੰਟਾਂ-ਸਕਿੰਟਾਂ ਅੰਦਰ ਹੀ ਵੱਡ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀ ਭੀੜ ਨਾਲ ਜਾ ਰਲਿਆ।

ਉਸ ਦੇ ਜਾਣ-ਪਛਾਣੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦੀ ਗਲੀ ਵਿਚਲੀ ਦੁਕਾਨ ਅਜੇ ਬੰਦ ਸੀ। ਸਮਾਂ ਗੁਜਰਨ ਲਈ ਉਹ ਭਵ-ਸਾਗਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੇ ਭਾਪਾ ਜੀ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਆਪਣੇ ਖਰੜੇ ਦੇ ਭਾਰ ਤੌਲ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਜਾ ਲੱਗਾ।

"ਏਹ ਤਸਾਂ ਕੇਉਂ ਲਿਖੀ ਜਾਨੇ ਓਵੱਤ ਭਾਈਏ ਜੀਈ, ਉਪਰੋਂ ਹੈਨੇ ਡਾਢੇ ਸਮੇਂ ਥਾਏ ਵੱਜੇ ਨੇ!...ਕਾਈ ਸਿੰਘਾਂ-ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕੀ ਵਾਰਤਾ ਲੀਏ ਭਾਈ, ਸੰਤਾਂ-ਸੂਰਬੀਂ ਕੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਸਾਕਾ ਲੀਏ..." ਆਖਦੇ ਭਾਪਾ ਜੀ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਦੇਖਿਆ

ਖਰੜਾ ਉਸ ਵੱਲ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਸਰਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਨਿੰਮੇਖੂਣ ਹੋਇਆ ਉਹ ਧੋਣ ਲਮਕਾਈ ਭਾਪਾ ਜੀ ਦੇ ਕੈਂਪਿੰਡ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਬੁਲ੍ਹੇ ਰੈਕਾਂ ਅੰਦਰ ਚਿਣੀਆਂ ਨਵੀਆਂ-ਪੁਗਾਣੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਅਕਾਰਨ ਫਰੋਲਾ-ਫਰਾਲੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਵੱਡੇ-ਚੰਜੇ ਫੋਟੇ 'ਤੇ ਟਿਕੇ ਕਈ ਸਾਰੇ ਲੁਹ-ਲੁਹਾਣ ਟਾਈਟਲ ਉਸ ਦੀ ਮੁਲਾਇਮ ਸੋਚ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਦੇ ਜਾਂਦੇ। ਅੇਕਸ਼ਨ-ਅਪਰੇਸ਼ਨ, ਹੌਤਿਆਂ-ਹੌਤਿਆਂ-ਕਾਂਢ, ਕਤਲ ਕਤਲੇਆਮ, ਸਿਵੈਸੈਨਾ-ਸਾਜ਼ਫੁਕ, ਏਕਤਾ-ਅੰਖਡਤਾ ਦੇ ਅਸਲੀ ਤੇ ਵੱਡੇ ਕਿਸੇ ਉਸਦੇ ਕਹਾਣੀ-ਖਰੜੇ ਦੁਆਲੇ ਘੇਰਾ ਘੱਤ ਕੇ ਖੜ ਗਏ। ਨੰਗੀਆਂ-ਤੰਗਾਂ, ਡਿੱਗੀਆਂ-ਲਾਸ਼ਾਂ, ਲੁੜ੍ਹਕੀਆਂ ਧੋਣਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਘਿਰਿਆ ਪਲ ਦੀ ਪਲ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਚੰਕਰ ਖਾ ਕੇ ਡਿੱਗ ਪੈਣ ਲੱਗਾ ਹੋਵੇ।

ਪੂਰਾ ਤਾਣ ਲਾ ਕੇ ਉਸਨੇ ਇਸ 'ਕਤਲਗਾਹ' ਵਿਚੋਂ ਸੁਬੇਦਾਰ-ਐਰੇਟ ਜਾਂ ਮਰਾਸ-ਗੜੀਏ ਇੰਦਰ ਵਰਗੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਅੰਧ ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਰਤੋੜ ਜਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਟਾਈਟਲਾਂ ਸਮੇਤ, ਹਰ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਇਕ-ਇਕ ਪੰਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਜੈਲਦਾਰਾਂ-ਟਿੱਕਿਆਂ-ਹੁਸਨਿਆਂ-ਜੈਲਿਆਂ-ਕੰਬਲਾਗਾਰੀਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਨਜ਼ਰੀਂ ਆਇਆ। ਫੌਰ-ਭੌਰ ਹੋਇਆ ਉਹ ਸਾਹਮਣੇ ਪਾਸੇ ਵਾਲੀ ਬੁਲ੍ਹੀ ਮੌਕਲੀ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਬਾਹਰ-ਬਾਹਰ ਲਟਕਦੇ ਰੰਗ-ਬਰੰਗ ਰਿਸਾਲਿਆਂ, ਪਾਕਿਟ-ਬੁਕਾਂ ਦੀ ਅੱਧ-ਨੰਗੀ, ਅਲਫ-ਨੰਗੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਜਾ ਖੜਾ ਹੋਇਆ।

ਬੜਾ ਕੁ ਪੈਰੀਂ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੇ 'ਸ਼ਾਮ-ਸੰਦਰ ਬੁੱਕ ਡੀਪੂ' ਦੇ ਕਾਊਂਟਰ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਗੰਜੇ ਸਿਰ ਵਾਲੇ ਲਾਲਾ ਜੀ ਨੂੰ ਹੱਥ ਜੋੜਵੀਂ ਨਮਸਕਾਰ ਆ ਕੀਤੀ। ਉਖਤਿਆਂ ਸਾਰੇ ਟਿਕਾਣੇ ਕਰਕੇ ਲਾਲਾ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤੱਕ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਹਾਰਿਆ, ਫਿਰ ਉਸ ਦੀ ਬਗਲ ਹੇਠੋਂ ਸਰਕੀ ਕਿਸੇ 'ਹੋਰ-ਸੈਅ' ਦੀ ਥਾਂ ਕੱਚੇ ਪੱਕੇ ਖਰੜੇ ਨੂੰ ਜਾਚ ਕੇ ਤੱਟ-ਫੱਟ ਆਪਣੀ 'ਮਜ਼ਬੂਰੀ' ਕਿਰਮਚੀ ਕਾਊਂਟਰ 'ਤੇ ਵਿਛਾ ਮਾਰੀ। "ਅਸਾਂ ਤਾਂ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਦਾ ਪੰਦਾ ਉੱਕਾਈ ਬੰਦ ਕਰ ਫੱਡਿਐ ਮਿਲਦਾ ਮਿਲਦਾ ਬਿਚੋਂ ਦੁਲਾ ਨਈਂ, ਸਿਰਦਰਦੀ ਵਾਧੂ ਦੀ ਉੱਜ ਤੁਸਾਂ ਜ਼ਰੂਰ-ਬਰ-ਜ਼ਰੂਰ ਫਪਵਾਣਾ ਈ ਚੁਣੇ ਓਂ ਖਰੜਾ ਛੋੜ ਜਾਸੇ, ਅਸਾਂ ਨਜ਼ਰ-ਬਚਰ ਮਾਰ ਕੇ ਵੇਖਸਾਂਗੇ।"

ਅਪਣੀ ਜਾਨ ਨਾਲੋਂ ਪਿਆਰੇ ਖਰੜੇ ਨੂੰ ਲਾਲਾ ਜੀ ਕੋਲ ਛੱਡ ਜਾਣਾ ਉਸ ਨੂੰ ਬੱਕਰੀ ਦਾ ਬੰਚਾ ਕਸਾਈ ਪਾਸ ਬਿਠਾ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਜਾਪੀ। 'ਜੀਈ ਹਾ, ਹੂੰ..ਹੂੰ' ਕਰਕੇ ਉਸਨੇ ਮੁਦੇ ਪੈਰੀਂ ਦੁਗਾਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਉਣ ਦੀ ਕੀਤੀ।

ਸਿਖਰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਸਾਹਿਤਕ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਅੰਦਰ ਮਿਲਦੇ-ਮਿਲਦੇ, ਜਾਣ-ਪਛਾਣੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦੀ ਗਲੀ ਦਾ ਮੌੜ ਮੁੜ ਕੇ ਫਿਰ ਪਹਿਲੇ ਟਿਕਾਣੇ ਆ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਰੈਕਾਂ-ਰਖਣਿਆਂ ਨਾਲ ਅੱਟਿਆ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਕਮਰਾ ਕਿਤਾਬਾਂ-ਬੰਡਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਉੱਠਣ-ਬੇਠਣ ਨੂੰ ਬਚਿਆ ਬੜਾ ਜਿੰਨਾ ਖਾਲੀ ਫਰਸ਼ ਝਾੜ ਸੁਆਰ ਕੇ ਨੈਕਰ ਮੁੜੇ ਨੇ ਲਿਸ਼ਕਾਇਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਪਰ, ਇਕ ਕੋਣੇ ਜੜੇ ਕਾਊਂਟਰ ਪਿੱਛੇ ਪਈ ਗੱਦੇਦਾਰ ਕੁਰਸੀ ਅਜੇ ਖਾਲੀ ਸੀ।

“ਕਿਥੇ ਗਏ ਨੇ ਕਾਮਰੇਡ ਜੀ...?” ਉਸ ਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਉਂ ਬਾਹਰ-ਬਾਹਰ ਸਟਲ
ਛਾਹੀ ਬੈਠੇ ਅਪਤਵੰਜੇ ਨੌਕਰ-ਮੁੰਡੇ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਅਰੋਮਾਂ-ਹੋਟਲ” ਖਿਲਗੀਆਂ ਜਟੂਰੀਆਂ ਵਾਲੇ ਰੁਖੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲੋਂ ਮਿਟਿਆ ਉੱਤਰ
ਜਿਵੇਂ ਪਾਲਸ਼ੋਂ ਹੋ ਕੇ ਆਇਆ ਹੋਵੇ।

“ਹੈਂ ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਹੋਟਲ !” ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਘਬਰਾਹਟ ਵਿਚ ਬਦਲ
ਗਈ।

“ਜੀ...ਹਾਂ, ਉਹ ਬਰਾਤ ਸਾਬੂ ਐ ਨਾ ਜੀ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਜ਼ਿਲੇਦਾਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ
ਗਜ਼ਲ-ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪਰੂਪ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਨੇ ਹੋਟਲ ਬਸ ਆਉਂਦੇ ਦੀ ਹੋਣਗੇ। ਤੁਸੀਂ
ਤਸ਼ਰੀ ਰੱਬੇ ਕਿਥੋਂ ਪਧਾਰੇ ਓ ਤੁਸੀਂ ?” ਤੁਆਡਾ ਸੁਭ ਨਾਂ.. ?” ਸਟੂਲ ਤੋਂ ਉਠਦੇ
ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਕਿੰਨੇ ਸਾਰੇ ਉੱਤਰ-ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਕ ਵਾਰਗੀ ਉਸ ਅੱਗੇ ਖਿਲਾਰ ਇੱਤੇ।

ਜੇ-ਜੰਕ ਕਰਦਾ ਉਹ ਕਾਊਂਟਰ ਸਾਹਮਣੇ ਪਏ ਬੈਂਚ ਉੱਤੇ ਸਿਰ ਸੁੱਟ ਕੇ ਬੈਠ
ਗਿਆ।

ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਸਰਿਸਟਾਰਾਰ ਵਜੋਂ ਨੌਕਰ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਗਿਲਾਸ ਬਿਨਾਂ ਪੁੱਛੇ
ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆ ਰੱਖਿਆ। ਪਰ, ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗੇ ਪਿਆਸ ਜਿਵੇਂ ਉੱਕਾ ਦੀ ਵਿਸਰ
ਗਈ ਹੋਵੇ। ਪਿੰਗੋਜੋਗੀ ਇਕ-ਦੋ ਘੁੱਟ ਉਸਨੇ ਸੁੱਕੇ ਹਲਕ ਵਿਚਕਾਰੇਂ ਦੀ ਲੰਘਾ ਕੇ ਪੁਖਦੀ
ਉਡਾਤੀ ਉੱਤੇ ਸੁੱਟ ਲਏ। ਹਿੱਕੇ ਲੱਗੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਈ ਉਸ ਦੀ ਬੇ-
ਤਰਤੀਬੀ ਸੁਰਤੀ ਬਗਲ ਹੇਠ ਨੱਪੇ ਖਰੜੇ ਦੀ ਹੋਣੀ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀ ਅਡੋਲ ਬੈਠੇ ਨੌਕਰ-
ਤਰਤੀਬੀ ਸੁਰਤੀ ਬਗਲ ਹੇਠ ਨੱਪੇ ਖਰੜੇ ਦੀ ਹੋਣੀ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀ ਅਡੋਲ ਬੈਠੇ ਨੌਕਰ-
ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਸੌਰਵਾਨ ਚਿਹਰੇ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜੀ “...ਉਸ ਦੀ ‘ਪਿਆਸ’ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮੁੱਖ
ਪਾਤਰ ਦੀ ਸ਼ਾਖਸਾਤ ਉਧਾਰਣ ਉੱਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਡਿਗਰੀਆਂ ਨੇ ਖੂਨ
ਕਹਾਣੀ ਖਰੜੇ ਵਾਲਾ ਹੁਣੇ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਛੇਤੀ ਕਰੀਂ ਭਾਅ ਨਹੀਂ ਤਾਂ..”

ਉਸ ਦਾ ਜੀਅ ਕੀਤਾ ਕਿ ਨੌਕਰ-ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਕੋਲ ਬੁਲਾ ਕੇ ਉਸਦੀ ਕਹਾਣੀ ਉਸ ਨੂੰ
ਸੁਣਾਵੇ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕਰਾਈ ‘ਬਗਾਵਤ’ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰੇ। ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ
ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹ ‘ਛੱਕਰੇ’ ਨਾਮੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪ ਆ ਢੜਾ
ਹੋਇਆ “. ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਅਮ ਵੇਲੇ ਨਰਸਿੰਗ ਹੋਮ ਦੀ ਫੀਸ ਤਾਰਨ ਲਈ
ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਜਣ-ਸੂਈ ਮੀਣੀ-ਝੱਟੀ ਕੇਂਡੀਆਂ ਦੇ ਭਾਅ ਸੁੱਟਣੀ ਪਈ ਸੀ। ਆਪਣੀ
ਬੇਰਜ਼ਗਾਰੀ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਦੇ ਸਰਦੇ-ਪੁਜਦੇ ਸਹੁਰਿਆ ਨੂੰ ਵੇਲੇ
ਸਿਰ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਕਈ ਸੁਨੇਹੇ ਭੇਜੇ। ਅਗਲੇ ਸਾਈਆਂ ਵੱਡੇ ਉਪਰੋਸਨ ਨਾਲ ਜੰਮੀ
ਜੀਅ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਵਾ-ਮਹੀਨਾ ਨਹੀਂ ਉਣ ਆਈ, ਭੈਣ ਦੀ ਸੱਸ ਨੂੰ ਖੂਬ ਤੱਤੀਆਂ ਠੰਡੀਆਂ

ਸੁਣਾਵੇ, ਪਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੀ ਮਜਬੂਰੀ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਗੁਬਾਰ ਅੰਦਰ ਦਾ
ਅੰਦਰ ਹੀ ਡੱਕਿਆ ਰਿਹਾ ਸੀ । ”

ਨਿਮੋਹੂਣ ਹੋਇਆ ਉਹ ਕਾਊਂਟਰ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਂਚ ਤੋਂ ਉਠ ਬਾਹਰ ਬੈਠੇ ਮੁੰਡੇ ਕੋਲ
ਸਰਕ ਆਇਆ। ਪ੍ਰਾਸ਼ਕ-ਕਾਮਰੇਡ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦਾ ਥੋੜੀ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਪੈਂਦੇ ਗਹਿਮਾ-
ਗਹਿਮ ਭਰੇ ਵੱਡੇ-ਬਾਜ਼ਾਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਕਾਹਲੀ-ਕਾਹਲੀ ਤੁਰਦੀ ਭੀੜ
ਦੇਖਦਿਆਂ ਹੀ ਦੇਖਦਿਆ ਦੌੜਨ-ਉਡਣ ਵਾਂਗ ਚੱਲਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਉਸ ਦੇ
ਬੋਲ ਪੈਰ, ਖਾਲੀ ਹੁੰਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਨਿਕਲ ਤੁਰੇ। ਇਕ ਪਾਸਿਓਂ ਉੱਠ ਰੂੰਡੀ ਭੀੜ
ਤ੍ਰਿਸੂਲ ਉਛਾਲਦੀ ਹਿੰਦੂ-ਰਾਜ ਦੀ ਜੈ-ਜੈ ਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੋਰ ਅਗਾਂਹ ਨਿਕਲ ਆਈ ਸੀ।
ਸਾਝੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਵਾਲੇ ਜੜਾਊ-ਹਾਰ ਵਰਗੇ ਲਿਸ਼ਕਾਂ ਮਾਰਦੇ ਵੱਡੇ-ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚੋਂ ਸਿੱਖ-
ਦੁਕਾਨਾਂ ਚੁਣ ਚੁਣ ਕੇ ਅਗਨ-ਭੇਟ ਕੀਤੀਆ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਦਾੜ੍ਹੀ ਕੇਸਾਂ ਨੂੰ ਝੁਲਸਦੇ
ਸੜਦੇ-ਬਲਦੇ ਟਾਇਰ ਹੱਥ-ਲੱਗੇ ‘ਕਾਤਲਾ’ ਦਾ ਤੁੰਬਾ ਤੁੰਬਾ ਨੌਚ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੱਲੀ-ਕਹਿਰੀ
ਅੜਕੇ ਚੜ੍ਹੀ ਪੱਗ ਪੈਰਾਂ ਹੋਠ ਮਹੱਲ ਹੁੰਦੀ, ਨਾਲੀਆਂ-ਗਟਰਾਂ ਅੰਦਰ ਸੁੱਟੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਸਹਿਮ ਨਾਲ ਸੁੰਗਡਿਆ ਉਹ ਮੁੜਦੇ ਪੈਰੀਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਕਾਮਰੇਡ ਵਾਲੀ ਗਲੀ
ਅੰਦਰ ਦੌੜ ਕੇ ਆ ਲੁਕਿਆ। ਨੌਕਰ-ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਭੇੜ ਕੇ ਅੰਦਰੋਂ
ਕੁੰਡੀ ਚਾੜ੍ਹੁ ਰਖੀ ਸੀ। ਡਰਦੇ-ਕੰਬਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਾਊਂਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ
ਨੌਕਰ-ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਬੜੇ ਜੋਰ ਦੀ ‘ਵਾਜ ਮਾਰੀ : ‘ਛੋਟੇ ਬਾਈ ਕੁੰਡਾ ਖੂਲ੍ਹੀਂ ਮੈਂ ਬਲਵੰਤ ਅਸ਼ਾਂਤ
ਕਹਾਣੀ ਖਰੜੇ ਵਾਲਾ ਹੁਣੇ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਛੇਤੀ ਕਰੀਂ ਭਾਅ ਨਹੀਂ ਤਾਂ..’!’

ਨੌਕਰ-ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਤਾਕਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਰਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ
ਲਾਂਘਾ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਛੇਤੀ ਦੇਣੀ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਲੰਘਾ ਕੇ ਮੁੜ ਤਾਕ ਬੰਦ ਕਰ ਲਿਆ।
ਸਾਹੋ-ਸਾਹ ਹੋਇਆ ਉਹ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰਲੇ ‘ਹਨੇਰੇ’ ਵਿਚਕਾਰ ਪਏ ਬੈਂਚ 'ਤੇ ਡਿੱਗਣ ਵਾਂਗ
ਬੈਠ ਗਿਆ।

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ-ਕਾਮਰੇਡ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਅੰਦਰ ਥੋੜਾ ਕੁ ਚਿਰ ਦੜੇ ਰਹਿਣ ਪਿੱਛੋਂ ਇਕ
ਵਾਰ ਫਿਰ ਉਸ ਦਾ ਅੰਦਰਲਾ ਵੱਡੇ-ਬਾਜ਼ਾਰ ਉੱਤੇ ਹੋਇਆ ਹਮਲਾ ਦੇਖਣ ਲਈ ਉਤਾ-
ਵਲਾ ਹੋ ਉਠਿਆ। ਬੰਦ ਬਾਰ ਦੀ ਕੁੰਡੀ ਖੇਹਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨੌਕਰ-ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਉਸ
ਨੂੰ ਬਾਹੋਂ ਫੜ ਕੇ ਰੋਕਦਿਆਂ ਘੂਰਨ ਵਰਗੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ “...ਰਾਮ ਨਾਲ ਬੈਠੇ ਜੀਈ,
ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਕੋਈ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ, ਅਗਲਿਆਂ ਸਾਨੂੰ-ਤੁਆਨੂੰ ਈ ਅੱਗੇ ਤੋਰ ਲੈਣਾ !”

ਉਸ ਦੀ ਬਗਲ ਹੇਠ ਨੱਪਿਆ ਖਰੜਾ, ਬੈਲੇ ਸਮੇਤ ਖਿਸਕ ਕੇ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਡਿੱਗ
ਪਿਆ।

ਵੱਡੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀਆਂ ਲਾਂਬੂ ਲੱਗੀਆਂ ਕਈ ਸਾਰੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਪਿਛਵਾੜਿਓਂ ਉੱਠਿਆਂ;
ਇਸਤਰੀਆਂ-ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਲੇਰਾਂ-ਚੀਕਾਂ, ਤ੍ਰਿਸੂਲ-ਸੈਨਾਂ ਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ-ਕਿਲਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ
ਰਲ-ਗੱਡ ਹੋਈਆਂ ਭਿੜੀ ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਬਾਰ ਉਲੰਘ ਕੇ, ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਧੂਰ ਅੰਦਰ
ਤਕ ਜਖਮੀ ਕਰਨ ਲੱਗੀਆਂ। ਅੰਦਰ ਤੇ ਬਾਹਰ ਦੀ ਲਾਚਾਰਗੀ ਨਾਲ ਅਟੀ ਫਿਜ਼ਾ ਦਾ
ਵਿੰਨ੍ਹਿਆ ਉਸ ਦਾ ਕੋਮਲ ਚਿੱਤ ਜਿਵੇਂ ਹੁਬਕੀਂ ਰੋ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਫਰਸ਼

ਸਿਰਜਣਾ

'ਤੇ ਡਿੱਗੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਦੇ ਥੱਬੇ ਅੰਦਰੋਂ ਵੀ ਉਹੋ-ਜਿਹੀ ਰੋਣ-ਭੁਸਕਣ ਦਾ ਆਵਾਜ਼ ਆਉਣ
ਲੱਗ ਪਈ ਹੋਵੇ, ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਉਸਦੀ 'ਚਿੰਗਾੜੀ' ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੀ ਅੰਨ੍ਹੀਂ-ਮਾਂ ਦੇ ਖੁਸ਼ਕ
ਸੰਘ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਦਿਨ ਲਗਾਤਾਰ ਨਿਕਲਦੀ ਰਹੀ ਸੀ " ਡੰਗੇਰੀ ਟੋਕਦੀ ਜੋਤ-ਰਹਿਤ
ਵਿਧਵਾ ਦੇ ਸਬਜ਼ੀ ਵੇਰਦੇ ਇਕੋ-ਇਕ ਕਮਾਊ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਸਟੇਨਪਾਰੀ 'ਸਿਆਹੀਆਂ' ਨੇ
ਸ਼ਰੂ-ਬਾਂਸਾਰ ਕਈਆਂ ਬੇਦੋਸ਼ਿਆਂ ਸਮੇਤ ਢੇਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਟਾਂ ਪੱਥਰਾਂ ਦੇ 'ਸੁਆਗਤ'
ਤੋਂ ਪੱਲਾ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਉਸ ਦਿਨ ਤਾਂ ਜ਼ਿਲਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਦਸਾਂ ਲਾਲਾਂ ਦੀ ਮਿੱਟੀ
ਸੰਭਾਲਦੇ ਕਾਫਲੇ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਮੈਂਕੜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਰਹਿਉ ਦੀਆਂ ਬੇਡੀਆਂ ਨਾਲ
ਨੂੰ ਕੇ ਘਰੀਂ ਬੰਨ੍ਹ ਰੱਖਿਆ, ਪਰ ਭਿੜ੍ਹੇ ਬਾਰਾਂ ਉਹਲੇ ਪ੍ਰਥਮ ਮਾਤਮ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਦਿਨੀਂ
ਜਿਸ ਘੜੀ ਵੀ ਕਰਹਿਉ ਤੋਂ ਰਤਾ ਮਾਸਾ ਛਿੱਲ ਮਿਲੀ, ਬਦਲੇ ਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਕਿਸੇ ਦੋਹੇ,
ਕਿਸੇ ਮੌਚੀ, ਕਿਸੇ ਪਾਂਡੀ, ਕਿਸੇ ਰਾਹੀਂ, ਕਿਸੇ ਬਿਰਧ, ਕਿਸੇ ਬਾਲ ਉਪਰ ਬੇ-ਕਿਰਕ ਆ
ਡਿੱਗੀਆਂ ਸਨ.. " ।

ਕੰਬਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਕਹਾਣੀ-ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਖਰੜਾ ਫਰਸ਼ ਤੋਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਗੋਡਿਆਂ 'ਤੇ ਟਿਕਾ ਲਿਆ ।

...ਪੁਲੀਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਨਿੱਤ-ਦਿਹਾੜੇ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਇਹ ਘਟਨਾਵਾਂ-ਦੁਰਘਟਨਾਵਾਂ, ਹੁਣ ਆਮ ਵਹਿਮ ਜਿਹੀਆਂ ਕਿਉਂ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਸਨ...?

... ਸਟੇਨਾ-ਬੰਦੂਕਾਂ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਖਤਰਨਕ ਹਥਿਆਰ ਲਲਵਾਰ-ਤ੍ਰਿਸੂਲ, ਸਿਖਾ-
ਹਿੰਦੂਆਂ ਹੱਥ ਪਕੜਾ ਕੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਖੀਰਲਾ ਦਾਅ ਕਿਉਂ ਵਰਤੀ ਬੈਠਾ ਸੀ ??

...ਕਾਬਲ-ਕੰਪਾਰ ਲਾਗੋਂ ਹਿੱਲੀ ਹੱਦੀ-ਸਰਹੱਦੀ ਰੇਖਾ, ਹੁਣ ਬਾਘਾ-ਬੇਖਰਨ
ਟੱਪਣ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਛੜ੍ਹਪੇ ਮਾਰ ਰਹੀ ਸੀ ???

ਉਸ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਛੇੜਦੀ ਕੋਈ ਕਹਾਣੀ ਅਜੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ! ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਤੇ ਬੇ-ਹੱਦ ਗੁਸ਼ਾ ਆਇਆ। ਪਰ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਛੇਹੇ ਕਈ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਘੱਟ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੈਲਦਾਰਾਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ, ਕੰਮੀ-ਕਮੀਨਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ, ਕਿਰਤੀਆਂ-ਮਿਹਨਤੀਆਂ ਦੀ ਮੰਦਹਾਲੀ, ਮਜ਼ਬੂਰੀ, ਪੱਖਪਾਤ, ਮਾਰਧਾੜ, ਲੁੱਟਮਾਰ ਕਰਦੇ ਅਸਲੀ ਹੱਥਾਂ ਦਾ ਦੋਗਲਾ ਚਿਹਰਾ ਨੰਗਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਹਉ-ਪਰੇ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਘਰ-ਬਾਹਰ ਦੇ ਕਈ ਸਾਰੇ ਛੱਟੇ-ਵੱਡੇ ਕੰਮ ਅਣਗੇਲੇ ਕਰਕੇ ਉਸਨੇ ਪਿਛਲੇ ਕਈਆਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਧਿਆਨ ਪਹਿਲੇ ਖਰੜੇ ਦੀ ਸੋਧ-ਸੁਧਾਈ 'ਤੇ ਹੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤੀ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਹਰ ਵੇਲੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ-ਪੱਤਰਾਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਅੰਦਰ ਗੁਆਂਬੇ ਬੈਠੇ ਤੋਂ ਖਿੜ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਪੂ ਨੇ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਸਿਰੇ ਦੀਆਂ ਆਖ ਸੁਣਾਈਆਂ ਸਨ—“ਹੈਨਾਂ ਵਰਕਿਆਂ ਦੀ ਬੱਤੀ ਬਣਾ ਕੇ ਢੂਹੇ ‘ਚ ਦੇ ਲਈ ਟੱਬਰ ਦੇ ਬਾਅਰ ਅੰਦਰ ਦੀ ਕੋਈ ਸੁਰਤ ਨਈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਡੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੂੰ, ਮਾਲ-ਡੰਗਰ ਇਦ੍ਦੀ ਜਾਨ ਨੂੰ ਰੋਂਦਾ ਰੂੰਦਾ ਭੁੱਖਾਂ ਤਿਆਇਆ ਖੁਰਲੀ 'ਤੇ ਖੜਕ ਸਾਰਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ... ਤੇਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ-ਪੜ੍ਹਦੀ ਜੇ ਹੈਸੇਈ ਖੂਹ ‘ਚ ਪੈਣੀ ਸੀ ਤਾਂ ਖਾਹ-ਮੁਖਾਹ ਈ ਛੜਾਂ ਖਾਪੀਆਂ ਕੱਲੇ ਨੇ ਮੈਂ ਜੱਟਾਂ—ਜੀਮੀਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ

ਅਨੋਹਾ ਚਿਰ !”
 ਖਡਾ ਹੋਏ ਬਾਪੂ ਦੇ ਥੋਲ ਕਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕੈਤੇ ਜ਼ਹਿਰ ਲੱਗੇ ਸਨ, ਕਦੀ ਵੀਹ ਆਨੇ ਸੱਚ। ਉਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਦੋਸ਼ੀ’ ਦਾ ਕਿਨਾ ਸਾਰਾ ਸੱਚ ਵੀ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਬਾਪੂ ਸ਼ਿਵ ਮਿੰਘ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਕਹਾਣੀ ਦੁਆਲੇ ਹੀ ਪ੍ਰਮਿਆ ਸੀ—“। ਰਾਤ ਦਿਨ ਆਰੀ-ਤੇਸੇ ਨਾਲ ਘੜਦਾ ਸ਼ਿਬੂ ਵਰ੍ਹੇ-ਛਿਮਾਹੀ ਆਉਂਦੀ ਸੇਪ ਦੀ ਵਟਕ ਕਸਥੇ ਦੀਆਂ ਹੱਟੀਆਂ ਦੋ-ਹੱਟੀਆਂ ਦੇ ਉਧਾਰ ਖਾਂਤਿਆਂ ਮੂਹਰੇ ਢੇਰੀ ਕਰ ਆਉਂਦਾ। ਪਰ, ਵਿਆਜ-ਦਰ-ਵਿਆਜ ਵਧਦੀ ਰੋਕੜ ਉਸਦੀ ਝੁਕਦੀ ਕਮਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਝੁਕਦਾ ਕਰਦੀ ਗਈ। ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਕੁੜੀ ਦੇ ਛੁਫਕੜੇ ਲਈ ਮਹਾਜਨਾਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਲਕਾ-ਤੁਕਾ ’ਕੱਠਾ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਘਰਵਾਲੀ ਦੇ ਪਤਾ ਨਈਂ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲੋਂ, ਕੱਸਵੀਂ ਚੁਪੇੜ ਮਾਰੀ ਗਈ। ਰੌਂਦੀ-ਡੁਸਕਦੀ ਸ਼ਿਬੂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਪਾੜ੍ਹੇ ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਆ ਦੱਸੀ। ਗਰਮ ਸੁਭਾ ਦਾ ਪਾੜ੍ਹਾ ਆਪਣੇ ਪੰਜ-ਚਾਰ ਹਮਜੋਲੀਆਂ ਸਮੇਤ ਮਹਾਜਨਾਂ ਨਾਲ ਜਾ ਝਗੜਿਆ। ਗਾਲੀ-ਗਲੋਚ ਤੋਂ ਤੁਰਦੀ ਗੱਲ ਹੱਥ-ਪਾਈ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਕਮੇਟੀ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਪੁਲੀਸ ਕੋਲ ਦਰਜ ਹੋਈ ਰੀਪੋਰਟ ਅੰਦਰ ਇਕ-ਦੋ ‘ਸੜੇ’ ਕਪੜੇ ਦੁਕਾਨ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾਉਣ ਦੇ ਸਬੂਤ ਵਜੋਂ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਪੂਰੀ ਗਾਰਦ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰ ਨੇ ਉਸੇ ਸ਼ਾਮ ਕੁਵੇਲੇ ਹੋਏ ਸਾਰਾ ਪਿੰਡ ਆਘੀਰਿਆ। ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਆਪ-ਹੁਦਰੇ ਛੋਕਰਿਆ ਤੋਂ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗਵਾਉਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਬੰਠੀ, ਐਹ, ਆਈ, ਆਰ, ਵਿਚ ਨਿਗਰ ਝੂਠ ਗੁੰਨ੍ਹਿਆ ਦੇਖ ਕੇ ਅੜ ਖਲੋਤੀ “...ਜਾਓ ਕਰ ਲਓ ਜੋ ਕਰਨਾ, ਅਹੀਂ ਨਈਂ ਜਾਣਦੇ ਕਿਸੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਪ੍ਰਾੜੇ ਨੂੰ...” ਨਵੇਂ ਪੋਚ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਸਰਪੰਚ ਨੇ ਭਾਉਟੀ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਠੋਕਰਿਆਂ ਜਵਾਬ ਦੇ ਮਾਰਿਆ।

ਸਾਰੇ ਹਰਵੇ ਵਰਤ ਕੇ ਲਾਚਾਰ ਹੋਏ ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰ ਨੇ ਸਾਰੀ ਪੰਚਾਇਤ ਨੂੰ ਪਾਸੇ ਕਰਕੇ ਨਿੱਕਾ-ਨਿੱਕਾ ਕਈ ਕੁਝ ਸਮਝਾਇਆ ਤੇ ਝੂਠੀ-ਸੱਚੀ ਕਾਰਵਾਈ ਪਾਉਣ ਲਈ ਸਿਥੂ ਤੇ ਉਸਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਨੂੰ ਅਤਿਵਾਦੀ-ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿ ਦੇਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਹੇਠ ਦਿਹਾੜੀ ਡੰਗ ਲਈ ਠਾਣੇ ਲਿਆ ਡੱਕਿਆ....।

ਪਰ, ਵੱਡੇ-ਬਾਜ਼ਾਰ ਅੰਦਰ ਖਿੜ-ਗਿੱਲੀਆਂ ਪਾਊਂਦੇ ਕਿਸੇ ਅਤਿਵਾਦੀ ਵਿਰੁੱਧ ਰੀਪੋਰਟ
ਦਰਜ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਕਿਧਰੇ ਕੋਈ ਕਮੇਟੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ
ਕਿਸੇ ਡਿਊਟੀ ਅਫਸਰ ਨੇ ਅਜੇ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਅਤਿਵਾਦੀ ਨੂੰ ਘੇਰ ਕੇ ਕਿਸੇ ਠਾਣੇ ਲੈ ਜਾ ਕੇ
ਅੰਦਰ ਡੱਕਿਆ ਸੀ ।

“ . ਉਹ ਇਸ ਥਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰ ਲਿਖੇਗਾ, ਬੇ-ਖੋਫ ਹੋ ਕੇ ਲਿਖੇਗਾ ਕਿ ਸ਼ਿੱਬ੍ਰ ਦੀ ਘਰ-ਵਾਲੀ ਦੇ ਮੁੂਹ 'ਤੇ ਵੱਜਣ ਵਾਲਾ ਬੱਪੜ ਘਰਵਾਲੇ ਸ਼ਿੱਬ੍ਰ ਦਾ ਨਈਂ, ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਪਾਈ ਵੋਟ-ਪਰਚੀ ਵਾਲੇ ਹੱਥ ਨੇ ਮਾਰਿਆ ਸੀ । ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖੇਗਾ ਕਿ ਆਸਰਾ ਲਭਦੀਆਂ ਜੋਤ-ਰਹਿਤ ਬਿਰਧ ਮਾਵਾਂ ਦੇ ਜਗਦੇ ਚਿਰਗ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਘਰੀਂ ਲਟਕੇ ਕੇਲੀਂਡਰਾਂ ਉੱਪਰ ਡਪੇ ਵੱਡੇ-ਦੀਵੇ ਦੀ ਵੋਟ-ਲਾਟ ਨੇ ਗੁੱਲ ਕੀਤੇ ਸਨ । ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸੇਗਾ ਕਿ ਗਿਰਗਾਂ ਵਾਂਗ ਰੰਗ ਬਦਲਦੇ 'ਗਰੀਬ-ਗੁਰਬਿਆਂ' ਦੇ ਰਿਜਕ-ਦਾਤਿਆਂ' ਦੀ ਛੋਟਾਂ ਤੇਲਦੀ ਤੱਕਤੀ

ਨੇ ਹੀ ਭੁੱਖਾਂ-ਮਾਰੀਆਂ ਬਿੱਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸਟੇਨਾਂ-ਪਸਤੇਲਾਂ ਦੀਆਂਨਹੁੰਦਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਕੀਤਾ ਸੀ ।”

ਉਸ ਦੀ ਹਿੱਕ ਅੰਦਰ ਧੁਖਦਾ ਰੋਹ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਆ ਰਾਖਿਆ ।

“ਪਰ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੇਕ ਮਾਰਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਦੀ ਛਪਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਅੱਕ ਕੈਣ ਚੋਬਗਾ ? ਭਵਸਾਗਰੀ ਭਾਪੇ ? ਉਹ ਮਿੱਠਾ ਮੌਹਰਾ ਤਿਆਗ ਕੇ ਕੋੜੀ ਕੁਨੈਨ ਕਿਉਂ ਫੱਕਣਗੇ !! ‘ਏਹ ਤੁਸਾਂ ਕੇਹ ਲਿੱਖੀ ਜਾਨੇ ਉਵਾਂਤ ਭਆਈ ਜੀਈ’ ਦੇ ਰੜਕਵੇਂ ਬੰਲ, ਉਸਦੇ ਸਾਦ-ਮੁਗਾਦੇ ਕੰਨਾਂ ਅੰਦਰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਜੋਰ ਜੋਰ ਦੀ ਖੜਕ ਰਹੇ ਸਨ । ਫਿਰ ‘ਪਾਣੀ ਦਾ ਪਾਣੀ ਤੇ ਦੁੱਧ ਦਾ ਦੁੱਧ’ ਨਿੱਤਰਦਾ ਕੈਣ ਕਰੇਗਾ ? ਬੁੱਢੇ ਆਲਮ ਦੇ ਹਾਸੀ-ਬਿੱਲੀ ਅੰਦਰ ਗੁਆਚੇ ਬੋਲ, ਸੁਥੇਦਾਰ ਧੀਰ ਸੂਹੂ ਤੱਕ ਕੈਣ ਅਪੜਦੇ ਕਰੇਗਾ ? ਸ਼ਾਮ-ਸੁੰਦਰੀ ਲਾਲੇ !! ਕਦਾਚਿਤ ਨਹੀਂ । ਨੰਗ-ਮਨੰਗ ਵੇਚਦੇ ਉਹ ਭਲਾ ਆਪ ਕਿਉਂ ਨੰਗੇ ਹੋਣਗੇ ! ... ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਦਾ ਪੰਦਾ ਉੱਕਾਈ ਬੰਦ ਕਰ ਫੱਡਿਐ !”

ਬੇਚਿਨ ਹੋਏ ਬਲਵੰਤ ਦਾ ਧਿਆਨ, ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੋਂ ਪਿੱਕੇ ਚਿਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਟੇਕਣਾਂ 'ਤੇ ਆ ਟਿਕਿਆ । ਰੈਕਾਂ-ਰਖਣਾਂ ਨਾਲ ਢਕੀਆਂ ਕਾਮਰੇਡ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ, ਉਸ ਦੇ ਡੋਲਦੇ ਸਾਹਾਂ ਨੂੰ ਨੁੰਮਣਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਜਾਪੀਆਂ । ਪਹਿਲੀ ਪਹਿਰਾਣ ਦੀ ਫੰਗੋਰੀ ਆਸਰੇ ਤੁਰ ਕੇ ਉਹ ਇਸ ਘੁੰਮਣਘੇਰੀ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਉਤਾਵਲਾ ਹੋ ਉਠਿਆ । ਨਵੀਆਂ ਛਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਬੰਡਲਾਂ ਦੀ ਢੋਅ ਲਾਈ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਨੌਕਰ-ਮੁੰਡੇ ਤੋਂ ਕਾਮਰੇਡ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਨੂੰ ਮਿਲ ਸਕਣ ਦਾ ਢੰਗ ਤਰੀਕਾ ਪ੍ਰੁਛਿਆ । ਬਾਹਰ ਵਰਕੀ ਅੱਗ ਨੂੰ ਜੀ-ਆਇਆਂ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਨੌਕਰ-ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਅਰੋਮਾ-ਹੋਟਲ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫੂਨ ਕਰਕੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਗੱਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ।

“ਤੁਸੀਂ ਖਰੜਾ ਰੱਖ ਜਾਓ ਤੇ ਤੇ ਜੋ ਕੁੱਕ ਹੋਰ ਵੀ ਲਿਆਏ ਉ, ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਦਿਓ...” ਰਸਮੀ ਸਾਬੂ-ਸਲਾਮ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਮਦਰਦਾਂ ਵਰਗੀ ਨੇਕ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ । “ਜੀ ..ਈ . ਮੈਂ ਸਮਝਿਆ ਨਹੀਂ”, ਬਲਵੰਤ ਦੀ ਬਿਚਕਦੀ ਸੁਰ ਟੈਲੀਫੂਨ ਦੇ ਚੋਗੇ ਅੰਦਰ ਘਿਰ ਗਈ ।

“ ਅੱਜ-ਕਲੁ ਕਾਗਜ਼ ਛਪਾਈ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਬਹੁਤ ਵਧ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਸਾਡਾ ਰੇਟ ਤਾਂ ਹਾਲੀਂ ਵੀ ਪੁਰਾਣਾ ਈ ਚੱਲਿਆ ਆਉਂਦਾ ”, ਗਾਹਕ, ਹੱਥੋਂ ਖਿਸਕਦਾ ਦੇਖ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਨੇ ਪੈਂਦੀ ਸੱਟੇ ਪੂਰੀ ਰਾਸ਼ੀ ਦੱਸਣ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ ਕੀਤਾ ।

“ਜੀ ..ਈ ਲੇਖਕ ਦਾ ਤਾਂ ਖਰੜਾ ਈ ਉਸ ਦੀ ਖੂਨ-ਪਸੀਨੇ ਦੀ ਕਮਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਹੋਰ ..ਹੋਰ ”, ਬਲਵੰਤ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾ ਵਰਗੀ ਨਸੀਅਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ-ਕਾਮਰੇਡ ਨੇ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਟੋਕਦਿਆਂ ਆਖਿਆ — “ਨਈਂ-ਜੀ ਨਈਂ, ਕਿਹੜੇ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਉ ਸੋ ਸਫੇ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਲਈ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਠਾਰਾਂ-ਉੱਨੀ ਸੋ ਤਾਂ ਲੱਗਣਗੇ ਈ ਨਾ ..ਤੁਸੀਂ ਐਊਂ ਕਰੋ ਫੇਰ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਆਇਓ ਅੰਜ ਮੈਥੋਂ ਹੈਧਰ ਆਇਆ ਨਈਂ ਜਾਣਾ...”, ਨਵੀਂ ਅਸਾਮੀ ਖਾਲੀ ਹੱਥ ਆਈ ਜਾਂਚ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਕਾਮਰੇਡ ਨੇ ਟੈਲੀਫੂਨ ਖੜਕ ਕਰਕੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਲਾਚਾਰ ਨਿਮੋਹੂਣ ਹੋਏ ਲੇਖਕ-ਬਲਵੰਤ ਨੂੰ ਜਾਪਾਂਧਾ ਕਿ ਉਸਦੇ ਕੰਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਚੰਗੇ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਦੇ ਬਾਪੂ ਦੇ ਬੋਲ ਅਜੇ ਤੱਕ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੂੰਸ ਰਹੇ ਹਨ —

“ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਕਿਆਂ ਦੀ ਬੱਤੀ ਬਣਾ ਕੇ ਢੂਹੇ 'ਚ ਦੇ ਲਈ* ਟੱਬਰ ਦੇ.. ।”

ਤੜਕਸਾਰ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਕਹਾਣੀ-ਪ੍ਰਸਤਰ ਦੀ ਛਪਾਈ ਨਾਲ ਇਕ-ਸੁਰ ਹੋਇਆ ਬਲਵੰਤ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ-ਕਾਮਰੇਡ ਦਾ ‘ਜਵਾਬ’ ਸਣ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ ਗਿਆ । ਕੰਬਦੇ ਹੱਬਾਂ ਵਿਚੋਂ ਖਿਸਕਦਾ ਚੌਂਗਾ ਟੈਲੀਫੂਨ ਬਕਸੇ 'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ-ਭੈਣਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਕੁਆਰ ਕੰਜਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਇਜ਼ਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਮੰਡੀ ਅੰਦਰ ਖੋ-ਕੈਡੀਆਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਹੋਵੇ । ਇਕ-ਇਕ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸੁਰਤੀ ਬਚੜੇ ਵਿਚਲੀ ਕਹਾਣੀ ‘ਵਿਸਟੋਟ’ ਅੰਦਰ ਛੋਹੇ ਦਵੰਦ ਵਿਚਕਾਰ ਘਿਰ ਗਈ । “.. ਵਿਦਿਆਰਥੀ-ਜਬੇਦੀ ਦੀ ਦੂਜੀ-ਜੀਤੀ ਕਤਾਰ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਮੇਂਬਰ 'ਕਵੀ' ਨੂੰ ਇਕ ਦਿਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀ-ਦਲ ਦੇ ‘ਗਿਆਨੀ ਜੀ’ ਨੇ ਇਕਲਵੰਜੇ ਕਰਕੇ ਬੜੇ ਸਨੋਹ ਨਾਲ ਤਾੜਨਾ ਕਰਨ ਵਰਗੀ ਥਾਪੀ ਦਿੱਤੀ — ਭਾਈ ਸਾਹਬ, ਤੇਰੀਆਂ ਹੈਨਾਂ ਕਾਗਜ਼ੀ ਗਿਦਤ-ਬੁਬਕੀਆਂ ਨੇ ਦਿਨ-ਦਿਹਾੜੇ ਡਾਕੇ ਮਰਦੇ ਚੋਰਾਂ ਦਾ ਵਾਲ ਤੱਕ ਵਿਗਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਜੇ ਸੰਚ-ਮੁੱਚ ਈ ਤੇਨੂੰ ਸਿੱਖ-ਕੈਮ 'ਤੇ ਹੋ ਰਹੇ ਜਬਰ-ਧੱਕੇ ਵਿਹੁੱਧ ਐਨੀ ਰੰਜ ਐ, ਤਾਂ ਗੁਰੂ-ਸੈਬੂ ਦੇ ਨਕਸੇ-ਕਦਮ 'ਤੇ ਚੱਲਣ ਲਈ ਸੀਸ ਤਲੀ 'ਤੇ ਪਰ ਕੇ ਨਿੱਤਰ ਆ...ਬਾਕੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਾਡਾ...।

ਗਰਮ ਲਹੁ ਨਾਲ ਉਬਲਦੇ ‘ਤੱਤੇ ਕਵੀ’ ਨੂੰ ਪੰਥ-ਖਾਲਸਾ ’ਤੇ ਛਾਈ ਘਨਘੋਰ ਘਟਾ ਦੀ ਵਿਚਿਆ ਨੇ ਏਨਾ ਫਿਰਰ-ਮੰਦ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸਨੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣੀ ਤਾਂ ਕੀ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੱਡ-ਛਡਾ ਕੇ ਸਰਹੋਂਦੋਂ ਪਾਰ ਮਿਲਦੀ ਸ਼ਸਤਰ-ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁੱਟ ਕੇ ਕਮਰ-ਕੱਸਾ ਕਰ ਲਿਆ ।

ਜੇਸ ਵਿਚ ਆਏ ‘ਕਵੀ’ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ-ਜਬੇਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਾਬਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਭਿਆਨਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਇਸ ਬਿਖੜੇ ਕੁਰਾਹੇ ਤੋਂ ਹੋਤਨ ਦੇ ਸਿਰ-ਤੱਤ ਯਤਨ ਕੀਤੇ । ਜਾਤੀ-ਵੰਡ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਜਮਾਤੀ-ਵੰਡ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਤੋਂ ਵਖਰਾਉਣ ਲਈ ਢੇਰ ਸਾਰੀਆਂ ਉਗਾਰਣਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਵਜੂਦ 'ਤੇ ਰੜ੍ਹੀ ਨਵੀਂ ਝਾਲ ਨੇ ਸਭ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਕਾਮਰੇਡਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ-ਕੈਮ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੰਬਰ ਇਕ ਗਰਦਾਨਦਿਆਂ ਸਿੱਧਾ-ਸਪਾਅ ਐਲਾਨ ਕਰ ਮਾਰਿਆ-ਗੱਲ ਸੁਣ ਲਈ ਮੇਰੀ ਕੰਨ ਖੋਲ ਕੇ ਵੱਡਿਓ ਕਾਮਰੇਡ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾ ਜੱਟ-ਸਿੱਖ ਅਂਦਰ ਕੁੱਕ ਹੋਰ ਤੁਸੀਂ ਹਰਾਮੀਉਂ ਕਦੀ ਰੂਸ-ਚੀਨ ਤੋਂ ਆਏ ਲਾਲ-ਧੋਪੇ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਟਾਹਰਾ ਮਾਰਦੇ ਉ, ਕਦੇ ਦਿੱਲੀ-ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਭੇਜੀ ਚਿੱਟੀ ਪੱਟੀ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਵੱਡੇ ਆਏ ਜੇ ਮਾਮੇ ਏਕਤਾ ਦੇ ਉਦੇ ਉਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਕਿਥੇ ਸੀ ਜਦ ਦਰਬਾਰ-ਸੈਬੂ ਆਈਆਂ ਸਿੱਖ-ਸੰਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ-ਭੈਣਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਦੀ ਇਜ਼ਤ ਆਹ ਸਿਰ-ਘਸੇ ਸ਼ਰੂਆਮ ਖੋ-ਕੈਡੀਆਂ ਰੋਲਦੇ ਸੀ ।”

ਟੈਲੀਫੂਨ 'ਤੇ ਮਿਲੇ ਕਾਮਰੇਡ ਦੇ ‘ਸੁਨੋਹੇ’ ਨਾਲ ਤਰੁੰਡ ਹੋਏ ਬਲਵੰਤ ਦਾ ਸਾਰਾ ਆਪਾ ਬਿਟਰ ਬੈਠੇ ‘ਕਵੀ’ ਵਾਂਗ ਇਕ ਵਾਰਗੀ ਤਿੜਕ ਉਠਿਆ । ਉਸਦੀ ਛਾਤੀ ਅੰਦਰੋਂ ਉਠਿਆ ਅੱਗ ਵਰਗਾ ਵਾ-ਵਰੋਲਾ ਉਸਦੀਆਂ ਧੀਆਂ-ਭੈਣਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਕਹਾਣੀ-ਕਿਰਤਾਂ ਦੀ ਬੇਬਸੀ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਪਦਾ, ਕਮਰੇ ਅੰਦਰਲੇ ਨੁਸਕ ਵਿਚ ਗੁਆਚ ਗਿਆ ।

ਬਾਹਰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚੋਂ ਆਉਂਦਾ ਜ਼ਮਮੀ ਹੋਇਆ ਲਾਚਾਰ ਰੋਣ-ਕੁਰਲਾਣ ਕਾਮਰੇਡ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦੀ ‘ਸਲਾਹ’ ਵਾਂਗ ਉਸਦੇ ਕੰਨਾਂ ਅੰਦਰ ਲਗਾਤਾਰ ਵੱਜ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਚੀਕਾਂ-ਸਿਰਜਣਾ

ਕਿਲਕਾਰੀਆਂ ਮਾਰਦੇ ਤ੍ਰਿਸੂਲ-ਪਾਰੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਬੱਸ-ਕਾਂਡ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈ ਕੇ ਐਪਰ-ਉਪਰ ਹੀ ਕਿਧਰੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਤੇ . ਤੇ ਸਾਫ ਸੁਥਰੇ ਆਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਕਾਲਾ ਪੀਲਾ ਕਰਦੇ ਗਾੜੇ ਪੂਦੇਂ ਉੱਤੇ ਪਹਿਰਾ ਦਿੰਦੇ ਨਵੀਨਤਮ ਸੁਰੱਖਿਆ-ਹਥਿਆਰ, ਤਣਾਓ-ਪੂਰਨ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਬੂ ਹੇਠ ਕਰਕੇ, ਪੂਰਾ ਅਮਨ ਅਮਾਨ ਕਾਇਮ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਕਾਮਰੇਡ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਅੰਦਰਲੇ ਘੁਸਮੁਸੇ ਵਿਚਕਾਰ ਘਰੇ ਲੇਖਕ-ਬਲਵੰਤ ਨੂੰ ਇਉਂ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟਰੀ ਬਗ਼ਾੜਾਂ, ਭਵ-ਸਾਗਰੀ ਭਾਪਿਆਂ, ਸ਼ਾਮ-ਸੁਦਰੀ ਲਾਲਿਆਂ, ਕਾਮਰੇਡੀ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਾਂ ਵਰਗੇ ਰੰਗ-ਬੰਗੇ ਹਥਿਆਰ ਨੇ ਉਸਦੇ ਕਹਾਣੀ-ਬਖਰੇ ਦੀ ਰੋਂਦ 'ਤੇ ਇਕੱਠਿਆਂ ਹੱਲਾ ਬੰਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਐਨ-ਵਿਚਕਾਰ ਫਲੈਗ-ਮਾਰਦ ਕਰਦਾ ਜੈਲਦਾਰਾਂ ਦਾ ਕਾਬੂ ਉਸ ਵੱਲ ਸੈਨਤਾਂ ਮਾਰਦਾ ਠੋਕ-ਬਜਾ ਕੇ ਆਖ ਰਿਹਾ ਹੈ “... ਲੱਭੂ, ਮਿਸਤਰੀ ਸਿਆਂ ਜ਼ਰੂਰ ਲੱਭੂ, ਹੁਣ ਨਿਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਕੜ੍ਹਾਹ ਨਈਂ ਬਣਦੇ, ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਆ ਕੰਮ ।” “... ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਈਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ ਕੰਮ ?” ਹਿੰਮਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ... “ਨਾ ਹੋਇਆ ਨਾਲ ਦਾ, ਯਾਦ ਐ ਨਾ ਢਾਡਿਆਂ ਆਲਾ ।”

.. ਢਾਡਿਆਂ ਵਾਲੇ ਐਕਸ਼ਨ ਦੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦਿਆਂ ਸਾਰ ਤੈਸ਼ ਵਿਚ ਆਏ ਬਲਵੰਤ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਦੇ ਤਾਣ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਛੰਡਿਆਂ ਤੇ ਗੋਂਡਿਆਂ 'ਤੇ ਪਿਆ ਬੈਲਾ ਬਖਰੇ ਸਮੇਤ ਵਗਾਹ ਕੇ ਦੁਕਾਨ ਦੀਆਂ ਦਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੁੱਟ ਮਾਰਿਆ।

ਰੈਕਾਂ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਢੋਅ ਲਾਈ ਖੜ੍ਹ ਨੌਕਰ-ਮੁੜੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ 'ਤੇ ਤਰਸ ਵੀ ਆਇਆ ਤੇ ਗੁੱਸਾ ਵੀ। ਠੇਡੇ-ਠੇਰੇ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਉਸਨੇ ਲੰਮੀ ਲੰਘ ਭਰਕੇ ਝੱਟ ਦੇਣੀ ਸਰਦਲ ਲਾਗੇ ਕੜ੍ਹਾਂ ਹੋਏ ਬੈਲੇ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਚੁੱਕ ਲਿਆ। ਪਾਇਦਾਨ ਉੱਤੇ ਉਠਾਏ ਬੈਲੇ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਕਾਉਂਟਰ 'ਤੇ ਟਿਕਾਉਂਦੀ ਨੌਕਰ-ਮੁੜੇ ਦੀ ਤਾਜ਼ਵੀਂ ਨਿਗਾਹ ਨੀਵੀਂ ਪਾਈ ਬੈਠੇ ਬਲਵੰਤ ਦਾ ਮੋਦਾ ਹਲੂਣਦੀ ਜਿਵੇਂ ਤਾਅਨਾ ਮਾਰਦੀ ਉਸ ਤੋਂ ਪੁੱਛ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, “ਕਿਉਂ, ਭਾਈ ਸਾਹਬ ਛੋਲ ਗਏ। ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰ ਦੀ ਬੇ-ਅਦਬੀ ਕਰਕੇ ਕਿਹੜੀਆਂ ਮੱਲਾਂ ਮਾਰੋਗੇ...?”

ਖਿੱਲਰੀਆਂ ਜਟੂਰੀਆਂ ਵਾਲੇ ਅਪੜਵੰਜੇ ਨੌਕਰ-ਮੁੜੇ ਦੇ ਤੇਜ-ਤਰਾਰ ਅੰਗਾਂ-ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ‘ਹਰਕਤ’ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤੱਕ ਝੰਜੋੜਦਾ ਕਰ ਗਈ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਗੁਫਾ ਅੰਦਰ ਡੱਕਿਆ ਉਹ ਬੁਹਤ ਦੂਰ ਪਿਛਾਂਹ ਅਤੀਤ ਦੇ ਕਰੋਖੇ ਅੰਦਰ ਝਾਕਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਚਿਤਕਬਰੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕਈ ਸਾਰੇ ਲਹੂ-ਲੁਹਾਣ ਪੰਨੇ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਧ-ਮੁੰਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗਾਂ ਦੀ ਲੰਘਦੇ ਰਾਜੇ-ਤਾਣਾਂ, ਸਰਦਾਰ-ਜੈਲਦਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਖਿਆ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ, ਰਾਜ-ਹੱਠ ਲਈ ਹਲਕਾਏ ਸਾਹਨਾਂ ਦੇ ਭੇੜ ਅੰਦਰ ਦਰੜੇ ਹੋਏ ਲਖਾਂ ਜਾਵ-ਜੱਤਾਂ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਡੇ-ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀ ਲਾਚਾਰਗੀ ਨਾਲ ਮਿਲਗੇਗਾ ਹੋਈ ਸੁਣਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਈ।

ਡੋਰ-ਭੋਰ ਹੋਇਆ ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਚਿਰ ਨੌਕਰ-ਮੁੜ ਦੇ ਪਕਰੋੜ 'ਦਸਦ ਹੋਥਾਂ ਵੱਲ ਇਕ-ਟੱਕ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸਦੀਆਂ ਨਮ ਹੋਇਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਿਲਕ ਕੇ ਇਕ-ਦੋ ਹੱਦੂ, ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਉਸਦੀ ਕਲਮ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਉਤੇ ਆ ਡਿੱਗੇ।

ਖਿਆਲ :

[ਨੈਲਸਨ ਮੈਂਡੇਲਾ ਦੇ ਨਾਂ]

ਗੱਲ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਨਹੀਂ
ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ, ਅਨੁਗਿਣਤ ਰੂਹਾਂ ਨੇ
ਮਹਿਸੂਸਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।
ਪਰ ਅੱਜ ਜਦ ਅੰਧਰਾਂ 'ਤੇ
ਇਨਸਾਨੀ ਰੱਤ ਦੀ, ਕਿਰਮਚੀ ਭਾਅ ਛਾਈ ਹੈ
ਤਾਂ ਉਹ ਕੁਝ, ਜੋ ਤੇਰੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਸਾਂਝਾ ਹੈ—
ਜੋ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਇਨਸਾਨ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਹੈ
ਜਾਂ ਜੋ ਕਲ੍ਹੇ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਦਾ ਅੱਜ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਹੈ
ਹਾਂ, ਇਹ ਸਭ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੋਰ !
ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦੀ ਹਰ ਧੜਕਣ 'ਚੋਂ ਕਹਿੰਦਾ ਲਗਦਾ
ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਤਾਕਤ
ਕਿਵੇਂ ਰੱਖ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਖਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ।

ਖਿਆਲ ਜੋ ਜ਼ਮਾਨੇ ਸਿਰਜਦਾ

ਮੁੱਹਬਤ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦਾ

ਮੌਤ 'ਚੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਾਲ ਲੈਂਦਾ ।

ਖਿਆਲ ਜੋ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ, ਅੱਗ ਚੁਰਾ ਸਕਦਾ
ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਬੰਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗਿਰਾ ਸਕਦਾ ।

ਖਿਆਲ ਜੋ ਸਹਿਰਾ 'ਚੋਂ ਕਲੀਆਂ ਉਗਾ ਸਕਦਾ

ਜਖਮੀ ਨਸਲਾਂ ਤੋਂ ਆਤਸ਼ਜ਼ਨੀ ਕਰਾ ਸਕਦਾ ।

ਖਿਆਲ ਜੋ ਸਲਾਖਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ 'ਚੋਂ ਵੀ

ਆਜ਼ਾਦ ਹਵਾਵਾਂ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਸਿਰਜ ਲੈਂਦਾ

ਕਾਲੇ-ਨੂੰਰ ਉਫਕ ਉਤੇ

ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਚੜ੍ਹਨੇਂ ਕੈਣ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ।

ਖਿਆਲ ਹੀ ਕਰਦੇ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ

ਤੇ ਗੁਲਾਮੀ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ।

ਉਹ ਮੁਕਾਮ, ਜਿੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ

ਤੇਰੀ, ਤੂ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ।

ਤੇ ਮੇਰੀ, ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ! ਜਿੰਦਗੀ ਹੱਦ-ਬੰਨੇ ਢਾਹ ਕੇ
ਆਸੀਮ ਰੋਸ਼ਨੀ, ਸੁੱਕੀ ਸੋਚ ਦਾ ਸੋਮਾ !
ਜਿੰਦਗੀ ਹੱਦ-ਬੰਨੇ ਢਾਹ ਕੇ
ਜਦ ਮੁਹੱਬਤ ਦਾ ਨੱਚਦੀ ਹੈ ਨਾਚ
ਤਦ ਅਸਲੀ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।
ਜਿੰਦਗੀ ਤਾਂ ਹਵਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਬੱਦਲ
ਜਾਂ ਬੱਦਲਾਂ ਦੀ ਅੱਖ ਦਾ ਨੀਰ
ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ।
ਅੱਜ ਦਾ ਦਿਨ ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਫੁੱਲ ਵਾਂਗ
ਮਹੱਬਤ ਦੀ ਤ੍ਰੇਲ ਦੀ
ਇਕ ਥੂੰਦ ਲਈ ਹੈ ਪਿਆਸਾ । 0

[40. Poncombo Drive, Perksfield Estate,
Wolverhampton, U.K.]

ਗੁਜ਼ਲ/ਹਰਦੀਪ ਛਿੱਲੋਂ

ਵਿਹਲ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਦਿਲ ਦਾ ਹਾਲ ਸੁਣਾਵਾਂਗੇ ।
ਹਿੱਸੇ ਆਈ ਸੱਜਰੀ ਮਹਿਕ ਹੰਢਾਵਾਂਗੇ ।
ਸੋਨਾ ਜਿਹੜਾ ਖਾ ਗਿਆ ਕੰਨ ਮਹਿਬੂਬਾ ਦੇ,
ਢਾਲ ਕਿਰਤ ਦੇ ਮੱਥੇ ਮੁਕਟ ਸਜਾਵਾਂਗੇ ।
ਹੋਰ ਕਦੋਂ ਤੱਕ ਦੀਪ ਜਗਾਕੇ ਯਾਦਾਂ ਦੇ,
ਦਿਲ ਦੀ ਸੱਖਣੀ ਕੁੱਲੀ ਨੂੰ ਰੁਸ਼ਨਾਵਾਂਗੇ ।
ਫੇਰ ਕਿਸੇ ਅੱਜ ਗੈਰਤ ਟੁੰਬੀ ਚਾਕਾਂ ਦੀ,
ਕਹਿੰਦੇ ਚੂੰਗੀ ਵਿਚੋਂ ਹੱਕ ਵੰਡਾਵਾਂਗੇ ।
ਰਸਤਾ ਸਮਝ ਹਜੂਮ ਤੁਰਨਗੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ,
ਜਿਸ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਆਪਾਂ ਕਦਮ ਟਿਕਾਵਾਂਗੇ ।
ਬੂਟਾਂ ਵਾਲੇ ਮਿਧ-ਮਿਧ ਲੰਘੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨੂੰ,
ਹੱਥ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਹੁਣ ਹਥਿਆਰ ਫੜਾਵਾਂਗੇ ।
ਲੋੜ ਪਈ ਜੇ ਤਰਾਂਗੇ ਸਾਗਰ ਆਤਸ਼ ਦਾ,
ਚੜ੍ਹਨਾ ਪਿਆ ਤਾਂ ਸੂਲੀ ਵੀ ਚੜ੍ਹ ਜਾਵਾਂਗੇ ।

[ਮਿਲਕਡੈਂਡ ਮਿਲਕ ਪਲਾਂਟ, ਵੇਰਕਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-143501]

ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਚੇਤਨਾ : ਆਤਮ-ਪਛਾਣ ਦਾ ਸੰਕਟ
ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਕ

ਸਰਗਰਮੀ ਅਤੇ ਸਿਵਲਤਾ ਵਿਚਲੇ ਉਤਾਰ-ਚੜ੍ਹਾਵਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਲਹਿਰ ਨੇ ਕਈ ਸੰਕਟ ਦੇਖੇ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਸੰਕਟਾਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਾਰਨ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੱਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ । ਪਰ ਇਸਦੀ ਹੌਦ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸੰਕਟ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਿਭਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਆਤਮ-ਪਛਾਣ ਦਾ ਸੰਕਟ ! 'ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਲੇਖਕ ਸੰਘ' ਦੇ ਜਨਮ ਵੇਲੇ ਵੀ ਇਹ ਮੌਜੂਦ ਸੀ, ਅੱਜ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਅਤੇ ਜੇ ਇਸ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਛਾਣਿਆ ਅਤੇ ਪਰਿਗਤਿਸ਼ਿਤ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਇਹ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਵੀ ਨਾਲ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਐਸੇ ਮਸਲੇ ਪੇਦਾ ਕਰੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੈਸੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੇਖਕ ਜਥੇਬੰਦੀ 'ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ।

'ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਲੇਖਕ ਸੰਘ' ਦੇ ਜਨਮ ਵੇਲੇ ਹੀ ਕੀਤੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਭਾਸ਼ਨ ਵਿਚ ਮੁਨਸ਼ੀ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਨੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ 'ਪ੍ਰਗਤਿਸ਼ੀਲ ਲੇਖਕ ਸੰਘ' ਨਾਮ ਹੀ ਗਲਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਜਾਂ ਕਲਾਕਾਰ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਪ੍ਰਗਤਿਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਦੀ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ-ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ 'ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ' ਹੋਣਾ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਗੁਣ ਹੈ । ਅਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹੋਣਾ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਪ੍ਰਗਤਿਸ਼ੀਲ ਹੋਣਾ ਹੈ ।

ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਮਾਪ ਬਦਲਣ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਸੀ, ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਨਾਇਕ ਬਦਲਣ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਸੀ, ਸੋਸਿਤ ਅਤੇ ਸੋਸ਼ਣ ਕਰ ਰਹੇ ਵਰਾਨਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਮਹਾਜਨੀ ਸਭਿਆਤਾ ਵਾਲੇ, ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਸੀ । ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਸੰਬੰਧਤ ਮਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਨੇ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੇ ਉਸਦਾ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਵਿਕਾਸ, ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਨਜ਼ਿੱਠ ਸਕਣ ਦਾ ਉਸਦਾ ਆਪਣਾ ਤਜਰਬਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਇਹ ਗੱਲ ਅੱਜ ਤਕ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕਹੀ ਕਿ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਜਾਂ ਉਸਦੀ ਸੋਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੋਸ਼ਲਿਜ਼ਮ ਤਕ ਪੁੱਜ ਚੁੱਕੀ ਸੀ । ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਨਾਂ ਭਾਰਤੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਨਾ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕੇ ਜਿਹੜੇ ਪੱਧਮ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੇ ਪੱਥੋਂ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੀ ਸਥਿਤੀ

ਵਿਚ ਸਨ। ਤਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰੇਮ ਰੰਦ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਕਿਹਾ, ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚਲੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸੰਭਵ ਸਮਾਧਾਨ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਮੁੱਖ ਦਿਸ਼ਾ ਸਾਮੰਤੀ ਸੰਬੰਧਾਂ, ਸਾਮੰਤੀ ਸੋਹਜ-ਸਾਸਤਰ, ਅਤੇ ਪਰਾਪਾਨੀਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਿਥਿਲਾਫ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਾਲੇ ਨਿਈਏ-ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲੋਚਦਾ ਸੀ, ਸੀ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਉਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਇਸਦੀ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੁੰਦਾ।

ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਇਹ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪਛਾਣ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਕੀ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਕੁਝ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤਿਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਸਦੇ ਖਾਸੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਖਾਂਦੀਆਂ। ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ, ਕਿਸ ਨੇ ਕੀਤਾ, ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਅਚੇਤ? ਸੀ ਜਾਂ ਸੁਚੇਤ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਪਰ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਇਹ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦ ਪਰਾਪੀਨ, ਅਤੇ ਮਗਰੋਂ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਕੇਮਾਂ ਦਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਹੈ; ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਕੇਮਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਹੈ। ਇਹ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸ਼ੀਲ ਕੇਮਾਂ ਦਾ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਹੈ। ਇਹ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਮੁੱਢ ਅਨੇਕ ਵਾਰੀ ਦੁਹਰਾਈਆਂ ਹੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢ 'ਪ੍ਰਗਤਿਸ਼ੀਲ ਲੇਖਕ ਸੰਘ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੁਰਤ ਮਗਰੋਂ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਸਿਰਮੌਰ, ਮੌਲਿਕ ਪ੍ਰਗਤਿਸ਼ੀਲ ਅਥਵਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਨੇ, ਇਹਨਾਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਦੁਹਰਾਇਆ ਹੀ ਹੈ, ਅਤਿਆਂ ਨਹੀਂ।

ਜੇ ਅਸੀਂ ਜ਼ਰਾ ਕੁਥੇਲਾਗ ਹੋ ਕੇ ਦੇਖਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏਂਦੇ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਬੇਤੁਕਾਪਨ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਇਕ ਹੈ, ਕਈ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦੀ ਅਸੀਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੰਡ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਕਿ ਇਹ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਹੈ, ਇਹ ਪਰਾਪੀਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ, ਇਹ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਇਹ ਸਰਮਾਈਦਾਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਥਾਰਥਵਾਦ, ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥਵਾਦ, ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦ, ਪੜ-ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਆਦਿ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਧੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਲੱਛਣ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਲੱਛਣ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਵਿਧੀ ਦੂਜੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਲੱਛਣ ਹਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲਦੀ ਹੈ, ਸਿਰਫ ਨਾਂ ਜਾਂ ਥਾਂ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਉਪਰੋਕਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੀਏ; ਜੇ ਅਸੀਂ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੀਏ; ਜੇ ਅਸੀਂ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰਾਵਾਂ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੀਏ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਕੁਝ ਨਹੀਂ, ਸਿਵਾਏ ਸਾਡੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੇ, ਅਤੇ ਤੁਹਾਡਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਿਵਾਏ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦ ਦੇ। ਸਮੀਕਰਣ ਤਾਂ ਆਖਰ ਦੋਹਾਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਠੀਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਦੂਜੀ ਗੱਲ, ਜੇ ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਹੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਜੱਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਲੇਖਕ ਸੰਘ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਰੱਖ ਰਹੇ? ਅੱਜ ਵੀ ਜਦੋਂ ਕੁਝ

ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ 'ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਲੇਖਕ ਸੰਘ' ਸੋਧਵਾਦੀ ਕਰਤੂਤਾਂ ਕਰਕੇ ਪੱਥਰ-ਬ੍ਰਸ਼ਟ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਥਾਂ ਕੋਈ ਦੂਜੀ ਜੱਥੇਬੰਦੀ ਬਣਾਉਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਜੱਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਨਾਂ 'ਜਨਵਾਦੀ ਲੇਖਕ ਸੰਘ' ਕਿਉਂ ਰੱਖ ਰਹੇ ਹਨ? ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਲੇਖਕ ਸੰਘ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ, ਇੰਝ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਕਿਸ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ?

ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਚੇਤਨ ਹਾਂ ਕਿ ਮਾਤਰਕਸਵਾਦੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸ਼ਾਇਦ ਡਰਦੇ ਮਾਰੇ ਹੋ ਬਾਹਰ ਰਹਿ ਜਾਣਗੇ, ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ—ਆਖਰ ਸਾਡਾ ਵਾਹ ਤਾਂ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਪੇਣਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਡੇ ਇਹ ਵੀ ਯਕੀਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰੀ ਉਹ ਜੱਥੇਬੰਦੀ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣ ਸਹੀ, ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਠੀਕ ਕਰ ਦਿਆਂਗੇ। ਦੂਜੇ ਸਥਦਾਂ ਵਿਚ, ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਟੀਚਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਸਗੋਂ ਦਫ਼ਤਰਸ਼ਾਹੀ ਦੀ ਕਾਰਗਰਤਾ ਉਤੇ ਟੋਕ ਰੱਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਂ ਵਿਚ ਜੱਥੇਬੰਦੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਪਰ ਪਛਾਣ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਹੋਣ ਅਤੇ ਨਾ ਹੋਣ ਵਿਚਲੇ ਪਰਾਂਕੇਤਰ ਖੱਪੇ ਨੇ ਇਸ ਲਈ ਆਤਮ-ਪਛਾਣ ਦਾ ਸੰਕਟ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੱਸਣ ਦੀ ਸਾਡੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਡਾ ਸਰਬੰਗੀ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਡਾ ਸਰਲੀਕ੍ਰਿਤ ਇਕਪਾਸੜ ਜਿਹਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਰਲੀਕ੍ਰਿਤ ਇਕਪਾਸੜ ਅਨੁਮਾਨ ਅਕਸਰ ਜਾਹਿੱਤ ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਛਾਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਬਾਨੀਆਂ (ਮਾਰਕਸ, ਏਂਗਲਜ਼ ਅਤੇ ਲੈਨਿਨ) ਦੇ ਕਥਨ ਸਾਡੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ, ਉਥੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਬਾਰੇ ਮੁੜ-ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ, ਸਗੋਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਬਾਨੀਆਂ ਦੇ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝਾਵੇਂ, ਅਥੋਗ, ਗੈਰ-ਸੰਜੀਦਾ, 'ਐਵੇਂ ਜਿਹੇ' ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਹ ਕਰਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੇ ਬਾਨੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਡੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਬਣਨ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਕਈ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਖਾਤਰ ਸਿਰਫ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇਵਾਂਗਾ। 'ਸਿਰਜਣਾ' ਦੇ ਅੰਕ ਨੰ: 29 (1978) ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਲੇਖ ਛਾਪਿਆ—'1960 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ।' ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, "ਇਹ ਅਵਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮਹਾਨ ਕਲਾਕਾਰ ਆਪਣੇ ਵਰਗ ਹਿੱਤ ਨੂੰ ਪੂਰੇ। ਉਹ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਆਪਣੀ ਵਰਗ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਉਲਟ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।" ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਵਜੋਂ ਉਹ ਬਲਜ਼ਾਕ ਬਾਰੇ ਏਂਗਲਜ਼ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। (ਇਥੇ ਮੈਂ 'ਵਿਗਾੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ', ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਰਿਹਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਇਥੇ ਵਿਚਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਉਤੇ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ।) ਇਸਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇਂਦਿਆਂ ਸਿਰਜਣਾ।

(ਸਿਰਜਣਾ, ਅੰਕ 30) ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ : “ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਏਂਗਲਜ਼ ਨੇ ਬਲਜ਼ਾਕ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ”, (ਇਹ ਕਥਨ ਠੀਕ ਨਹੀਂ) “ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਸਾਹਿਤ-ਆਲੋਚਕ ਨਹੀਂ ਸੀ” ਇਹ ਗੱਲ ਬਿਲਕੁਲ ਉਹੀ ਹੈ, ਜਿਥੋਂ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਦਲੀਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਏਂਗਲਜ਼ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅਰਬ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਦਰਸ਼ਣ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਸੁਲਝਾਉਣ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਹਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸੰਹਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਾਲੋਚਨਾ ਤਾਂ ਕਾਢ ਹੀ ਮਗਰਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਇਸਦਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨਾਲ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ? ਇਥੇ ਧਿਆਨ ਸਿਰਫ ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਦੁਆਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੱਜੇ ਤਾਂ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਏਂਗਲਜ਼ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਜੋ ਸੌਂਚੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ/ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਆ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਉਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਬਰਕੱਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਰੂਸੀ ਅਤੇ ਜਰਮਨ ਵਿਚ ਜੋ ਦੋ ਸੈਂਚੀਆਂ ਛੱਪ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹੁਜ਼ਮ ਏਨਾ ਕੁ ਹੈ ਕਿ ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ-ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਮਿਲਾ ਕੇ ਉਠਿਆਂ ਨਾ ਬਣਨ। ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਇਕ ਬੜੀ ਮਿਆਰੀ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੇ ਅੱਗੋਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, “ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਕਥਨ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਪੂਰੇ ਅਰਬਾਂ ਵਿਚ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।” ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਯੂਰਪੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਸੇਖੋਂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸਤੋਂ ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਏਂਗਲਜ਼ ਵੀ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੀ ਧਾਰਨਾ ਇਹ ਬਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਾਡੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹੀ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਏਂਗਲਜ਼ ਵੱਲੋਂ ਬਲਜ਼ਾਕ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੀ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਡਾਇਲੈਕਟਿਕਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਨਹੀਂ, ਧਿਰ-ਪਾਲਣਾ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਉਤਮ ਵਿਚਾਰਪਾਰਾ ਹੈ।

ਦੂਜੀ ਉਦਾਹਰਣ ਮੈਂ ਡਾ. ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਗਾ। ਆਪਣੇ ਲੇਖ "ਪੁਗਤਿਵਾਦ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ" ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ : "ਏਂਗਲਜ਼ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ 'ਚੰਗਾ' ਹੈ ਲੇਖਕ ਦੀ ਰਾਏ ਲੁਕਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਵੇ।' ਪਰ ਇਹ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ, ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਕਹੀ ਹੋਈ ਗੱਲ ਹੈ, ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਰਕਸ-ਏਂਗਲਜ਼ ਕਮਿਊਨਿਸਟ-ਚਰਿੱਤਰ ਦੀ ਖੂਬੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਲੁਕ-ਲਪੇਟ ਨਹੀਂ।" ਇਥੇ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨ ਆਲੋਚਕ ਆਪਣੀਆਂ ਆਤਮ-ਪਰਕ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸ ਏਂਗਲਜ਼ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਾਹਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਕਿਸੇ ਸਠਿਆਏ ਆਲੋਚਕ ਵੱਲੋਂ ਕਿਸੇ ਯੁਵਤੀ ਦਾ ਦਿਲ ਜਿੱਤਣ ਜਾਂ ਠਰਕ ਭੋਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ਗਈ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲੇਖਕਾ ਨੂੰ ਸੋਚੀ-ਸਮਝੀ ਰਾਏ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਤੁਲਤ ਤਾਰੀਫ ਵੀ ਹੈ, ਆਲੋਚਨਾ ਵੀ ਹੈ, ਸੁਝਾਅ ਵੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਗੱਲ—ਕਮਿਊਨਿਸਟ-ਚਰਿੱਤਰ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦੀ

ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਇਕੋ ਹੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਲਤ-ਮਲਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਚਰਿੱਤਰ ਬਾਰੇ ਮਾਰਕਸ-ਦੇਂਗਲਜ਼ ਨੇ ਕੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਕਿਥੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ? ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਏਨਾ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕਲਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਜਿੰਨੀ ਨਿਖੇਖੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਰਲੀਕਰਨ ਦੀ, ਪਲੇਟਾਂ ਵਿਚ ਪਰੋਸ ਕੇ ਗੱਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ, ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਰਬੰਗਤਾ ਅਤੇ ਭਰਪੂਰਤਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਬਾਂ ਇਕਹਿਰੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ, ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰੀਕਰਨ ਦੀ ਬਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਰੀਕਰਨ' ਦੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਓਨੀ ਕਲਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅਗੁਣ ਦੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

ਅਜੀਬ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਦੇਵੇਂ ਹੀ ਵਿਵਾਦ ਇਕੋ ਥਾਂ ਤੋਂ ਹਨ—
ਮਾਰਗਰੇਟ ਹਰਕਨੈਸ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਏਂਗਲਜ਼ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚੋਂ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਜੇ
ਮਿਨਾਂ ਕਾਊਂਟਸਕੀ ਦੇ ਨਾਂ ਏਂਗਲਜ਼ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਨੂੰ ਅਤੇ ਲਾਸਾਲ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਫਰੰਜ
ਫੇਨ ਜ਼ਿਕਿਨਗਿਨ' ਬਾਰੇ ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਏਂਗਲਜ਼ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ
ਲਈਏ, ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ
ਸਾਰੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਬੋਹੁਦ ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਬੱਝਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਣਗੀਆਂ।
ਤਾਂ ਵੀ ਆਖਰ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਹ ਚਿੱਠੀਆਂ ਹੀ ਹਨ ਨਾ! ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ
ਨੇ ਕੋਈ ਲਿਖੀ ਨਹੀਂ! ਇਸੇ ਲਈ ਸਾਡੇ ਆਲੋਚਕ ਮਾਰਕਸ-ਏਂਗਲਜ਼ ਦੇ ਨਾਂ ਉਤੇ
ਨਵਾਂ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਘੜਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਰਮ-ਧਰਮ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ
ਵੱਲੋਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਘਾਟਾ ਪੁਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ!

ਊਪਰੋਕਤ ਦੇਵੇਂ ਸੱਜਣ ਸਾਡੇ ਅਤਿ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਮੇਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਤਾਂ ਊਹਨਾਂ ਦਾ ਕੀ ਹਾਲ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਲਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ।

ਸਾਡੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਅਜੇ ਕਈ ਨਿਰਣੇ ਅਣਕੀਤੇ ਛੱਡੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਅਸੀਂ
 ਅਜੇ ਉਸ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਬਾਰੇ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਇਤਿਹਾਸ
 ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਜੋਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਊਂਡ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਨ ਵਜੋਂ ਦੇਖਦਾ
 ਹੈ। ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਉਸ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਬਾਰੇ ਵੀ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਬਲੂ-ਸਟਾਰ
 ਤੋਂ ਕਈ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਮਨ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹ ਵਜੋਂ ਦੇਖਦਾ ਸੀ
 ਅਤੇ ਜਿਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੁਖਾਂਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ
 ਸੰਧਾਂਵਾਲੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਮਾਜ ਲਈ
 ਲੱਭਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਪੈਂਦੀ, ਜਿਵੇਂ ਜੇ ਰਾਮ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ
 ਸੜ੍ਹ-ਸੌਸ਼ਲਿਜਮ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਨਾ ਪੈਂਦੀ। ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਉਸ ਮਾਰਕਸਵਾਦ
 ਬਾਰੇ ਵੀ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਇਕਤਵ ਦਾ ਦਰਜਾ
 ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਸਮੁਦਾਇ ਨੂੰ ਕੌਮੀ ਅਤੇ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਪਿਛਾਖੜ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ
 ਬੇਸ ਕਠਪੁਤਲੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਸਮੁਦਾਇ ਨੂੰ ਅਜੇ ਕਝ ਹੀ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ

ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਅਤਿ ਪ੍ਰਗਤਿਸ਼ੀਲ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਵਿਰੋਧ-ਵਿਕਾਸ ਹੈ। ਪਰ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀ ਇਕ ਮੈਟਾਫਿਜ਼ਿਕਸ ਵੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤਕ ਆਖਰੀ ਤਿਨਕਾ ਨਹੀਂ ਲੱਦਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਤਾਂ ਉਠ ਦੀ ਦਾਦ ਦੇਂਦੇ ਰਹੋ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਆਖਰੀ ਤਿਨਕੇ ਦੇ ਬੋਲ ਹੋਣਾਂ ਉਠ ਦਾ ਲੱਕ ਟੁੱਟ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਸਦੀਆਂ ਸੱਤ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖਿਧ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦੇਵੇ। ਸਾਡੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਗਲਤ ਰੁਝਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਨਾ ਸਿਰਫ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸੋਗਂ ਸਿਰ ਉਤੇ ਟਿਕਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਅਸੇ ਰੁਝਾਨ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪ ਹੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਨਕਾਬ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦੇ। ਅਸੀਂ ਹਰ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੀਰੇ ਇਸ ਮੈਟਾਫਿਜ਼ਿਕਸ ਕਰਕੇ ਗੁਆਏ ਹਨ। ਅਤੇ ਜੇ ਲੈਨਿਨ ਵਰਗੇ ਬੰਦੇ ਵੀ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਡਾਇਲੈਕਟਿਕਸ ਦੀ ਥਾਂ ਇਸ ਮੈਟਾਫਿਜ਼ਿਕਸ ਉਤੇ ਅਮਲ ਕਰਦੇ ਤਾਂ, ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਨਾ ਪਲੈਖਾਨੇਵ ਹੁੰਦਾ, ਨਾ ਗੋਰਕੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਲੂਨਾਚਾਰਸਕੀ ਹੁੰਦਾ। ਅਤੇ ਪੱਲੇਤਕੁਲਤ ਵਰਗੇ ਰੁਝਾਨ ਤਾਲਸਤਾਏ ਸਮੇਤ ਬੀਤੇ ਸਾਰੇ ਚੰਗੇ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ।

ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਇਹ ਵਿਸਤ੍ਰਤ ਟਿੱਪਣੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮਮਲੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨੂੰ ਇਕੋ ਚੀਜ਼ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਪਰਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਜੇ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਨਾਲ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਵਾਪਰ ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ, ਜਿਹੜੀ ਵਾਪਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਵਾਪਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਅਗਲੀ ਗੱਲ ਵੱਲ ਆਵਾਂਗੇ। ਅੱਧ ਤੀਹਵਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਐਸਾ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਦੇ ਲਗਪਗ ਉਲਟ ਰੁਝਾਨਾਂ ਨੇ ਜਨਮ ਪਾਰਿਆ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਦਮਿਤਰੋਵ, ਜਿਹੜਾ ਆਪ ਫਾਸ਼ਿਜ਼ਮ ਦੀ ਚੱਕੀ ਦੇ ਪੁੜ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਫਾਸ਼ਿਜ਼ਟ ਵਿਰੋਧ ਲਈ ਹਰ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਸਾਂਝ ਮੁਹਾਜ਼ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਅਤੇ ਮੌਦ੍ਦੀ ਬਣਿਆ। ਟਿਹ ਸਾਂਝੇ ਮੁਹਾਜ਼ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਬਕਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕਾਇਮ ਵੀ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਤੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਬਕਿਆਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਮੁਹਾਜ਼ ਵੀ ਸਨ। 'ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਲੇਖਕ ਸੰਘ' ਇਹੋ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਮੁਹਾਜ਼ ਵੀ ਸਨ।

'ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਲੇਖਕ ਸੰਘ' ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਇਕ ਮੁਹਾਜ਼ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਇਹੋ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕੇਮਾਂਤਰੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖੱਬੇ ਅਤੇ ਕੇਮਾਂਤਰੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖੱਬੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਕੁਝ ਲੇਖਕਾਂ ਜਾਂ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਮੰਡਲਾਂ ਰਹੇ ਇਸ ਖਤਰੇ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਇਸਦਾ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ, ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਲੈਨਿਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੇਖ 'ਪਾਰਟੀ ਜ਼ਬੰਦੀ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀ ਸਹਿਤ' ਬਾਰੇ 1934 ਵਿਚ ਕਰੁਪਸਕਾਯਾ ਦੀ

ਇਕ ਚਿੰਠੀ ਛਪੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਲੇਖ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ ਲੈਨਿਨ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਰਚਣੇਦੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਗਿਉਰਗੀ ਲੁਕਾਚ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਵਾਕਫ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ਬਦੀਅਤ-ਪ੍ਰਸਤੀ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਇਹ ਲੇਖ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਦੀ ਬਾਈਬਲ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਰੁਪਸਕਾਯਾ ਦੀ ਇਸ ਚਿੰਠੀ ਦੇ ਛਪਣ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਚਿੰਠੀ 1960 ਵਿਚ ਦਰੁਜਬਾ ਨਰੋਦੋਵ (ਕੇਮਾਂ ਦੀ ਮਿੱਤਰਤਾ) ਰਸਾਲੇ ਵਿਚ ਮੁੜ ਛਾਪੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਮੁੜ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਲੜਾਈ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ।

ਇਹਨਾਂ ਦੌਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦਾ ਦਬਾਅ 'ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਲੇਖਕ ਸੰਘ' ਉਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਂਝਾ ਮੁਹਾਜ਼ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਨਿਰੱਲ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਬਣਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

'ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਲੇਖਕ ਸੰਘ' ਦੀ ਆਤਮ-ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਉਠਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਸੁਣਦੇ ਉਹੋ ਕੁਝ ਹਾਂ, ਜਿਸਦੇ ਅਸੀਂ ਆਦੀ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ, 1975 ਵਿਚ, ਗਯਾ ਸੰਮੇਲਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖ 'ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣ' ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ : "ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ 'ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਅੱਸੇ ਚਿੰਤਕ ਤੇ ਲੇਖਕ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ' ਜਿਹੜੇ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਲਈ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਅੱਸੇ ਲੇਖਕ ਵੀ ਪ੍ਰਗਤਿਸ਼ੀਲ ਲੇਖਣ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਸਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਕੋਈ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਲੇਖਕ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਵਰਗ ਹਨ।" ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਲੇਖਤਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦਾ ਹੈ : "ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਜਾਂ ਹਮਾਇਤੀ ਹੋਣ ਦਾ ਦਮ ਭਰਦੀ ਸੀ (ਭਾਵੇਂ ਸਮਝ ਗਿਹਰੀ ਜਾਂ ਸਤਈ ਜੀ) ਇਸ ਲਈ ਬੁੱਹੁਤੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਿੰਘਾ-ਸਪਾਠ ਪ੍ਰਗਟਾ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਸਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਕੱਠਾਂ 'ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦਾ ਸਮ-ਅਰਥਕ ਸਮੱਝ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਕੇਵਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਦਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਹੀ ਸੇਧ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਵੱਧੇਰੇ ਮਹਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਣੀ ਲੱਗੀ।"

1980 ਵਿਚ ਜਦੋਂ 'ਲੋਕ ਲਿਖਾਰੀ' ਸਭਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ "ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਚੇਤਨਾ" ਦਾ ਪੱਤਰ ਕਿਉਂਕਿ" ਵਿਸੇ ਉਤੇ ਬੋਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਹੀ ਧਾਰਨਾ 'ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕੀ' ਕਿਉਂਕਿ" ਦਾ 'ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਉਠਦਾ, ਸਵਾਲ ਉਹ

ਗਲਤੀਆਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦ ਦੇ ਟੀਚਿਆਂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਕਾਰਨ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। “ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦ ਦੇ ਟੀਚਿਆਂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਦੀ ਅਲਹੌਦ, ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਐਸੇ ਟੀਚੇ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦ ਦੇ ਨਾਂ ਲਾ ਦੇਣਾ ਜਿਹੜੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸਦੇ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਹਿਰ ਵਿਚਲੀ ਖੜੋਤ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਬਣੇ।...ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦ ਦੇ ਪਟਲੋਫਾਰਮ ਤੋਂ ਉਹ ਲੜਾਈ ਲੜੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨੂੰ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦ ਨੂੰ ਹਾਠੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਈ ਹੈ।”

ਡਾਂ: ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਸੱਤਵਿਆਂ ਅਤੇ ਸੱਤਰਵਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਲੇਖਕ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਆਏ ਜਮ੍ਹਾਦ ਨੂੰ ਤੁੱਝਨ ਲਈ “ਬੈਥਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀਸ਼ੀਲਤਾ” ਅਤੇ “ਕ੍ਰਾਂਤੀਸ਼ੀਲ ਆਧੁਨਿਕਤਾ” ਦੇ ਨਾਅਰੋਂ ਦੇਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਐਸਾ ਨਿਖੇੜ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ, ਜਿਸ ਦੀ ਲੋੜ ਵੱਲ ਉਪਰ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਅੰਕ 41 (ਜਨਵਰੀ-ਮਾਰਚ 1981) ਦੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : “ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਚੰਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਸੁਨੋਹਾ ਮਿਲੇ, ਇਹ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਉਭਰਨ ਤੇ ਜ਼ਖ਼਼ਤ ਹੋਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਵੇ-ਅਜਿਹੀ ਸਾਡੀ ਅਕਾਂਖਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਤੋਂ ਉਹ ਕਾਰਜ ਨਿਭਾਉਣ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਜੋ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਰਗ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਕੁੱਦਣ ਵਾਲੇ ਸੰਗਰਾਮੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨੇਪਰੇ ਚਾਨ੍ਹੇ ਜਾਣਗੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਚ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਹਉਂਦੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਰੋਲ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਧਾ ਕੇ ਵੇਖਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਇਹ ਅਮੁਲੀ ਸੰਗਰਾਮੀਏ ਬਣਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਅਸਮਰਥਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਜਾਂ ਕਲਾਕਾਰ ਹੋਣ ਦੀ ਆੜ ਹੇਠ ਲਕੋਣ ਦਾ ਜਤਨ ਵੀ ਹੈ।” ਇਹ ਗੱਲ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਾਂਤੀਸ਼ੀਲ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦੋਸ਼ ਲਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੱਲ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਹਿਮਤ ਜਾਂ ਅਸਹਿਮਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਪਰੋਕਤ ਢੰਗ ਦਾ ਨਿਰੋਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਉਹ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਸੰਕੇਤ ਕੇਵਲ ਏਨੀ ਗੱਲ ਵੱਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਹ ਨਿਖੇੜ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਆਤਮ-ਪ੍ਰਛਾਣ ਦੇ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਬਾਰੇ ਘੱਨੇਲਾ ਖਤਮ ਹੋਵੇ, ਆਪਣੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਵਧੇ ਫੁੱਲੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਘੋਰਿਆਂ ਤੱਕ ਪੁੱਜੇ, ਇਸ ਉਤੇ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਇਤਿਰਾਜ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਾਡੀ ਇਹ ਇੱਛਾ ਹੈ। ਪਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀਆਂ ਹੋਣੀਆਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣਾ, ਪਹਿਲੀ ਥਾਂ ਉਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨੂੰ ਪਰਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦਾ ਹੈ।

‘ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਲੇਖਕ ਸਿੰਘ’ ਪਹਿਲੀ ਥਾਂ ਉਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਰਣਾਏ ਹੋਏ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਬੇਦਦੀ ਵਜੋਂ ਹੀ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਲੋੜ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਟੀਚਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਦੂ-ਬਦੂ ਹੈ, ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀਆਂ ਜਾਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਨਜ਼ਿਠਣ ਲਈ ਹੋਰ ਵੀ

ਵਿਸ਼ਾਲ ਮੁਹਾਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬੇਗੁਨਾਹਾਂ ਉਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਾਂ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸਾਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਕਰਮ ਦੇ ਅਮਾਨਵੀਪੁਣੇ ਨੂੰ ਸਮ-ਝਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਉਚੇਰੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਤੇ ਇਥੇ ਮੇਰਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੇਵਲ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੱਲ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਅਤੇ ਹਰੀਜਨਾਂ ਅਤੇ ਬਕੀ ਦਲਿੱਤ ਵਰਗ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਮਾਨਵੀਪੁਣੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੀ ਇਸ ਅਮਾਨਵੀਪੁਣੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਲਿਖਤ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਸਿੱਦਤ ਅਤੇ ਤੀਖਣਤਾ ਕਰਕੇ ਇਸਦਾ ਜਵਾਬ ਦੇਵੇ? ਮਨੁੱਖ ਉਤੇ ਜਿਥੇ ਵੀ ਅਣਹੋਣੀ ਵਾਪਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਫਿਕਰਮੰਦੀ ਹਰ ਸੱਚੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਸਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਬੋਲਣ ਅਤੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਸਦਾ ਹੀ ਫਿਕਰਮੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਇਸ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬੜੇ ਸੂਖਮ ਢੰਗ ਨਾਲ ਛਲਾਵਾ ਬਣਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਤਕ ਰਸਾਈ ਇਸ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਰਸਾਈ ਨਿਸਚਿਤ ਵਰਗ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਗਾਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਣਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਤੱਥ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਮਾਸ-ਮੀਡੀਆ ਰਾਹੀਂ ਪੁੰਦਲਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਇਹੀ ਮਾਸ-ਮੀਡੀਆ ਕਰੋੜ-ਮੂਹਾਂ ਸੇਸ਼-ਨਾਗ ਬਣ ਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਜਮ੍ਹਾਰੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਬਾਰੇ ਸਾਡੇ ਭਰਮ ਨੂੰ ਹੋਰ ਢੂਘਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਾਡੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਡੱਸੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਨੇ ਕਰੋੜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਦਿ-ਕਾਲੀਨ ਹੋਨੇ ਦੀਆਂ ਡੂਘਾਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਸਭਿਆਤਾ ਦੀਆਂ ਬੁਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲਿਆ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਰ ਸਹਿਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਢੁੱਗੀਆਂ-ਝੋਪੜੀਆਂ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਇਸ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਕੀ ਹੈ? ਇਹ ਗਰੀਬ ਹੈ। ਇਹ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਚੰਗੇ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਗਲੇ ਵੀ ਕੱਟ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਤਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਯਤਨ ਇਹੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕੰਗਾਲੀ, ਅਗਿਆਨਤਾ, ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਮਹਿਵੂਜ਼ ਰੱਖਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਕਿ ਲੋੜ ਪੈਣ ਉਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਮੰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਭੂਮੀਪਤੀ ਵਰਗ ਆਪਣੇ ਕੰਮੀਆਂ-ਕਮੀਨਾਂ ਦੀ ਕਰਦਾ ਸੀ-ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਬੋਤਲ, ਰੁਪਈਆ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਇਵਜ਼ ਵਿਚ ਕਤਲ। ਲੁੰਪਣ-ਪ੍ਰਲਤਾਰੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਸਾਰਾ ਸਮੂਹ ਇਕ ਅੰਨ੍ਹੀ ਤਾਕਤ ਬਣ ਕੇ ਸਾਡੀਆਂ ਹੋਣੀਆਂ ਉਪਰ ਅਸਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਹੋ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਆਪਣੀਆਂ ਹੋਣੀਆਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਸੁਚੇਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਇਹ ਅੰਨ੍ਹੀ ਤਾਕਤ ਹਰ ਚੰਗੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਹੋਣੀਆਂ ਉਪਰ ਪਰੇਤ ਵਾਂਗ ਮੰਡਲਾਉਂਦੀ ਰਹੇਗੀ। ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾ ਸਿਰਫ ਕਾਇਮ ਹਨ ਸਗੋਂ ਕਿਤੇ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀਆਂ ਜਾਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਨਜ਼ਿਠਣ ਲਈ ਨਿਸਚਿਤ, ਤੈਆ ਕੀਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਹਰ ਸਦਾਵੀ ਲੇਖਕ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।

ਜਬੇਬਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਨਿਸਚਿਤ ਅਤੇ ਠੋਸ ਰੂਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਗਠਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਲਹਿਰ ਵਾ-ਵਰੇਲਾ ਹੈ, ਆਇਆ ਧੂੜ ਉਡਾ ਕੇ ਲੰਘ ਜਾਇਗਾ। ਜਬੇਬਦੀ ਦੀ ਇਕਾ-ਗਰਤਾ ਇਸਦੇ ਅਸਰਦਾਰ ਹੋਣ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਵਿਖੰਡਨ ਇਸ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਜਬੇਬਦੀ ਦੀ ਕਾਰਗਰਤਾ ਦਾ ਮਾਪ ਵੀ ਇਸਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਲੇਖਕ ਜਬੇਬਦੀ ਹੈ। ਮਿਥੇ ਟੀਚਿਆਂ ਵੱਲ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿਚ ਤਰਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸੋਹਜ ਇਸ ਲਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਸ਼ਟੀ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਸੀਮੂਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਸਰਬਗੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਉਤਮਤਾ ਇਸਦੀ ਮੰਗ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਵਿਕਵਾਸ ਅਤੇ ਸਰਲਤਾ ਵੱਲ ਸੁਭਾਉਕੀ ਉਲਾਰ, ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਪ੍ਰਤਿ ਸੁਭਾਉਕੀ ਵਿਰੋਧ ਖਤਮ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਆਤਮ-ਪਛਾਣ ਦਾ ਸੰਕਟ ਖਤਮ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਆਧਾਰ ਵਾਲੀ ਲੇਖਕ ਜਬੇਬਦੀ ਵਜੋਂ ਅਤੇ ਲਹਿਰ ਵਜੋਂ ਇਹ ਬਦਲਦੀਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਿਸ਼ਨ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕੇਗੀ।

0

[ਬੀ-3, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ]

ਗਜ਼ਲ/ਰਣਬੀਰ ਰਾਣਾ

ਅਸੀਂ ਇਸਕ ਖਾਤਿਰ ਬਗਾਵਤ ਕਰਾਂਗੇ ।
ਤਿਰੇ ਜੁਲਮ ਤੋਂ ਕਦੀ ਨਾ ਡਰਾਂਗੇ ।

ਖੁਦਾ ਨੂੰ ਕਹਾਂਗੇ ਅਸੀਂ ਬਾਤ ਇੱਕੋ,
ਅਸੀਂ ਬੰਦਗੀ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਕਰਾਂਗੇ ।

ਬੜੀ ਹੈ ਪੁਰਾਣੀ ਅਸਾਡੀ ਮੁਹੱਬਤ,
ਨਵੀਂ ਜਿੰਦਗੀ ਇਸਨੂੰ ਦੇਕੇ ਮਰਾਂਗੇ ।

ਅਸੀਂ ਜੁਲਮ ਤੇਰੇ ਜਰੇ ਨੇ ਬੜਾ ਚਿਰ,
ਅਸੀਂ ਜੁਲਮ ਤੇਰੇ ਨਹੀਂ ਹੁਣ ਜਰਾਂਗੇ ।

ਅਸੀਂ ਰਾਹ ਤੋਂ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਡੋਲਣਾ ਹੈ,
ਅਸੀਂ ਅੱਗ ਦਾ ਹੁਣ ਸਮੁੰਦਰ ਤਰਾਂਗੇ ।

ਅਸੀਂ ਸਿਰ ਝੁਕਾਕੇ ਨਹੀਂ ਏਥੇ ਰਹਿਣਾ,
ਅਸੀਂ ਅਣਖ ਖਾਤਿਰ ਲੜਾਂਗੇ ਮਰਾਂਗੇ ।

ਨਹੀਂ ਰਾਣਿਆਂ ਇਸਕ ਨੂੰ ਲਾਜ ਲਾਉਣੀ,
ਅਸੀਂ ਸੀਸ ਅਪਣਾ ਤਲੀ 'ਤੇ ਧਰਾਂਗੇ ।

0

[ਨਗਰ ਪਾਲਿਕਾ, ਬਠਿੰਡਾ—150011]

ਸਿਰਜਣਾ

ਨਾਟਕ 'ਸੱਤ ਬਗਾਨੇ' ਅਤੇ ਅੌਲਖ ਦੀ ਨਾਟਕਕਾਰੀ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ

ਇਕ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨੀ ਕਲਾ ਵਜੋਂ ਨਾਟਕ-ਸਿਰਜਣ ਅਤੇ ਨਾਟਕ-ਮੰਚਨ ਵਿਚ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਵਰਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਤੀ-ਵਿਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਗੇਚਰ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਿਛਲਾਂ ਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਾਮ-ਮਾਤਰ ਸੀ ਤਾਂ ਨਾਟਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਰਜਕ ਜਿਵੇਂ ਉਦਾਸੀਨ ਹੀ ਸਨ। ਪਿਛਲੀ ਪੀਹੜੀ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਸਥਾਪਤ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਇਕ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤਕ, ਕਿਸੇ ਨਵੇਂ ਸਿਰਜਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਲਈ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੁਣਿਆ। ਐਪਰ ਹੁਣ ਸਥਿਤੀ ਇੰਝ ਦੀ ਨਹੀਂ। ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਵਰਿਆਂ ਵਿਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਨਾਟਕ-ਮੰਚਨ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਰੁੱਝੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸ਼ੋਕੀਆ ਅਤੇ ਅਰਧ-ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਨਾਟਕ-ਮੰਡਲੀਆਂ ਉਭਰੀਆਂ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਨਵੀਂ ਪੀਹੜੀ ਵਿਚੋਂ ਅਜਿਹੇ ਲੇਖਕ ਵੀ ਉਭਰੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿਰੋਲ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਵਜੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ-ਜਗਤ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਫਲ ਪ੍ਰਯਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਅੌਲਖ ਦਾ ਨਾਉਂ ਨਵੀਂ ਪੀਹੜੀ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਉੱਘਾ ਹੈ।

ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਅੌਲਖ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰੁਹਿਣ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਵਿਸਤਾਰ ਵੀ ਦੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕਤਾ ਅਤੇ ਉਲ-ਜਲੂਲਪੁਣੇ ਵਰਗੀਆਂ ਅਤਿ-ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੀਆਂ ਲਖਾਇਕ ਨਾਟਕੀ ਵਿਧੀਆਂ ਵੱਲ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਕਰਸ਼ਣ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿਕੇ ਉਹ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸਿੱਦਤ ਨਾਲ ਅਪਨਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਅਨੁਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅੌਲਖ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਸੈਲੀ ਨਵੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ ਛੋਹਦੀ ਹੈ। ਉਸਤੋਂ ਪਿਛਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਤਾਂ ਅਵੱਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀਕਰਨ ਸੱਚ ਦੀਆਂ ਗਹਿਰਾਈਆਂ ਦੀ ਹਾਥ ਘੱਟ ਹੀ ਪਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਅੌਲਖ ਨੇ ਇਸ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਉਲੰਘਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ, ਬਿਨਾਂ ਬਹੁਤੀ ਲੱਗ-ਲਪੇਟ ਦੇ, ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਉਧਾਤਿਆ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਸੱਜਰੇਪਨ ਦਾ ਆਭਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਸੱਜਰੇਪਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ ਉਹ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾਵਕਤਾ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਸੱਚ ਦੀ ਸਾਦਗੀ ਵਿਚ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕਲਾ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇੰਝ ਸਹਿਜਤਾ ਵਿਚ, ਕਲਾ-ਰਹਿਤ-ਕਲਾ ਵਿਚ, ਹੀ ਅੌਲਖ ਦੀ ਕਲਾਕਾਰੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਗ੍ਰੁਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਅੌਲਖ ਦੀ ਰੁਚੀ ਕੋਈ ਵਿਕੋ-ਸਿਰਜਣਾ

ਲਿਤਰਾ ਵਰਤਾਰ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਉਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਦੂਜੇ ਰੂਪਾਂ-ਨਾਵਲ, ਕਾਣੀ, ਕਵਿਤਾ—ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਤੇ ਦਿੜ੍ਹ ਹੋਈ ਹੈ। ਐਲਖ ਦੀਆਂ ਨਾਟਕੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ, ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਪਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਧੁਨੀ ਪਛਾਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਝ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ, ਮਧਵਰਗੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਯਥਾਸੰਭਵ ਮੁਕਤ ਹੋਕੇ, ਕਿਰਤੀ-ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵਿੰਗ-ਵਲੋਵੇਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦੀ ਅਕਾਖਿਆ। ਉਕਤ ਸਮਕਾਲੀ ਗਲਪਕਾਰਾਂ ਤੇ ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਐਲਖ ਵੀ ਪਹਿਲੀ ਪੌਹੜੀ ਦੇ ਰਚਨਾਕਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਤੀਖਣ ਵਰਗ-ਸੂਝ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਅਣ-ਸ੍ਰੈਣਿਕ ਸੱਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਹੋਂਦ ਤਕ ਸਫਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਰਚਨਾਕਾਰ, ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤਿ-ਵਾਦੀ ਦਿੱਖ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕੇ।

ਐਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕ ਮੁਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਕੰਮੀਆਂ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਚਿਤਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਬੁੜਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ 'ਚੋਂ ਉਪਜਦੇ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਅਤ੍ਰੁਪਤ ਭਾਵਕ ਅਕਾਂਝਿਆਵਾਂ, ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ-ਸਰੂਪ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ, ਦਾ ਬਿਉਰਾ ਵੀ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। 'ਬਗਾਨੇ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਂ', 'ਇਕ ਰਾਮਾਇਣ ਹੋਰ' ਅਤੇ 'ਬਹਿਕਦਾ ਹੋਰ' ਵਰਗੇ ਨਾਟਕ ਅਜਿਹੇ ਸੰਤਾਪ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸ਼ਾਹਵੇਂ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਐਲਖ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਬੁੜਾਂ ਦਾ ਹੀਪ ਰਿਣਾਂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਪੂਰਨ ਨਾਟਕ 'ਸੱਤ ਬਗਾਨੇ' ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਸਫਲ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਏਥੇ ਮੂਲ ਸਮੱਸਿਆ ਮਰਦ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਤੀਵੀਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਤੀਵੀਂ ਦੀ ਇਸ ਅਣਹੋਂਦ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਸੰਬੰਧਤ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਪਰਿਵਾਰਕ, ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀ ਹੀ ਹੈ।

ਨਾਟਕ 'ਸੱਤ ਬਗਾਨੇ' ਵਿਚ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਐਲਖ ਦੇ ਅਨੁਭਵ-ਜਗਤ, ਉਸਦਾ ਯਥਾਰਥ-ਸੱਜੇ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਨਾਟਕੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਪਰਿਚਯ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਪੂਰਨ ਨਾਟਕ 'ਤੁੜੀ ਵਾਲਾ ਕੋਠਾ' ਸੀਰੀਜ਼ ਹੇਠ ਇਕਾਂਗੀ ਨਾਟਕ ਵਜੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਛੱਪ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮੰਚਿਤ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਕਾਂਗੀ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਕੁਝ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਸਹਿਤ ਪੂਰੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਢਾਲਣ ਸਮੇਂ ਐਲਖ ਨੇ ਮੂਲ ਨਾਟਕੀ ਕਥਾ ਦੀਆਂ ਲੁਪਤ ਪਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਅੱਠ ਝਾਕੀਆਂ ਤੇ ਤਿੰਨ ਔਕਟਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਇਸ ਸੰਪੂਰਨ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਕ ਨਿਮਨ ਕਿਸਾਨੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ, ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜੀਆਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਅਤ੍ਰੁਪਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਗੁੰਦਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਫੋਕਸ ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦਕ ਹੋਣੀ ਉਤੇ ਹੈ, ਪਰ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਬੁੜਾਂ-ਮਾਰੇ, ਕਬਾਇਲੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਗ੍ਰੌਸੇ, ਕਿਰਸਾਣੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਦਰਸਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਦੀ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜਵਾਨੀ ਸਮੇਂ ਬਚਨੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਝਿਊਰਾਂ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਇਸਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੀ ਭੂਪਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਚੁਲੰਘਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਇਸਕ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਬਚਨੇ ਨੇ ਜੈਕੁਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵੀ ਵਸਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਬੋੜਾ ਚਿਰ ਇਸ 'ਅਣਹੋਣੇ' ਦੀ ਚਰਚਾ ਤਾਂ ਹੋਈ, ਪਰ ਫਿਰ ਪਿੰਡ ਜਿਵੇਂ ਬਚਨੇ ਤੇ ਜੈਕੁਰ ਦੇ ਇਸਤਰ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਭੁੱਲ-ਭੁਲਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਕੀਬਲਦਾਰੀ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ।

ਪਿੱਠ-ਭੂਪੀ ਵਿਚ ਇਹ ਕਥਾ ਰੱਖੇ ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਐਲਖ ਨੇ ਨਾਟਕ ਉਥੋਂ ਸੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਬਚਨੇ ਤੇ ਜੈਕੁਰ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪੁੱਤਰ ਜਵਾਨ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਨਾਟਕ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਿੰਡ ਨੇ ਭਾਈਜਾਰੇ ਨੇ, ਬਚਨੇ ਤੇ ਜੈਕੁਰ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਭੁਲਾਕੇ ਵੀ ਭੁਲਾਇਆ ਨਹੀਂ। ਤੀਹ ਸਾਲ ਜੱਟ ਦੇ ਘਰ ਰਹਿਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਜੈਕੁਰ ਝਿਉਰੀ ਦੀ ਝਿਊਰੀ ਹੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਚੌਂਹਾਂ ਬਣਦੇ-ਫੱਥੇ ਗੱਭਰੂ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਹੋ ਸਕਣੇ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ, ਜਿਵੇਂ ਨਾਟਕ ਦੀ ਇਕ ਪਾਤਰ ਮਰਾਇ ਆਖਦੀ ਹੈ, 'ਜੈਕੁਰ ਤੇ ਬਚਨੇ ਵਾਲਾ' ਕਿੱਸਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੂਹੌਂ ਆ ਬਤਦਾ ਹੈ।' ਚੌਂਹ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਇਕ, ਨਾਹੀਂ, ਲਈ ਜੇ ਯਤਨ ਕਰਕੇ ਸਾਕ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਵੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸ਼ਰੀਕ ਤੇ ਚੁਗਲੇਹੇਰ ਬਚਨੇ ਦੇ ਭਰਾ ਭੰਗੇ ਨੂੰ ਚੱਕ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਸਾਇਦ ਬਚਨੇ ਵੱਲੋਂ ਖੱਟੀ 'ਭੱਲ' ਕਰਕੇ ਹੀ ਕੁਆਰਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਉਤੇ ਕਿ ਨਾਹੀਂ ਦੀ ਮੰਗ ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਆਪਣਾ ਚਾਚਾ ਭੰਗਾ ਵਿਆਹੁਣ ਨੂੰ ਫਿਰਦਾ ਹੈ, ਨਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪ ਇਸ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਫਾਹੇ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਤਲ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਨੇ ਘਰ ਦਾ ਮ੍ਹੂਹ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਹੀਂ ਦੇ ਫਾਹੇ ਲੱਗਣ ਉਪਰੰਤ ਬਾਕੀ ਭਰਾਵਾਂ ਲਈ ਸਾਕ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਉੱਕਾ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਸਮਾਜਕ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਦਸ਼ਾ ਵੀ ਏਕੀ ਜਿਆਦਾ ਮੰਦੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਜੱਟ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵਿਆਹਕੇ, 'ਨਰਕ ਵਿਚ ਧੱਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇ ਸਕਦਾ।'

ਨਾਟਕ ਦੀ ਇਸ ਕਥਾ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਗਤ ਤੰਦਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਐਲਖ ਨੇ ਕੁਸਲਤਾ ਸਹਿਤ ਗੁੰਦਿਆ ਹੈ। ਭੂਪਵਾਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਾਲੇ ਪੇਂਡੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪਿੰਡ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਇਸਕ ਕਮਾਉਣਾ ਤਾਂ ਅਪਗਾਧ ਹੈ ਹੀ, ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਡਾ ਅਪਗਾਧ ਹੈ ਜਾਤ-ਬਰਾਦਰੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਿਆਹ ਰਚਾਉਣਾ। ਬਚਨੇ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕਿਸੇ ਜੱਟ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਸਾ ਲੈਣਾ ਵੀ ਅਣਹੋਣੀ ਗੱਲ ਹੋਣੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਨੀਂ ਅਣਹੋਣੀ ਨਹੀਂ ਜਿੰਨੀ ਝਿਊਰੀ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਰਲਕੇ ਘਰ ਵਸਾਉਣਾ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕੁੜੀ ਦੇ ਜੱਟ-ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਮਾਂ-ਪਿਉ, ਭੈਣ-ਭਾਈ ਆਪਣੀ ਕਬਾਇਲੀ ਅਣਖ ਵੱਸ ਕੁੜੀ, ਉਸਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਜਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਫਸਤਾ ਵੱਡ ਦਿੰਦੇ ਤੇ ਸਦਾ ਦੀ ਨਮੋਸ਼ੀ ਸਹਿਣ ਨਾਲੋਂ ਕਤਲ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਭੁਗਤਦੇ। ਕੰਮੀ ਅਣਖ ਦੇ ਭੂਪਵਾਦੀ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਜੱਟ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤਕ ਨਹੀਂ ਲਿਜਾਂਦੇ; ਉਹ ਬੋੜਾ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੋਕੇ ਜੈਕੁਰ ਵਰਗੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲੋਂ

ਸਦਾ ਲਈ ਨਾਤਾ ਤੱਤ ਕੇ ਚੁਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਿਅੰਗ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੈਕੁਰ ਤੀਹ ਵਰ੍ਹੇ ਜੱਟ ਦੇ ਘਰ ਰਹਿਕੇ ਵੀ ਜੱਟੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕੀ। ਉਸਦੀ ਔਲਾਦ ਸਾਹਵੇਂ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸਿਰ ਉਤੇ ਲਟਕਦੀ ਤਲਵਾਰ ਵਾਂਗ, ਖਲੋਂਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਨਕੇ ਕਿੱਥੇ ਹਨ? ਭੂਪਵਾਦੀ ਸਮਾਜਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਜਿਥੇ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਦੋਹਾ ਧਿਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਅੱਗਾ-ਪਿੱਛਾ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਜੈਕੁਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਲਈ ਸਾਕ ਮਿਲੇਗਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਅਤੇ ਜੇ ਮਿਲੇਗਾ ਵੀ ਤਾਂ ਪੁੰਨ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਕੋਈ ਅੰਜ਼ਿਆ-ਬੁੜਿਆ ਜਾਂ ਲਾਲਚੀ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਸਾਕ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵੇਗਾ।

ਇੱਕ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦੂਜੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਪਰਿਚਯ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—ਕੁਝ ਸਵਾਰਥੀ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਦੇ ਪੈਸੇ ਵੱਟਣ ਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਹਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਹੁਰੈ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਆਹੁਣ ਦੇ ਨਾਉਂ ਉਤੇ ਇਕ ਤੱਤ੍ਰਾਂ ਵੇਚਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਨਾਹਰੀ ਵਰਗੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਆਕੇ ਅਤੇ ਅਚਾਨਕ ਹੋ ਹਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਚੰਗੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਅਕਸਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦਹਜੂ, ਉਸਰ-ਵਿਹਾ-ਚੁੱਕੇ, ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਨਾ-ਹੋਇਆਂ-ਵਰਗਾਂ ਅਣਜੋੜ ਵਿਆਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਹਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਰਜ਼ਾ-ਮੰਦ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਇੰਦਰ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਬਹੁਤੇ ਪੈਸਿਆਂ ਦੇ ਲਾਲਚ ਵੱਸ, ਬਚਨ ਤੋੜਕੇ, ਨਾਹਰੀ ਦੀ ਥਾਂ, ਉਸਦੇ ਹੀ ਉਸਰ-ਵਿਹਾ-ਚੁੱਕੇ ਚਾਚੇ, ਭੰਗੇ, ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਕੁੜੀ ਤੋਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਉਜ਼ਰ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਕੁਝ ਕਰਨ ਲਈ ਘੋਗੇ ਤੇ ਚੰਦੂ ਵਰਗੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੁੱਕਣਾ ਸਗੋਂ ਉਸਦੀ ਟਕ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ 'ਆਪਣੀ ਕੁੜੀ ਇਉਂਤਾਂ ਦੇ ਦੇਕੇ ਕਿਉਂ ਬਦਨਾਮੀ ਖੱਟੇ।'

ਨਾਹਰੀ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇੰਦਰ ਕੋਲ ਭਾਨੀ ਮਾਰਨ ਜਾਣ ਦੇ ਘੋਗੇ ਦੇ ਅਮਲ ਨਾਲ ਪਰੋਖ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਤੰਦ ਖੁਲ੍ਹਦੀ ਹੈ ਨਰੜ ਹੋਏ ਦੰਪਤੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੀ ਨਿਰਾਸਤਾ ਅਤੇ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦੀ। ਗੁਆਂਢ ਵਿਚੋਂ ਘੋਗੇ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਜੇ ਨਾਹਰੀ ਨਾਲ ਯਾਰਾਨਾ ਲਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਮਹਿਜ਼ ਇਸ ਕਾਰਨ ਕਿ ਘੋਗਾ ਮਰਦ ਨਹੀਂ, 'ਨਿਰਾ ਸਿੱਟੀ ਦੀ ਗੋਹ ਹੈ।' 'ਜੇ ਘੋਗਾ ਭਾਬੜ ਬਣਕੇ ਮੱਚਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮਿੰਦੇ ਪਰਾਈ ਅੱਗ ਵਿਚ ਹੱਡਾਂ ਦਾ ਬਾਲਣ ਕਿਉਂ ਬਾਲਦੀ।' ਮਿੰਦੇ ਵਾਂਗ ਅੱਤੇ ਨੂੰ ਜੇ ਹਾਣ ਦਾ ਮਰਦ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੀਲੇ ਲੱਭੇਗੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਈਚਾਰੇ ਤੋਂ ਉਸਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਉੱਜਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਸੁਣਨੀਆਂ ਪੈਣ। ਇਸਦੇ ਟਾਕਰੇ ਮਰਦ ਭਾਵੇਂ ਘੋਗੇ ਵਰਗਾ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਗੋਹ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਕਦਾਚਿਤ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਕਿਸੇ ਬਿਗਾਨੇ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ। ਜੇ ਉਹ ਮਰਦਾਂ-ਹਾਰ ਨਾਹਰੀ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਨਹੀਂ ਟੱਕਰ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਨਾਹਰੀ ਉਤੇ ਲੁਕਵਾਂ ਵਾਰ ਤਾਂ ਅਵੱਸ਼ ਕਰੇਗਾ ਹੀ। ਇੰਦਰ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਨਾਹਰੀ ਨੂੰ ਸਾਕ ਦੇਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ ਅਤੇ ਉਹੀ ਸਾਕ ਭੰਗੇ ਨਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਇੰਦਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਘੋਗੇ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੀ ਅੱਤੇ ਨਾਲ ਯਾਰਾਨੇ ਦਾ, ਨਾਹਰੀ ਵਿਰੁੱਧ ਲਿਆ ਗਿਆ

ਬਦਲਾ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਇਕ ਤੰਦ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ, ਖਾਸਕਰ ਜੱਟਾਂ ਵੱਲੋਂ, ਆਪਣੀ ਅਣਖ ਦੀ ਖਾਤਰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਭੋੜ-ਸੰਪਤੀ ਗਾਂਧੀ ਬੈਠਣ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਨਾਹਰੀ ਲਈ ਇਹ ਸਹਿਣ ਕਰਨ ਮਰਨ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਬਦਤਰ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਸਾਹਵੇਂ ਹੀ ਉਸਦਾ ਚਾਚਾ ਉਸਦੀ ਮਗ ਨੂੰ ਪਰਨਾ ਲਿਆਵੇ। ਉਸਦੀ ਅਣਖ ਦਾ ਇਹ ਤਕਾਜ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਅਣਹੋਣੀ ਨੂੰ ਵਾਪਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕੇ, ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਫਾਂਘੇ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਲੱਗਣਾ ਪਏ। ਭੂਪਵਾਦੀ ਅਣਖ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਚਾਚੇ ਵਰਗੇ ਕਰੀਬੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਦਾ ਕਤਲ ਵੀ ਕੋਈ ਅਸਤ੍ਰਾ-ਕਕ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।

ਭੂਪਵਾਦੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਝੀ ਦਾ ਜਨਮ ਮਾਪਿਆਂ ਉਤੇ ਬੇਡ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਜ਼ਤ ਤੇ ਗੈਰਤ ਲਈ ਇਕ ਸਦੀਵੀ ਬਤਰਾ ਵੀ। ਇਹਨਾਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਚਿਰਕਾਲੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਬੁਤ ਸਾਰੇ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਅਣਵਿਆਹੇ ਰਹਿ ਜਾਣ ਦਾ ਤੱਥ ਵੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚੋਂ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। ਬਚਨੇ ਤੇ ਜੈਕੁਰ ਦੇ ਜੋੜਮੇਲ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਇਹ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਭੰਗੇ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਭਤੀਜਿਆਂ ਦੇ ਕੁਆਰੇ ਰਹਿ ਜਾਣ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਸਪਸ਼ਟ ਹੀ ਅੱਤੇਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਘਾਟ ਵੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਪ੍ਰਗਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਚਨੇ ਦੀਆਂ 'ਕਰਨੀਆਂ' ਦੀ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਭੁਗਤਣੀ ਪੈ ਰਹੀ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਸਾਡੀ ਨਿਆਂ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਮਹਿੰਗੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਇੰਝ ਇਸਦੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਣ ਦੇ ਤੱਥ ਵੱਲ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਤਲ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਨਾਹਰੀ ਬਚ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ; ਹਾਂ, ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਭੋੜ-ਸੰਪਤੀ ਗਹਿਣੇ ਤੇ ਬੈ-ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਸਦਾ ਇਕ ਭਰਾ ਕਰਮਾ ਜੱਟ ਦੀ ਰਵਾਇਤੀ ਅਣਖ ਨੂੰ ਬੈਰ-ਬਾਦ ਕਹਿਕੇ, ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰ ਦਾ ਸੀਰੀ ਬਣਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੈ। ਜੱਟ ਹੋਕੇ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦਾ ਸੀਰੀ ਰਲੇ, ਇਹ ਬਹੁਤ ਨਮੋਸ਼ੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਹ ਨਮੋਸ਼ੀ ਸੀਰੀ ਰਲਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ-ਭਾਈਆਂ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਨੇੜਲਾ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਭਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਹੈ। ਕਰਮੇ ਦੇ ਭਰਾ ਪਿੰਦੀ ਨੂੰ ਇਹ ਨਮੋਸ਼ੀ ਵੱਡ ਵੱਡ ਖਾਂਦੀ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਦੀ ਕਥਾ ਵਿਚਲੀ ਇਕ ਅਹਿਮ ਤੰਦ ਹੈ ਅੱਤੇ ਮਰਦ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਅਤੇ ਹਕੀਕੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਹਰ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦੀ। ਵੱਡੀ ਕੀਮਤ ਉਤੇ ਬਚਨੇ ਅਤੇ ਜੈਕੁਰ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਪੁਰਤੀ ਤਾਂ ਨਾਟਕ ਦੀ ਕਥਾ ਦੀ ਚੂਲ ਹੈ ਹੀ, ਮਿੰਦੇ ਤੇ ਨਾਹਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਵੀ ਐਵੇਂ-ਕੈਵੇਂ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਮਿੰਦੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਨਾਹਰੀ ਦੇ ਜਿਉਂਦੇ-ਜੀਅ ਉਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਉਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਪਿਆਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਨਾਹਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। 'ਮੁਹੱਬਤਾਂ ਮੂਹਰੇ ਗਹਿਣੇ ਗੱਟੇ ਕੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੇ ਨਾਹਰੀ'—ਮਿੰਦੇ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਬੋਲ ਸੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਜਜਬੇ ਵਜੋਂ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦੇ ਹਨ।

ਸਿਰਜਣਾ

ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਮੂਲ ਤੰਦ ਹੈ ਮਰਦ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਐਰਤ ਦੀ ਲੋੜ ਤੇ ਉਸਦੇ ਅਤਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਦੀ। ਐਰਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਰਦ ਦੀ ਕੋਈ ਜੂਨ ਨਹੀਂ, ਉਸਤੋਂ ਬਹੁਰ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਤੂੜੀ ਵਾਲਾ ਕੇਠਾ ਹੀ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਬੜ੍ਹਾਂ ਤੇ ਫੇਰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਐਕੜਾਂ ਕਾਰਨ ਐਰਤ ਦੇ ਸੰਗ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਰਹਿ ਗਏ ਮਨੁੱਖ ਕਿੰਨੀ ਤਰਸਮਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਹਿਰਦੇ-ਸਪਰਸ਼ੀ ਉਲੇਖ ਨਾਟਕ ਦੇ ਮਗਰਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਧਿੰਦੀ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਇੰਝ ਇਹ ਨਾਟਕ ਅੰਲਖ ਦੇ ਅਨੁਭਵ-ਜਗਤ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪਰਿਦਿਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿਰਸਾਣੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਪਰਤਾਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦੀ ਕਥਾ ਵਿਚਲੀਆਂ ਇਹ ਤਹਿਆਂ ਕਥਾ ਨੂੰ ਨਾਟਕੀ ਸਿਖਰ ਤਕ ਲਿਜਾਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨਿਭਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਨਿਵੇਕਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਧਿਆਨ ਧਿੱਚਦੀਆਂ ਹਨ।

ਯਥਾਰਥ-ਸੱਝੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸ਼ੈਲੀ ਵਜੋਂ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਨਿਸ਼ਠਾ ਅੰਲਖ ਦੀ ਨਾਟਕ-ਕਲਾ ਦੀ ਉਘੜਵੀਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਿਥੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਠੰਸ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੰਨਣਯੋਗ ਰੂਪ ਵਿਚ ਢਾਲਦਾ ਹੈ। ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਨਖਸਿਖ, ਉਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ, ਸਭ ਕੁਝ ਏਨਾ ਯਥਾਰਥਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ ਨਾਟਕ ਨਾ ਰਹਿਕੇ ਖੁਦ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਸੱਤ ਬਗਾਨੇ' ਵਿਚਲੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪਾਤਰ ਆਪਣੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਗਮੀਆਂ ਸਹਿਤ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਪੜਕਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਭਾਵੇਂ ਤੁਸਾਦਕ ਹੈ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ, ਆਮ ਕਿਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ, ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਉਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਝੂਰਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਹਾਸ-ਵਿਅੰਗ ਰਾਹੀਂ ਇਸ 'ਚੋਂ ਲੰਘਣ ਦਾ ਉਪਗਾਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਨਿਰ-ਉਚੇਚ-ਕਲਾ ਦੇ ਪੰਧਾਊ, ਅੰਲਖ, ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਹਿਜ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਨਾਟਕੀ ਜੁਗਤਾਂ ਤੋਂ ਬੇਖਬਰ ਹੈ ਜਾਂ ਇਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬੇਮੁਖ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਇਸਦੇ ਐਨ ਉਲਟ, ਘਟ-ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਜੜਤ, ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸੰਵਾਦ, ਨਾਟਕੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਉਤਾਰ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਅਤੇ ਸਿਖਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਅੰਲਖ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਨਾਟਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਤੀਖਣ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੱਥਲੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਚਾਲ-ਚਾਲ ਤੇ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਲਾਤਮਕ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਟੋਹ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਜਦੋਂ ਨਾਹਰੀ ਦੀ ਮੰਗ ਦੇ ਉਸਦੇ ਚਾਚੇ ਕੋਲ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਮਿਦੇ ਤੋਂ ਨਾਹਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਵਿਚੋਂ ਦਹੂਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਸੁੱਚੇ ਸੂਰਮੇ ਦੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਪੰਕਤੀਆਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਇੰਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਸਦਾ ਚੱਲ ਰਹੀ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਕਿਸਾ ਸੁਣਨ ਲਈ ਮਹਿਡਲ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਅਜਿਹਾ ਗਾਇਨ ਇਕ ਨਾਟਕੀ ਜੁਗਤ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਧਾਰਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤਾਂ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਧਾਰਨ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਆਪਣੀ ਮਾਂ

ਨਾਲ ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹਾਜੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਹੂਦ ਲਈ ਇਹ ਵੱਡੇ ਮਿਹਣੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਿਆਹ ਲਿਜਾਵੇ, ਜਦਕਿ ਸੁੱਚਾ ਸੂਰਮਾ ਪੰਜਾਬੀ ਜੰਟ ਦੀ ਅਣਖ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਕਿੱਤਿਆਂ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਥੋੜਾਂ ਦਾ ਸਹਿਵਨ ਹੀ ਨਾਹਰੀ ਦੇ ਕੰਨੀਂ ਪੈਣਾ ਉਸਦੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਪੁੱਛਡ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇੰਝ ਉਸਦੇ ਹੋਰਾਂ ਚਾਚੇ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਤਣਾਉ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਲੱਕੜੜੇਂ ਵਰਗੇ ਪਾਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੀਆਂ ਰੰਚਿਕ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਘੁਰ ਸੰਕਟ ਦੇ ਦਰਪੇਸ਼ ਨਾਟਕ ਵਿਚਲੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਘਟਾਕੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ/ਦਰਸਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਰਾਹਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਤੱਥਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਲੰਮੇ ਨੀਰਸ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਹੀਰ ਵਾਰਿਸ ਵਰਗੀਆਂ ਕਲਾਸਕੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਟੁਕੜੀਆਂ, ਲੰਕ-ਬੰਧੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਧਾਰਨ ਤੁਕਬੰਦੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਜੁਗਤ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਅੰਲਖ ਨੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਲਗਪਗ ਹਰ ਝਾਕੀ ਕਿਸੇ ਕਾਵਿ-ਬੰਦ ਉਤੇ ਮੁਕਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਝਾਕੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਵੀ ਕਾਵਿ-ਟੁਕੜਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਫੈਲੀ ਕਥਾ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਦੱਸ ਜਾਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਰੰਗਮੰਚ ਦੀਆਂ ਆਪੁਨਿਕ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਅੰਲਖ ਨੇ 'ਸੱਤ ਬਗਾਨੇ' ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਗੁਆਚਦੇ ਅਤੇ ਸੁਪਿਨਿਆਂ ਜਾਂ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਵੀ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਇੰਝ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜਿਥੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਮਨ ਉਤੇ ਝਾਤ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਸਾਧਾਰਨ ਨਾਟਕੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਮੰਚਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕਣ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਤੰਦ ਜੁੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਧੂਏਂ ਦੇ ਗੁਬਾਰ ਵਿਚ ਬਚਨਾ ਕਲਪਨਾ ਵਿਚ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹ ਮਰ ਚੁੱਕੀ ਜੈਕੁਰ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਚਨੇ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵਿਚ ਹੀ ਨਾਹਰੀ ਦੇ ਵਾਹੇ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਹਲ ਵਿਚ ਨਾਹਰੀ ਤੇ ਮਿੰਦੋਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਇਸ਼੍ਵਰ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੰਤ ਧਿੰਦੀ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚੋਂ ਨਾਹਰੀ ਦੇ ਮਿੰਦੋਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸਮੁੱਚੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਅਤ੍ਰਿਪਤ ਅਕਾਂਖਿਆ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨੀਮ-ਪਾਗਲਪਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਚ ਕਹੇ ਬਚਨੇ ਤੇ ਜੈਕੁਰ ਦੇ ਬੋਲ ਵੀ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬੋਲ ਨਾਟਕ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵਿੱਖਰੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਦੇ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਤੀਖਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਵੱਖਰੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪਾਤਰ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹੇ ਬੋਲ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਭਾਵੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤਕ ਹੋ ਨਿਬੜਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ ਨਾਟਕ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਚੌੜ-ਚੌੜ ਵਿਚ ਹੀ ਜਦੋਂ ਬਚਨਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਧਿੰਦੀ ਨਾਲ ਕੁਸ਼ਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਧਰਮਾ ਧਿੰਦੀ ਨੂੰ ਵਰਜਦਾ ਆਖਦਾ ਹੈ, 'ਖੂਨ ਗਲ ਪੈਜੂ... ਲੋਕ ਆਖਣਗੇ ਆਵਦਾ ਪਿਉ ਮਾਰਤਾ।' ਇਹ ਬੋਲ ਨਾਹਰੀ ਹੋਂਦੀ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਦੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕਤਲ ਦੀ ਜਿਵੇਂ ਪੂਰਵ-ਸੂਚਨਾ ਹਨ। ਕਰਮਾ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਨੂੰ ਮਖੋਲ ਨਾਲ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਲਾੜਾ ਬਣਨਾ ਹੈ ਜਾਂ

ਸਰਬਾਲ੍ਹਾ । ਇਹਨਾਂ ਬੋਲਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਭਾਵੀ ਵਿਅੰਗ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਚਾਚੇ ਭੰਗੇ ਨੇ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਭੜੀਜੇ ਦੀ ਥਾਂ ਖੁਦ ਲਾੜਾ ਬਣਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ । ਜੈਕਰ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ 'ਸਹੁੰ ਭਾਈਆਂ ਦੀ' ਬੋਲ ਉਚਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰ ਦਾ ਵਿਅੰਗ ਇਸ ਤੱਥ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਜੈਕਰ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਅਥਵਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੇ ਮਾਮਿਆਂ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ । ਇਹ ਅਣਹੋਂਦ ਹੀ ਸਗੋਂ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਮੂਲ ਹੈ । ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਅਗਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਜਾਂ ਦੋ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਵੇਕਲੇ ਵਿਖਾਉਣ ਲਈ, ਸਹਿਜ ਭਾਵ ਨਾਲ, ਅਛੋਪਲੇ ਹੀ, ਬਾਕੀ ਪਾਤਰ ਮੰਚ ਤੋਂ ਦੂਰ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਨਾਵਲ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਇਕ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਨਾਟਕ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਟੱਕਰ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਵਿਕਸਦੀ, ਸਗੋਂ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਤੇ ਪ੍ਰੰਤੰਡ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਭਰਦੀ ਹੈ । ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤਿਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਜਾਂ ਸਮਾਧਾਨ ਵੱਲ ਵਧਦੀਆਂ ਹਨ । ਟੱਕਰ ਦੇ ਵਿਕਸਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਨਹੀਂ, ਵਾਸਤਵਿਕ ਟੱਕਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣਾ ਇਸਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਅੌਲਥ ਨਾਟਕ ਦੀ ਇਸ ਲੋੜ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਾ ਹੋਇਆ ਨਾਟਕੀ ਕਥਾ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਫਲੈਸ਼-ਬੈਕ ਵਿਚ ਹੀ ਦਰਸਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਕਿ ਅਗਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਉਹੀ ਕੁਝ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ ਵੱਲ ਲਿਜਾਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਵੇ । 'ਸੱਤ ਬਗਾਨੇ' ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਵਿਧੀ ਦਾ ਸਫਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਆਂਚਲਿਕਤਾ ਅੌਲਥ ਦੀ ਨਾਟਕ-ਕਲਾ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਕੋਲ ਮੁੱਖ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ, ਮਲਵਈ ਉਪਭਾਸਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ । ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਕਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਸ਼ਾਈ ਮੁਹਾਵਰੇ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਸੰਬੰਧਤ ਤੋਂਢੰਡ ਦੀ ਜਨ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਵਫਾਦਾਰੀ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਦਾ ਦੂਹਰਾ ਕਾਰਜ ਸੰਪਨੰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਠੇਠ ਮਲਵਈ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰਦੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਾਤਰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਤੇ ਜੀਵੰਤ ਤਾਂ ਜਾਪਦੇ ਹੀ ਹਨ, ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਇਸ ਅਮੀਰ ਉਪਭਾਸਾ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅੌਲਥ ਇਕ ਨਾਟਕੀ ਜੁਗਤ ਵਜੋਂ ਵੀ ਵਰਤਦਾ ਹੈ । ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੇ ਉਸਦੇ ਪਾਤਰ, ਲੱਕੜੱਚੱਬ ਆਦਿ, ਤਕੀਆ ਕਲਾਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਹੀਂ ਪਾਠਕਾਂ/ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਰੋਚਿਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਬਾਕੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਖਾਣ-ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਅਤੇ ਏਥੋਂ ਕਿ ਗਾਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਗ, ਅੌਲਥ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਜੁਗਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਵਸਤ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਕਲਾ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ।

ਉਮੀਦ ਹੈ ਅੌਲਥ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਨਾਟਕੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਾਂਗ, ਨਾਟਕ 'ਸੱਤ ਬਗਾਨੇ' ਦਾ ਵੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ-ਜੁਗਤ ਵੱਲੋਂ ਭਰਪੂਰ ਸੁਆਗਤ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਉੱਤੇ ਇਹ ਬਹੁਤ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇਗਾ ।

0

ਦੌਰ/ਸਿਵਨਾਥ

ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਵੀ, ਉਹਨਾਂ ਉੱਪਰ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ ।
ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਮੁੜ ਮੁੜ ਚੱਕ ਮਾਰਿਆ ।
ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ
ਮੇਰੇ ਵੱਸ ਦਾ ਰੋਗ ਨਹੀਂ ।

ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਇਹ ਹੱਥ ਮੇਰੇ ਵੀ,
ਨਾਬਰ ਹੋ ਗਏ, ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ ?
ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੇਕਰ ਫਿਰ ਵੀ
ਰੋਹ ਦੀ ਅਗਨੀ ਭੜਕ ਪਈ ਤਾਂ ?
ਭੜਕਣ ਦੀ ਇਹ ਆਦਤ ਮੁੱਢ-ਕਦੀਮਾਂ ਦੀ ਹੈ ।
ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਵੀ, ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਤਕੜੇ ਦੇ ਉਪਰ
ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ,
ਆਪੇ ਨੂੰ ਹੀ, ਸੇਕ ਲੁਆ ਕੇ, ਸਬਰ ਕਰ ਲਿਆ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਤਾਂ ਮਾਂ ਹੀ ਚੰਗੀ ਸੀ,
ਜਿਸ ਦਾ ਇੰਨਾ ਕੁ ਕਹਿਕੇ ਹੀ, ਸਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ :
"ਜਾਓ ! ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਥਾਰ ਪਵੇਗਾ ।"
ਨਾ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਸੜਦੀ ਭੁੱਜਦੀ
ਨਾ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਟੁੱਕੜੀ ਸੀ ।
ਹੱਥ ਟੁੱਕੜੇ ਜਾਂ, ਸੜਨਾ ਭੁੱਜਣਾ
ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਹਿੱਸੇ ਆਇਐ,
ਕਿਉਂ ਜੋ ਮੈਂ ਹੁਣ, ਮਾਂ ਦੇ ਦੌਰ ਤੋਂ,
ਕਾਫੀ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਆਇਆ ਹਾਂ ।

ਤੇ ਉਸ ਦੌਰ ਦਾਖਲ ਹੋਣੋਂ, ਘਬਰਾਂਦਾ ਹਾਂ
ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਗੁੱਸਾ ਖਾ ਕੇ,
ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਤੇ ਜੁਲਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ।
ਨਾ ਹੀ, ਕਿਸੇ ਅਦਿੱਖ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ, ਪੱਲਾ ਫੜ ਕੇ
ਆਪਣਾ ਡੰਗ ਟਧਾ ਸਕਦਾ ਹੈ !
ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਲੰਘਾ ਸਕਦਾ ਹੈ !

0

[327-ਫੇਜ਼ 6, ਮੁਹਾਲੀ, ਜ਼ਿਲਾ ਰੋਥੜ]

ਪ੍ਰਤਿਵਾਦ [ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ]

ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤੀਸਰੀ ਆਲੋਚਨਾ-ਪੁਸਤਕ 'ਪ੍ਰਤਿਵਾਦ' [ਦੀਪਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ, ਪੰਨੇ 263, ਮੁੱਲ 100 ਰੁਪਏ] 'ਉਹਨਾਂ ਹਮਸਫਰਾਂ ਨੂੰ' ਸਮਰਪਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ, ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਸ਼ੁਹਰਤ ਦੀ ਭੁੱਖ ਨੇ, ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਗਲ ਲਿਆ।' ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਕਿ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ, ਇਹ ਜਾਨਣਾ ਵੀ ਕੋਈ ਕਠਿਨ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਸਮਰਪਣ ਦਾ ਅਰਥ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਵਜੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਪਣੀ ਅਜੋਕੀ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ, ਉਸਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਨਾਲ ਸੱਟਵਿਆਂ ਵਿਚ ਜੁੜੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਵੱਲ ਭਾਵ-ਪੂਰਤ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਕ ਸਮੀਖਿਅਕ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵੱਲ ਪ੍ਰਹੁੰਚ ਬਹੁਤ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਅਤੇ ਤਥਾ-ਕਥਿਤ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਪਾਠਕਾਂ ਤਕ ਸੰਚਾਰਿਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕਣ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਗੁਣ ਦਰਸਾਕੇ ਕਈ ਵਾਰ ਉਸਨੇ ਬੋਲ ਤੇ ਅਸਪਸ਼ਟ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਾਹਰਾ ਲਾਇਆ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੋਸ਼ ਦੀ ਹੱਦ ਤਕ ਸਪਸ਼ਟ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਉਸਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਧੜੋਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਕਥਨ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭੁਲੇਖੇ ਦੀ ਗੁਜਾਰਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵਾਚਣ ਦੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਉਹ ਐਲਾਨੀਆ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਵੇਖਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਦਾ ਝੰਡਾ ਬੁਲੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਪੱਰੋਖ ਜਾਂ ਅਪਰੋਖ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਦਖਲ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈ, ਅਤੇ ਜਾਜ਼ਲ ਵਰਗ ਸਾਹਿਤ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਅ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।

ਹੱਥਲੀ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ; ਵਾਦ, ਵਿਵਾਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਵਾਦ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ੀਰਸ਼ਕ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਣ ਵਿਚ ਭਰਪੂਰ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਪਹਿਲੀ ਆਲੋਚਨਾ-ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਤਾਂ ਨਾਉਂ ਹੀ 'ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ' ਸੀ। ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਹਕੀਕਤ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਆਲੋਚਨਾ-ਨਿਰਧਾਰ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਗੰਭੀਰ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਿਰਧਾਰ ਹਨ—'ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸ੍ਰੋਣੀ ਘੋਲ' ਅਤੇ 'ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ : ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਣ'। ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਨਕਸਲਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਤੇ ਕੁਝ ਉਠਾਏ ਗਏ

ਕਿੰਤੂਆਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਭਾਗ 'ਪ੍ਰਤਿਵਾਦ' ਵਿਚ ਗਜ਼ਲ, ਵਿਧੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵਿਤਾ, ਸਮਕਾਲੀ ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਵਰਗੇ ਅਹਿਮ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਨਿਰਧਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ 'ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸ੍ਰੋਣੀ ਘੋਲ' ਅਤੇ 'ਨਕਸਲਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ' ਬਾਰੇ ਨਿਰਧਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੌਰ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨਿਰਧਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਤਾਂ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਚਿੰਤਕਾਂ ਤੇ ਜੁਝਾਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿਵਾਦ ਰਚਾਉਣਾ ਹੈ, ਪਰ ਵਿਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਨਾ ਦਿਹਕੇ ਵਿਤੇਡਾਵਾਦ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਵਰੀਲ ਵਾਗ ਆਪਣੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਗਲਤ ਜਾਂ ਠੀਕ ਦਲੀਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ, ਏਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਪਰਸਪਰ-ਵਿਰੋਧੀ, ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਗਵਾਈਆਂ ਭੁਗਤਾਉਣ ਤੋਂ ਵੀ ਗੁਰੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪੇਂਡੇ ਦਾ ਉਹ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਰਾਜਸੀ ਨੁਕਤਾ-ਨਿਗਾਹ ਤੋਂ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੇਧ ਵਿਚ ਤੌਰਨ ਨੂੰ ਉਹ ਕੁਫਰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਪ੍ਰਗਤਿ-ਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚ ਤਥਾ-ਕਥਿਤ ਦਖਲ ਨੂੰ ਉਹ ਭੰਡਦਾ ਹੈ; ਐਪਰ ਬਚਿਤਰ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਹ ਖੁਦ ਇਕ ਪੱਕੀ-ਪੀਡੀ ਧਿਰ ਵਾਂਗ, ਇਕ ਪ੍ਰਾਪੇਂਡਿਸਟ ਵਾਂਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੰਡਣ ਪਿੱਛੋਂ ਖੁਦ ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਨੂੰ 'ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਣ' ਦੇ ਸ਼ੀਰਸ਼ਕ ਹੋਣਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਕਸਲਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਰੁੱਧ ਉਸਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਨਾ ਹੋਕੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਨ, ਜੋ ਇਕ ਚੋਣ ਜੁਟੇ ਨੇਤਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਦ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦੀ ਝਲਕ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਖੁਦ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚਲੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸ ਐਂਗਲਜ਼, ਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁਖ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨਾਲੋਂ ਤੱਤਕੇ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਭੁਗਤਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ-ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸਮਰਥਣ ਵਿਚ ਉਹ ਫਿਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀਆਂ ਵਿਕੋਲਿਤਗੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਨੂੰ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਸੇਖੋਂ-ਆਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਤੜਾਗੀਵਾਦੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਮਾਰਕਸੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਰੱਦਣ ਲਈ ਸੇਖੋਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚਲੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ-ਆਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿੰਦਣ ਉਪਰੰਤ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਭੁਗਤਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਪੈਂਤੜਾ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਗੰਭੀਰਤਾ ਉਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਚੰਨ੍ਹ ਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਜਾਜ਼ਲ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਬਾਰੇ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਤੀਜੇ ਭਾਗ ਦੇ ਨਿਰਧਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਆਪਣੀ ਧਿਰ ਨੂੰ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਹੀ ਸਿੱਧ ਸਿਰਜਣਾ

ਕਰਨ ਦਾ ਉਲਾਰ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਨਿਬੰਧ ਨਿਸ਼ਚੈ ਹੀ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹਨ। ਇਹ ਨਿਬੰਧ ਉਸਦੇ ਗਹਿਰ-ਗੰਭੀਰ ਸਾਹਿਤ-ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਢੱਖੀ ਹੋਂਦ ਤਕ ਉਸਦੀ ਦਰਸਤ ਪੰਚ ਦਾ ਪਰਿਚਯ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਾਗਲ ਕਾਵਿ-ਨੂੰ ਦੀ ਸੀਮਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਕਲਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਵਾਚਣ ਦਾ ਉਸਨੇ ਸਫਲ ਪ੍ਰਯਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ; ਇਥੇ ਉਹ ਮਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੂੰਡ੍ਹੀਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਸਾਰ੍ਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਖੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦ ਵਰਗੀ ਸਾਡੇ ਜੁਗ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸ਼ਕਤਿਸ਼ਾਲਾ ਸਹਾਰਡ ਤੱਥ ਮਹਿਜ਼ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਛੜਯੰਤਰ ਵਜੋਂ ਤੁੱਢ ਗਰਦਾਨਣ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਯਾਰਨਾ ਤੀਜੇ ਭਾਗ ਦੇ ਨਿਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਝਲਕ ਵਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਭਾਗ ਦੇ ਨਿਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਉਲਾਰ ਨਹੀਂ ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਦੇ ਜਿਧਾਂਤਕਾਰ ਵਜੋਂ ਉਸਨੇ ਪਹਿਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਏਥੇ ਉਸਦੀ ਪਹੁੰਚ ਕਾਫੀ ਸੰਤੁਲਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਅਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਇਹ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਤੇ ਉਸਦੇ ਕੁਝ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਨੇ ਇਕ ਜੇਤੂ ਸਾਹਿਤਕ ਲਹਿਰ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਇਕ ਫੈਸ਼ਨ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਚਮਕ-ਚਮਕ ਵੱਲ ਮਪਵਰਗੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਕਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਰਜਕ ਇਕ ਸਮੇਂ ਆਕਰਸ਼ਤ ਹੋਏ। ਸਾਹਿਤਕ ਲਹਿਰਾਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ, ਗਰੋਹ ਜਾਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਾਰਟੀ ਵੱਲੋਂ ਨਹੀਂ ਚਲਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ; ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਉਭਰਨ ਤੇ ਵਿਕਸਣ ਲਈ ਠੋਸ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਲਹਿਰ ਸੀ, ਜਦ ਕਿ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦ ਬਾਰੇ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਜੋ ਅੰਤਿਮ ਨਿਰਣੈ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਨਕਲੀ ਸੰਗਠਨਾਤਮਕ ਯਤਨ ਹੋ ਨਿਵਾਜ਼ਿਆ। ਇਸੇ ਲਈ ਫੈਸ਼ਨ ਵਜੋਂ ਉਸਨੇ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ, ਪਰ ਉਸਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਹੁਣ ਆਸ਼ਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮੁਲਾਕਣ ਵਿਚ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਰਹਿਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਧੜੇ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਉਲੰਘਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਸੋਝੀ ਵੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਮਸਫਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਕਾਂ ਤੇ ਸਿਰਜਕਾਂ ਵਜੋਂ ਉਤਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਾਂ ਤਾਂ ਮੁਢੋਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਤੇ ਜਾਂ ਉਹ ਬੇਈਮਾਨੀ ਕਰਕੇ ਨਾਲ ਤੁਰੇ ਸਨ।

ਆਪੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ ਸਥ ਹੁਣ ਵਾ ਪ੍ਰਗਤਵਾਦ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦ ਦੀ ਲੰਘਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਆਪਣੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਕੇ, ਉਤਰਾਵਾਂ-ਚੜ੍ਹਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਆਪਣੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਕੇ, ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੇ ਕਲਾ ਪੱਖਾਂ ਨਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਹਾਣੀ ਬਣਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦ ਆਪਣੇ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ-ਮੰਚ ਉਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਜੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਯੋਗਜੀਲਤਾ ਤੇ ਤਥਾਕਥਿਤ ਆਪੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਿਸਟ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਤਿਆਗਕੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦ ਦਾ ਬੇਲੌਦਾ ਵਿਰੋਧ ਤਜਕੇ ਸਾਹਿਤ-ਸਮੀਖਿਆ ਦਾ ਕਾਰਜ

ਨਿਭਾਵੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਚਿੰਤਨ ਸਹਿਤ ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ-
ਜਗਤ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਆਦਰ ਵਾਲਾ ਸਥਾਨ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸੁਹਰਤ ਦੀ ਖਾਤਰ ਰਾਹ
ਵਿਚ ਗ੍ਰੰਥ ਗਏ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਹਮਸਫੂਰਾਂ ਬਾਰੇ ਰੁਦਨ ਹੀ ਉਸਦੇ ਪੱਲੇ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ।

[ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ]

ਖੂੰਲ੍ਹੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ [ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਦੀ

ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਇਕ ਚਰਚਿਤ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸਦੇ ਫਨ ਦਾ ਕਮਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਨੁਭਵ ਪੱਥੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਪੱਥੋਂ ਵੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਕੱਮੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੱਥਲੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ' (ਦੀਪਕ ਪਥਲਿਸ਼ਰਜ, ਜਲੰਧਰ, ਪੰਨੇ 160 ਅਤੇ ਮੁੱਲ 30 ਰੁਪਏ) ਵਿਚ ਉਸਦੀਆਂ ਕੁਲ ਬਾਰਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਾਟ ਕਹਾਣੀ ਸਾਡੇ ਦੌਰ ਦਾ ਇਕ ਬੜਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਸੱਚ ਬਣਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

1960 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ-ਸੇਖੋਂ ਕਹਾਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਹਟਕੇ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਲੱਛਣ ਅਤੇ ਸੰਸਕਾਰ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਕਹਾਣੀ ਆਪਣੇ ਰਵਾਇਤੀ ਰੂਪ-ਗਠਨ ਤੋਂ ਉਕਤਾ ਕੇ ਕੁਝ ਵੱਖਰੀ ਹੋਣ ਲਈ ਛਟਪਟਾਣ ਲੱਗੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਦੀ, ਮਹਿਰਮਯਾਰ, ਜਗਜੀਤ ਬਰਾੜ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਰਗੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਨਗਰ ਦੇ ਜਟਿਲ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਰੂਸ਼ਨਾਸ ਕਰਵਾਇਆ। ਅਜੇ ਵੀ ਵਿਰਦੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਮਕਾਲੀ ਉਤਨੀ ਹੀ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਸਿਰੜ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਅਤੇ ਸਾਰਬਿਕ ਢੇਣ ਲਈ ਬੇਕਰਾਰ ਹਨ।

ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਦੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ 'ਫੰਤਾਸੀ' ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਫੰਤਾਸੀ ਕਹਾਣੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਿਤ ਕਹਾਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਲੇਖਕ ਇਕ ਵਾਰ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਡਾਇਲੈਕਟਿਕਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਦੋਬਾਰਾ ਉਸਨੂੰ ਕਾਰਜ ਉਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਤਾਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਾਂ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ 'ਵਾਪੂ' ਲੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੇਤਲਾ ਪੈ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਨਾਂ-ਬਾਂ ਅਤੇ ਵੇਰਵੇ ਹਟਾ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ/ਬੁਝ ਲੈਣ ਦੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਵਿਚ ਪਾਠਕ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਕਰਮ-ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਪਰੇ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਭਾਵੇਂ 'ਫੰਤਾਸੀ' ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਣਗੇ ਕਿ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਪਰੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਾਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਐਨ ਦਰਮਿਆਨ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ 'ਲੜਾਈ', 'ਨਿਰਲੇਪਤਾ', 'ਨੱਕ ਦੀ ਮੱਖੀ' ਅਤੇ 'ਬਿਕਾਇਤ' ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ।

'ਲੜਾਈ' ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਨਾਇਕ ਗਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ 'ਕੁਤਿਆਂ' ਦੇ ਵਿਹੁੱਧ ਆਪਣੀ ਲੜਾਈ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। 'ਨਿਰਲੋਪਤਾ' ਵਿਚ ਉਹ ਅਜੋਕੇ ਆਤਮਕਮੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਆਮ ਆਦਮੀ ਵੱਲੋਂ ਦਿਖਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਨਿਪੁਸ਼ਕਤਾ ਨੂੰ ਨਿਰਲੋਪਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਉਪਰ ਵਿਅੰਗ ਕੱਸਦਾ ਹੈ। 'ਨੱਕ ਦੀ ਮੱਥੀ' ਵਿਚ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਬਨਾਮ ਆਮ ਸਹਿਰੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਵਿਅੰਗਮਈ ਚਿਤ੍ਰਣ ਹੈ। 'ਸਿਕਾਇਤ' ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁਤਿਆਂ ਵਰਗੇ ਬੰਦਿਆਂ ਅਤੇ ਬੰਦਿਆਂ ਵਰਗੇ ਕੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਕੁਝ ਕੁਤਿਆਂ ਵਰਗੀ ਜਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਰੇਖਾਂਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਲ ਰੱਖੇ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੀ ਕੁਤਿਆਂ ਵਰਗੀ ਜਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਰੇਖਾਂਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਉਲੇਖਯੋਗ ਕਹਾਣੀ ਹੈ : ਬੇਦਖਲ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਇਕ ਮੱਧਵਰਗੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਕੰਪਾਂ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਅੰਦਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਮੱਧਵਰਗੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਟੁੱਟ ਰਹੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਜਾਂ ਸਾਂਝੀ ਟੱਬਰਦਾਰੀ ਦੇ ਤਣਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਬਹਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ, ਵਿਰਦੀ ਨੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਵਿਰਦੀ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਹੀ ਕਮਾਲ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਸੱਤ-ਅੱਠ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪੈਂਤੜੇ ਤੋਂ ਚਿਤ੍ਰਨ ਦੀ ਬੜੀ ਸਫਲ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਦਾਦੀ, ਪੁੱਤਰ, ਨੂੰਹਾਂ, ਪੋਤਰੇ ਅਤੇ ਪੋਤਰੀਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਮਾਰਮਿਕ ਦਾਸਤਾਨ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧਸੂਣੀ ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਦਾਸਤਾਨ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਵੇਗੀ।

ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕਹਾਣੀ ਹੈ : ਬਰਮੋਕਲਾਈਨ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਬਰਮੋਕਲਾਈਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੁਆਰਾ ਉਸਨੇ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਪਾਖੰਡਾਂ, ਭ੍ਰਿਸਟਾਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਦੇਂਗਲੇਪਣ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ-ਗਠਨ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸਹਿਵਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਸੋਬਤੀ ਦੀ ਇਕ ਬੋਹੜ ਚਰਚਿਤ ਕਹਾਣੀ 'ਯਾਰੋਂ ਕੇ ਯਾਰ' ਦੀ ਯਾਦ ਤਾਜ਼ਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਵਿਰਦੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਦਲੇਰ ਅਤੇ ਬਖੀਏ ਉਪੇਤਨ ਵਾਲੀ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨਿਜੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਉਪਰ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ੀਰਸ਼ਕ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਰਦੀ ਨੇ ਮਾਨਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਆਂਤਰਿਕ ਤਣਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰੱਖਕੇ ਵੇਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਵਸਤੁ-ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਸਹੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੁਆਰਾ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਹ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਕੱਢਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਦਮਨ ਕਿਸੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪਗਿਜ਼ਿਤ ਜਾਂ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਵਿਪਰੀਤ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਜਾਤੀਆਂ ਵੀ ਬਲਵਾਨ ਅਤੇ ਆਤਮ ਨਿਰਭਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰਲੀ ਬਲਵਾਨ

ਜਾਤੀ ਦੀ ਸਰਪਰਸਤੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਗਹੀਂਦੀ। ਲੇਖਕ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, "ਚਿੜੀਆਂ ਦੇ ਬੜੇ ਵੈਰੀ ਨੇ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਇਹ ਹਰ ਥਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਨੇ, ਖੁਲ੍ਹੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀਆਂ ਨੇ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਡਰ-ਭਉ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀਆਂ ਮੁਕਾਬਲਾ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਤਕੜਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ।" ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਮਾਨਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਹਰ ਧਰਾਤਲ ਲਈ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਹੈ।

ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਵਿਰਦੀ ਜਿਸ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਕੁਝ ਨੀਵੇਂ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਈਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ 'ਆਰੰਭ', 'ਲੂਣੀ', 'ਖੁਲ੍ਹਾ ਖਤ' ਆਦਿਕ। ਪਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਉਸਦਾ ਮਕਸਦ ਇਹ ਰਿਹਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ : "ਕਿਉਂ! ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕੋਈ, ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕਹਾਣੀ?" ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵਿਰਦੀ ਦੀ ਇਸ ਵੰਗਾਰ ਨੂੰ ਸਦਭਾਵਨਾ ਸਹਿਤ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰਨ !

[ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ]

ਹਨੇਰੇ 'ਚ ਘਿਰਿਆ ਮਨੁੱਖ [ਸ਼ਾਹ ਚਮਨ]

ਸ਼ਾਹ ਚਮਨ ਦਾ ਨਵ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਾਵਲ 'ਹਨੇਰੇ 'ਚ ਘਿਰਿਆ ਮਨੁੱਖ' ਭਾਰਤ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀਆਂ ਉਤੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਗਲੇਰਾ ਕਦਮ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ 'ਰਾਤ ਬਾਕੀ ਹੈ', 'ਲਹੂ ਦੀ ਲੋਅ' ਆਦਿ (ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੰਵਲ) 'ਕੱਲਰ ਦੇ ਕੰਵਲ' (ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚਕਰ) 'ਦਸਤਾਵੇਜ਼' (ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼) ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਨਾਵਲ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉਤੇ ਲਿਖੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰੰਭ ਹੋਈ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦੀ ਦਿਧੀ ਇਸ ਭਾਂਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਵਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਇਹੀ ਵਿਧੀ ਰਵਾਇਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਪਾਠਕ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਆਮ ਪਾਠਕ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗਿਆਂ ਉਕਤਾ ਵੀ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਾਹਿਰ ਦਾ ਲਗਪਗ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਸ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਇਕ ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਣਾ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਲੇਖਕ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸੰਖੇਪਤਾ ਰੱਖ ਸਕਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਸਿਰਜਿਤ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਜਾਲਿਤਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਅਪਣਾਈ ਗਈ ਵਿਧੀ ਕਾਰਨ ਹੀ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨਿਵੇਕਲਾ ਰੂਪ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਕੋਲ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰੱਪਕ ਸ਼ੈਲੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ੈਲੀ ਲੇਖਕ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਸਰਮੱਥਾ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ।

ਉਪਨਿਆਸ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ-ਪਾਤਰ 'ਝੱਲਾ ਸਾਹਿਬ' ਕਵੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਚੇਤਨਾ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੀ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਮੁੱਖ-ਪਾਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੁੱਖ-ਪਾਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨਿਸਚਿਤ ਮਨੋਰਥ ਅਧੀਨ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਤਰ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਬਾਂ ਖੱਬੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਤਹਿਆਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕਤਾ ਤੇ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਮੁੱਖ-ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੀ ਭਾਰਤੀ ਮਨੁੱਖ-ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ 'ਹਨੇਰੇ 'ਚ ਘਰੇ ਮਨੁੱਖ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਹਨੇਰੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਗਲਤ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਕੀਤੇ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਅਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚਲੀ ਕਾਰਜਹੀਣਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਕਾਰਜਹੀਣਤਾ ਤੇ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਰਜਿਤ ਵਸਤੂ-ਵੇਰਵੇ ਜਿਵੇਂ ਸੀ. ਪੀ. ਆਈ. ਦੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਰਹੀ ਨੇੜਤਾ, ਸੀ. ਪੀ. ਐਮ. ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਕਾਲੀਆਂ ਵੱਲ ਝੁਕਾਅ ਤੇ ਨਕਸਲਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਵਿਗਿਆਨਕ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਆਦਿ ਆਮ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਹੋ ਚੁਕੀਆਂ ਪਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁੜ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਉਪਰੋਕਤ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਜਮਾਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਅੱਖੋਂ ਪਰੋਖੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਉਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦੀਆਂ ਸ਼ਾਸਕ ਜਮਾਤਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਇਕ-ਪੱਖੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਸੰਦਰਭ ਸੰਕੇਤ-ਮਾਤਰ ਹੀ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਲਈ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਫੁੱਟ ਤੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸੀ. ਪੀ. ਆਈ. ਤੇ ਸੀ. ਪੀ. ਐਮ. ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਦੋ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਮੇਲ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰਾਹੀਂ ਆਦਰਸ਼ਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲਹਿਰ ਦੀ ਏਕਤਾ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਹੱਲ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਦੁਫੇੜ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਿਨਾਂ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹਨ ਬਲਕਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਮਤਭੇਦਾਂ ਦਾ ਬਣੇ ਰਹਿਣਾ, ਇਕ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਜੋ ਵੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਠੀਕ ਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੋਵੇਗੀ, ਜਨ-ਸਮੂਹ ਉਸਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਣਗੇ।

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਉਪਨਿਆਸ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜਹੀਣਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਾਵਲ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਬਾਂ ਬਣਾਵੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਕਾਲੀ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਕਿਉਂ ਜੋ ਅਜੋਕੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਪੀੜਾ-ਗ੍ਰਾਸਤ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨਾਵਲ ਉਤੇ ਵਿਵਾਦ ਅੰਤ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਮੌਗੀ ਇੱਛਾ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸਦੀ ਮੈਨੂੰ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

[ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਢੀਂਡਸਾ]

ਮਸ਼ਾਲਚੀ [ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਰਾਓ]

ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅਹਿਮ ਪੁਲਾਂਧਾਂ ਪੁੱਟੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨੇ ਗੁਣਾਤਮਕ ਅਤੇ ਗਿਣਨਾਤਮਕ ਦੇਣਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਨਾਵਲਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਨਣਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੱਧ-ਸ੍ਰੋਣਿਕ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦ ਤੋਂ ਚੇਤੰਨ ਤੌਰ, ਤੇ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦੇ ਯਤਨ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਯਥਾਖਰ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿੰਮੇ ਜਿਹੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਪ੍ਰੰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਹਕੀਕੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਰਾਓ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਲੇਖਕ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਨਾਵਲ 'ਮਸ਼ਾਲਚੀ' ਪਹਿਲਾ ਯਤਨ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਕਠੋਰ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸਦਕਾ ਵਿਲੱਖਣ ਸਥਾਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਪੇਂਡੂ ਦਲਿਤਾਂ (ਚਮਾਰਾਂ) ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਲਿਤਾਂ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਦੂਹਰਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੁੱਟੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਇਹ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵੀ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਇਕ ਕਟਾਰ ਸਿੰਘ ਉਠ ਕੱਟ ਇਸ ਵਰਗ ਵਿੱਚੋਂ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਆਪਣੇ ਵਰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਿ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਉਹ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਇੱਛਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਨਾਇਕ ਦੀ ਮਾਂ ਬਚਨੀ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦੀ ਇੱਛਕ ਹੈ। ਉਹ ਨਾਇਕ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਕੇ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਵਾਲ 'ਤੇ ਦੋਵਾਂ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਚਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਪਤਨੀ ਜਿੱਤ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕੱਟ ਪੜ੍ਹਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਮਾਸਟਰਾਂ ਤੇ ਵੱਡੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਮੁੜਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਜਾਤੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦਾ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਪਰਿਵਾਰ ਜਿਹੜਾ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਦਰ-ਪੀੜ੍ਹੀ ਕੱਟ ਦੇ ਟੱਬਰ ਦੀ ਕਿਰਤ ਦੀ ਲੁੱਟ ਕਰਦਾ ਆਇਆ ਸੀ, ਇਕ ਗੁਲਾਮ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਦੇ ਡਰੋਂ ਬਹੁਤ ਅੱਖਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਤੁਖਤ ਸਿੰਘ ਜੈਲਦਾਰ ਨਾਇਕ ਦੀ ਮਾਤਾ ਬਰਨੀ ਦੀ ਪਤ ਵੀ ਲੁੱਟਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬਰਨੀ ਉਸਦਾ ਡਟ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਨਾਇਕ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਅਧੂਰੀ ਵਿਦਿਆ ਛੱਡ ਕੇ ਉਹ ਉੱਤਰ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਬੀਆਂ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਨਕਸਲੀ ਲਿਹਿਰ ਵਿਚ ਸਮਾਲ ਹੋਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਆਪਣੇ ਹਮ-ਜਮਾਤੀ ਸਿੰਦਰ ਦੇ ਸਮਝਾਊਣ 'ਤੇ ਉਹ ਅਜਿਤਾ ਕਰਨੋਂ ਟਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਉਹ ਸ਼ਾਰੀਆਂ ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੇ ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਲੜਨ ਵਾਲੀਆਂ ਜੱਥੇਬੰਦੀਆਂ ਚੋਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਗੁਆਂ ਬਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਚੋਣ ਮੌਚੇ 'ਤੇ ਜਮਾਤੀ ਆਧਾਰਿਤ ਸੰਘਰਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਇਨਕਲਾਬ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਡਾਕਟਰ ਰਾਓ ਨੇ ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਂਡੂ ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਨ-ਸਿਕਤਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਹਿਰਤ ਅੰਦਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਨਾਇਕ ਆਪਣੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਦਾ ਚੇਤੰਨ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਉਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸਿਧਾਂਤ ਤੱਕ ਪੁੱਜ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਚਲ ਰਹੇ ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਉਹ ਹਾਕਮ ਪਾਰਟੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਾਰੀਆਂ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆ ਸਣੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦਾ ਬੰਡਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸੇਧ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਚੋਣ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹਾਰ ਅਟੱਲ ਸੀ। ਇਹੋ ਕੁਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਪਤ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਆਪਣੇ ਥਾਂ ਦਰਸਤ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜ ਕੇ ਮਰਦੇ ਦਿਖਾਉਣਾ ਢਾਹੂ ਰੁਚੀਆਂ ਉਪਜਾਊਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਡਾਕਟਰ ਰਾਓ ਅਜੋਕੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਨਾਇਕ ਦੀ ਹਾਰ ਨੂੰ ਇਉਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਤੇ-ਸਿਧ ਹੀ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰ ਬੰਦਾ ਕੀ ਕਰੇ? ਦਲਿੱਤ ਕੀ ਕਰਨ? ਇਹੋ ਸਵਾਲ ਸਾਰੇ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਸੁਣੋ-ਮੁਢੋ ਫਰੋਲਣ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਆਸ ਉਪਜਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਾਇਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤਰ-ਮੁਖੀ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਬਾਹਰ-ਮੁਖੀ ਤੇ ਵਿਰੋਧ-ਵਿਕਾਸੀ ਨਿਰਣਾ ਕਰੇਗਾ। ਅਤੇ ਇਉਂ ਉਹ ਦਰਸਤ ਰਾਹ 'ਤੇ ਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਰਾਹ ਸਮੁੱਚੇ ਲੁੱਟੇ ਜਾਂਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਈਡੇ ਹੇਠਾਂ ਕਤਾਰਬੰਦੀ ਤੇ ਤਿੱਖੇ ਜਮਾਤੀ ਘੋਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।

ਨਾਵਲ ਦੀ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਉੱਤਮ ਹੈ; ਇਸ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਸਾਡੇ ਆਮ ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਲਈ ਗਏ ਹਨ। ਭਗਤੂ, ਸਾਧਰਨ ਤੇ ਪੁਸ਼ਤੇ-ਪੁਸ਼ਤੀ ਮਿਲੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਬਚਨੀ ਕੁਝ ਚੁਸਤ ਤੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਇਛੁਕ ਹੈ। ਹੋਰ ਦਲਿੱਤ ਵੀ ਆਪਣੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਹਨ। ਸਮਾਜਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਨਿਯਮ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਥੇ ਬਚਨੀ

ਤੇ ਭਗਤੂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੋਚ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਇਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮੌਟੇ ਕਾਰਨ ਭਾਵ ਆਲੋ-ਦੁਆਲੇ ਨੂੰ ਘੋਖਣਾ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਹਨ। ਇਹ ਕੁਝ ਦੋਨੋਂ ਨੂੰ ਹੀ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਜੇ ਲੇਖਕ ਬਚਨੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਦਸਦਾ ਤੇ ਭਗਤੂ ਦੇ ਅਵਿਕਸਤ ਰਹਿਣ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ। ਅਜੋਕੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਿਗਿਆਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਰਾਓ ਚਿੰਨਪ੍ਰਸ਼ੰਲ ਬੁਧੀਜੀਵੀ ਹੈ; ਉਹਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਿਯਮ ਪਾਤਰਾਂ ਉੱਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨੇ ਚਾਹੇ ਸਨ।

ਪਹਿਲੀ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦਲਿੱਤਾਂ ਦੀ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਲੁੱਟ ਦੀ ਰੁਚੀ ਬਹੁਤ ਢੁੱਘਾਈ ਨਾਲ ਚਿਤਰੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਹ ਇਕੱਲੇ ਭਗਤੂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਬਚਨੀ ਦੀ ਕਿਰਤ ਤਾਂ ਲੁਟਦੇ ਹੀ ਹਨ ਬਲਕਿ ਪਤ ਲੁੱਟਨ ਤੱਕ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਹਿਤਾਂ ਤੇ ਜਮਾਤੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕੱਟੂ ਪੜ੍ਹ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਗੁਲਾਮ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਮਾਤੀ ਆਧਾਰ ਹਿੱਲ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੱਟੂ ਨਾ ਪੜ੍ਹ ਸਕੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਤੇ-ਸਿੱਧ ਹੀ ਡਾਕਟਰ ਰਾਓ ਜਮਾਤੀ ਦਵੰਦ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਮਾਤੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਬਚਨੀ ਵਿਚ ਜਮਾਤੀ ਚੇਤਨਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਜਮਾਤੀ ਨਫਰਤ ਹੈ। ਇਹੋ ਨਫਰਤ ਅੱਗੇ ਕੱਟੂ ਵਿਚ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੇ ਰਾਹ ਤੁਰਦੀ ਹੈ।

ਲੇਖਕ ਨੇ ਦਲਿੱਤਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਲੁੱਟ ਦੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦੇ ਜਾਤ-ਪਾਤੀ ਵਿਤਕਰੇ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਉਭਾਰ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਗੁਹੜਾ ਰੰਗ ਭਰਿਆ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਜਾਚੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਤਕਰਾ ਸੀ ਤਾਂ ਅਵੱਸ਼, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵੰਚਲੇ ਤਿੱਖੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਕਤਾਈਂ ਹੀ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਦਰਮਿਆਨੇ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਦਲਿੱਤ ਉਹਨਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਭਰਾ-ਭਾਈ ਤੇ ਚਾਚੇ-ਤਾਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੱਟੂ ਦਾ ਜਮਾਤੀ ਸਿੰਦਰ ਵੀ ਇਸੇ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਐਪਰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਗੱਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹੜੀ, ਐਸ, ਫੋਰ, ਵਾਲੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਮਾਜਕ ਵਿਤਕਰੇ ਨੂੰ ਲਾਮਹੰਦੀ ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਭੁੱਲਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕ ਨਾ-ਬਹਾਬਰੀ ਤੇ ਲੁੱਟ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸ਼ਾਤਰ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਵਿਤਕਰਾ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਜਮਾਤ ਲਈ ਸਦੀਵੀ ਲੁੱਟ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਿਰਜਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਹੁਣ ਸੁਤੇ ਲੁੱਟੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਦੇ ਏਕੇ ਰਾਹੀਂ ਖਤਮ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਦਲਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਸਾਧਨਹੀਂਣਾਂ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਕੇ। ਇਸ ਲਈ ਸਮਾਜਕ ਵਿਤਕਰੇ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਉਤੋਂ ਦੀ। ਹਾਕਮ ਤੇ ਲੁੱਟੇਰੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ, ਜਪਾਤੀ ਏਕਾ ਤੌਰਨ ਲਈ ਚੇਤੰਨ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਅਕਤਿਵਾਦ ਉਭਾਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਦਲਿੱਤਾਂ ਤੇ ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਬੁੱਧ, ਬੇਈਮਾਨ, ਤੇ ਆਲਸੀ

ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪਰਚਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਇਵੇਂ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਪਤ੍ਰ-ਲਿਖ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅਫਸਰ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਤਾਂ ਜਾਤ ਤੇ ਜਮਾਤ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਬਹੁਤੇ ਦਲਿਤ ਗੱਭਰੂ ਇਸੇ ਸੌਚ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਇਹ ਹੋਇਆ ਵੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਗੱਭਰੂਆਂ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਰੜਕਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਜਾਤੀ ਪੱਥੋਂ ਦਲਿਤ ਹੋਣਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ ਹੀ ਆਪਣੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਤੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਲੋਂ ਨਾਤਾ ਤੋੜ ਕੇ ਦੂਜੀ ਵੱਡੀ ਜਮਾਤ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਕੁੱਲ ਗਏ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਭਾਈ-ਭਰਾਂ ਤਾਂ ਗਲੇ ਵੀ ਉਸੇ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਜਾਤੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਦਲਦਲ ਵਿਚ ਖੁੱਭੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਆਪ ਨਿਕਲ ਕੇ ਆਏ ਹਨ। ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਅਜਿਹੇ ਗੱਤ ਲਿਖਣੇ ਆਰੰਭ ਕੀਤੇ ਜਿਹੜੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਵਰਨ ਜਾਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜੱਟ ਹੋਣ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਉਣ। ਹਕੀਕਤ ਵਿਚ ਇਹ ਗੈਰ-ਚੇਤੰਨ ਸੌਚ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਲੁਟੇਰੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਨਾਇਕ ਕੱਟ ਵੀ ਅਚੇਤ ਤੋਰ 'ਤੇ ਇਸੇ ਹੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਿਸੇ ਬੰਨੇ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਵਧ ਰਿਹਾ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਪਿਛਲੇ ਪਏ ਭੁਲੇਖੇ ਕੱਢ ਦੇਵੇਗਾ। ਰੀਜ਼ਰਵੇਸ਼ਨ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਨੈਕਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣਗੀਆਂ ਤੇ ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਵਰਗ ਵਿਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਗੀ।

ਨਾਵਲ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸਰਲ ਸਾਦਾ ਤੇ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਪਲਾਟ ਗੁੰਦਵਾਂ ਤੇ ਰੰਗਿਕ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਡਾਕਟਰ ਰਾਓ ਦੀ ਕਲਾ-ਕੈਸ਼ਲਤਾ ਛਲਕਦੀ ਹੈ। ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ-ਚਾਲ, ਧਨੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ-ਚਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਮਾਤੀ ਦਰਜੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਰਾਓ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਯਤਨ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਕਲਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪੱਥੋਂ ਨਾਵਲ ਇਕ ਸਫਲ ਕਿਰਤ ਹੈ। ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਜੇਕਰ ਲੇਖਕ ਇਸ ਦਾ ਖਰੜਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾ ਦਿੰਦਾ ਅਤੇ ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਉਕਾਈਆਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਨਾਇਕ ਸੌਚ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਸ਼ਾਲਚੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਪੈਂਦਾ। ਪ੍ਰੇਤਤਾਰੀ ਵਰਗ ਦੀ ਬੰਦ-ਖਲਾਸ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੰਘਰਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਚੌਣ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਿਰੜੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਪਵੇਗੀ।

[ਸੁਰਜੀਤ ਗਿੱਲ]

ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ [ਹਰਸਖਸ਼ ਮਕਸੂਦਪੁਰੀ]

ਸਾਹਿਤ-ਸਿਰਜਣਾ ਜੇ ਜਟਿਲ-ਕਾਰਜ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤ-ਅਧਿਅਨ ਵੀ ਜਟਿਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਭਰਪੂਰਤਾ ਉਸਦੇ ਸਮੀਖਿਆ-ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ-ਸੁੰਦਰਤਾ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਜਗਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਸਮੀਖਿਆਕਾਰ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਹਾਰ ਰਚੇ ਜਾ

ਰਹੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸਹੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਉਥੋਂ ਦਾ ਹੀ ਕੋਈ ਸਮੀਖਿਆਕਾਰ ਪੂਰੀ ਗੰਭੀਰਤਾ/ਸ਼ੁਹਿਰਦਤਾ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਅਜਿਹਾ ਯਤਨ ਸਵਰਨ ਚੰਦਨ (ਰਚਨਾ ਪਤ੍ਰਕਾ) ਰਾਹੀਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਉਹ ਕਹਾਣੀ-ਸਾਹਿਤ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਹੁਣ ਹਰਬਖਸ਼ ਮਕਸੂਦਪੁਰੀ ਦੀ ਹੱਥਲੀ ਪੁਸਤਕ ਰਾਹੀਂ (ਪੰਨੇ 127, ਮੁੱਲ 40 ਰੁਪਏ, ਨਵਯੂਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ) ਉਹ ਸਮੀਖਿਆ ਅੱਗੇ ਵਿਕਸਤ ਹੋਈ ਹੈ।

ਬਰਤਾਨਵੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ-ਸਿਰਜਣਾ ਕੋਈ-ਤਿੰਨ ਕੁ ਦਹਾਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਸਮੀਖਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਜੇ ਸੀ ਤਾਂ ਬੜੀ ਸਤਹੀ ਕਿਸਮ ਦੀ। ਉਹ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਏਥੋਂ ਦੇ ਸਮੀਖਿਆਕਾਰਾਂ ਰੀਵਿਊ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸੰਸ਼ਨੀ ਹੈ ਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਨਿੰਦਣੀ ਹੈ। ਪਰ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਵੱਗ੍ਹੂਆਂ ਤੋਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਮੀਖਿਆਕਾਰਾਂ ਰੀਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਇਹ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭਿਆ ਹੈ। ਹੱਥਲੀ ਪੁਸਤਕ ਇਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸੱਤ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਵੰਡਦੀ ਹੈ। ਬੇਸ਼ਕ ਸਮੀਖਿਆ ਕੁਝ ਚੋਣਵੇਂ ਕਵੀਆਂ, ਗਲਪਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਹਿਤ, ਪਰਿਵੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਧਾਰਨਾ ਬਣਦੀ ਹੈ।

'ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਰੰਭ ਤੇ ਵਿਕਾਸ' ਵਿਚ ਸਮਾਜੀ, ਰਾਜਸੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਵਰਨਣ ਰਾਹੀਂ ਸਾਹਿਤ-ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰੀ ਦੇ ਅਚੇਤ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦਿਆਂ, ਸਮਾਂ, ਸਾਹਿਤਕ-ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਅਤੇ ਕ੍ਰਮ ਉਸਦੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਤੁਰਦੇ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਸਾਹਿਤ ਵਾਂਗ ਹੀ ਉਹ ਉਥੋਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਮੰਨਦਾ, ਉਸਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੜਾਅ/ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਮਿਥਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਤਮਕ ਅਧਿਅਨ ਨੂੰ ਉਹ ਮਾਰਕਸੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸੀ ਵਿਰੋਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ/ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਨਿਕਟ ਅਧਿਆਨ ਕਰਦਾ, ਨਿਰਣੈ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਪਰ ਕਿੰਤੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵੀ ਜਿਕਰਦਾ ਨਹੀਂ। ਗੋਰੇ ਰੰਗ ਨੂੰ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਣ ਨੂੰ ਉਹ ਮਾਰਕਸੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ 'ਜਿਥੇ ਗੋਰੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵੀ ਹਨ, ਉਥੇ ਕਾਲੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਵੀ।' ਰੰਗ ਨਸਲ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਮਾਏਦਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿਚ ਹਰ ਨਸਲ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਰੰਗ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।' (26) ਮਹਵਰਗੀ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ, ਨੂੰ ਰੂ ਦੇ ਮਹਾ-ਕਾਵਿ ਹੋਈ ਮਿੰਨ੍ਹ ਤੇ ਲੰਮੇਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਉਸਦੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਕਾਢੀ ਠੀਕ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਅਧਿਅਨ ਸੰਕਲਪ ਸਪਸ਼ਟ ਹਨ ਜਿਵੇਂ 'ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਕੇਵਲ ਅਜਿਹੇ ਕਵੀ ਹੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾਲ ਲਿਖ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਭੂਤਮੁਖੀ, ਭੂਤਵਾਦੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਵਿਕਸਤ ਪੂਜਵਾਦੀ ਅਰਥਚਾਰੇ ਵਿਚ ਜੀਅ ਰਹੇ ਮਾਨਵ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ/ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਦੁਬਿਧਾਵਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।' (32)

'ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ', ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸਨੇ ਰਚਨਾ ਵਿਸ਼ਾਂ/ਰਚਨਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਇਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਕਿਰਤੀ ਸ਼ਰੇਣੀ ਦਾ ਫਲਸਫਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸ਼ਰੇਣੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਅਕਤੀ ਜੇ ਇਸ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਇਸ ਵਿਚ ਚਿੱਥ ਪਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸੇ ਧਾਰਨਾ 'ਤੇ ਬਾਬਦ ਵਿਚ ਰਘਬੀਰ ਢੰਡ ਤੇ ਤਰਸੇਮ ਨੀਲਗਿਰੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਤਰਸੇਮ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਸਹਿਜਤਾ, ਗੰਭੀਰਤਾ ਅਤੇ ਕਲਾ ਸੰਤੁਲਨ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਢੰਡ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਉਸਨੂੰ ਭਾਵੁਕ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਤੇ ਕਲਾ ਪੱਖ ਅਸੰਤੁਲਿਤ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਉਹ ਆਖਦਾ ਹੈ, "ਆਪਣੀਆਂ ਨੱਕ-ਮਧਵਰਗੀ ਰੁਚੀਆਂ ਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨੂੰ ਬੌਧਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੀ ਅਪਣਾਇਆ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਹਾਲੀ ਤੱਕ ਵੀ ਇਹ ਕੁਝ ਅਣਮਾਰਕਸੀ ਤੇ ਅਵਿਗਿਆਨਕ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ।" (37) ਅਜਿਹੇ ਕਥਨਾਂ ਉਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਿੰਤੂ ਦੀ ਗੁਜ਼ਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਪਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਵਿਵਿਹਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂਕਣ ਵਿਚ ਪਰਤਾਉਣ ਸਮੇਂ ਮਕਸੂਦਪੁਰੀ ਉਲਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਵਰਨ ਚੰਦਨ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਵੇਲੇ ਉਹ ਸਿਧਾਂਤ ਬੜੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਧਿਅਨ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਅਵਤਾਰ, ਭੂਪਿੰਦਰ ਪੁਰੇਵਾਲ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਅਨ ਵੀ ਵਰਣਨੀਏ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਅਧਿਅਨ ਵੇਲੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੇਰ ਰਖਦਾ ਵਿਸਥਾਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਟਿੱਪਣੀ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ 'ਛੰਦ ਸਰਲ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾ-ਵਸਤੂਆਂ ਲਈ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਪੂਜ਼ੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਜਟਿਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜਟਿਲ ਮਨੋਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ।' ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪੁਗਣੇ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਿਧਾਨਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਹਾਣੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਅਜੋਕੀ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।' ਆਧੁਨਿਕਤਾ, ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ, ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਵਸਤੁ/ਚਿੰਨ ਦੀ ਹੈ, ਭਾਸ਼ਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਅਪੁਸੰਗਕ, ਤਰਕਹੀਣ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਆਧੁਨਿਕ ਪ੍ਰਗਤਿਵਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਵੇਲੇ ਉਹ ਬੜਾ ਮਕਾਨਕੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸਾਰੇ ਅਧਿਅਨ ਤੇ ਸਮੀਖਿਆ ਵੇਲੇ ਮਾਰਕਸੀ-ਗਿਆਨ ਉਸਦਾ ਆਪਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਤੀ ਉਹ ਭਾਵੁਕ ਨਹੀਂ, ਵਿਵੇਕਯੁਕਤ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਜਟਿਲ ਚਿੰਨ ਨੂੰ ਵੀ ਉਹ ਬੜੀ ਸਹਿਜਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮੀਖਿਆ ਸੰਤੁਲਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਹ ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਤਕ ਸੀਮਤ ਰਿਹੈ, ਜਾਤੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੋੜਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰਬਖਸ਼ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਵਿਚ ਗੰਭੀਰਤਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

[ਅਵਤਾਰ ਜੋੜਾ]

ਬਰੈਖਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ [ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ]

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਜਰਮਨ ਨਾਟਕਕਾਰ/ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਬਰੈਖਤ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਨਾਟਕੀ ਬੀਏਟਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਕੇ ਸੱਜਰੀ ਨਾਟਕਾਨਾਵਨਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਉਸ ਦਾ ਬੀਏਟਰ-ਮੈਨੀਫੈਸਟੋ ਸੀ : ਜੀਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਜਾਚ ਸਿਖਾਉਣੀ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗਾਵਤ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੇ ਐਪਿਕ ਬੀਏਟਰ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸਨਸਾਨੀਖੇਜ਼ ਧਮਾਕਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੀ ਨਿਤ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਝੀਤ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਤੱਕ ਰਹੇ ਸਗੋਂ ਨਾਟਕ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹਨ ਜੋ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਝਾਕੀਆਂ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਡਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਕ ਨਾਟਕ ਦੇਖਦਿਆਂ ਭਾਵੁਕਤਾ ਦੇ ਵਹਿਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵਹਿ ਤੁਰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਹ ਸਮੁੱਚੀ ਨਾਟਕੀ ਖੇਡ ਨਾਲੋਂ ਵਿੱਖ ਇਖਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਖ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਬਰੈਖਤ ਨੇ ਸੂਤਰਧਾਰ, ਕਥਾਕਾਰ, ਗਾਉਣ ਤੇ ਨੱਚਣ ਵਾਲੇ ਪਾਤਰਾਂ, ਨਕਲਾਂ, ਕਟਾਖਸ਼, ਸਲਾਈਡਾਂ, ਪੁਤਲਿਆਂ, ਪੋਸਟਰਾਂ, ਮਖੋਟਿਆਂ, ਨਾਅਰਿਆਂ, ਫੋਟਿਆਂ ਤੇ ਸਪਾਟ ਲਾਈਟਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦਾ ਮੰਤਰ ਅਭਿਨੇਤਾ ਤੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਰੂਪ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਉਦਗਮ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਬੀਏਟਰ ਦੀ ਅਪੀਲ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਹੈ ਦਿਲ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਅਭਿਨੇਤਾ ਕਿਸੇ ਪਾਤਰ ਦਾ ਰੋਲ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਪਾਤਰ ਦਾ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਇਕ ਅਨਜ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵੀ ਨਾਟਕ ਨਾਲ ਸਮਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਨਾਟਕੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਵਾਬਸਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੰਦਾਉਂਦਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਜੂਝਦਾ।

ਬਰੈਖਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੀਏਟਰ ਨੂੰ ਐਪਿਕ ਬੀਏਟਰ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਇਸ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਮਹਾ-ਕਾਵਿ ਵਾਂਗ ਬਲ ਵਧੇਰੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਵਿਧੀ ਉਤੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਜ ਵੀ ਮਹਾ-ਕਾਵਿ ਵਾਂਗ ਹੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਚਿਤਰ-ਪਟ ਉੱਤੇ ਫੈਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਈ ਕੇਵਲ ਬੀਏਟਰ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਵਾਂਡਿੱਤ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਝੰਜ਼ਿਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬਰੈਖਤ ਨੂੰ ਸਰਮਾਈਦਾਰੀ ਨਿਜਾਮ ਤੋਂ ਜਿੱਚ ਹੋਏ ਆਵਾਮ ਕੋਲੋਂ ਭਰਵਾਂ ਹੁੰਗਾਰਾ ਮਿਲਿਆ। ਇਹੋ ਉਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਬੀਏਟਰ ਕੋਲ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਭ੍ਰਾਸਟਾਚਾਰ ਦਾ ਸਫ਼ਾਇਆ ਕਰਨ ਲਈ ਜਜ਼ਬੇ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਤਰਕ ਦੀ ਦੋਧਾਰੀ ਕਾਤੀ ਸੀ। ਮਸ਼ੀਨੀ ਯੁਗ ਵਿਚ ਪਿਸ ਰਹੇ ਮਸਰੂਦ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਜਾਟਿਲਤਾ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦਾ ਵਾਹਦ ਕਾਰਗਰ ਵਸੀਲਾ।

ਬਰੈਖਤ ਆਧੁਨਿਕ ਬੀਏਟਰ ਦਾ ਪਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਹੈ। ਸਮੁੱਚਾ ਨਾਟ-ਜਗਤ ਉਸਦੀ

ਨਾਟ-ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੇ ਨਾਟ-ਮਹਾਂ ਰਥੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਥੀਏਟਰ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਗਵਲਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ।

ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰ/ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਨਾਟ-ਗੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਾਟਕ ਰਚ/ਖੇਡ ਰਹੇ ਹਨ। ਗਰੀਬ ਕਰਨਾਡ, ਵਿਜੇ ਤੰਦੂਲਕਰ, ਪੀ. ਐਲ. ਦੇਸ਼ਪਾਂਡੇ, ਉਤਪਲ ਦੱਤ, ਹਥੀਬ ਤਨਵੀਰ, ਸ਼ਾਂਤਾ ਗਾਂਧੀ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਂ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵੀ ਬਰੈਖਤ ਦੀ ਸਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਸਨਸਨੀਖੇਜ਼ ਨਾਟ-ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਜਾਦੂਮਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਅਭਿੰਨ ਨਹੀਂ ਰਹੇ।

ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਬਰੈਖਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ' (ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਦਵਾਰਕਾ ਦੇਵੀ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨੇ 71, ਮੁੱਲ 20 ਰੁਪਏ) ਇਸੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਸ਼ੋਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ (ਐਮ. ਫਿਲ ਲਈ ਲਿਖੇ) ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ : ਬਰੈਖਤ ਦੀ ਨਾਟ-ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਸਰੂਪ; ਬਰੈਖਤ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ (ਵਸਤੂ-ਖੇਤਰ ਤੇ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ); ਬਰੈਖਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ-ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਤੇ ਸਿੱਟੇ।

ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ, ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਕਈ ਸਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਨਾਟ-ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਉਦਭਵ ਹੋਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਾਡੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਕਬੂਲ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਸਭਨਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਰੈਖਤ ਦੇ ਐਪਿਕ ਥੀਏਟਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ-ਖੇਤਰ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਵਧੇਰੇ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਇਕ ਦਿਆਨਤਦਾਰ ਖੋਜ-ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਾਂਗ ਟਿਪਣੀਆਂ ਦੀ ਬਲਕਾਰੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਬਰੈਖਤ ਦੀ ਨਾਟ-ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਉਤਰਵਰਤੀ ਦੋ ਅਧਿਆਇ ਉਸਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨਾਟ-ਗੁਰੂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਾਟਕ ਰਚੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵਸਤੂ-ਖੇਤਰ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਤੇ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵੀ ਕਬੂਲਿਆ ਹੈ, ਬਾਰੇ ਰੱਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਬਰੈਖਤ ਦੀ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਦਰਸਾਲ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਹੀ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਨਾਟ-ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਲੋਕ-ਨਾਟ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਨਾਟ-ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚ ਪੂਰਬੀ ਨਾਟ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਕਈ ਅੰਸ਼ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੇ ਬਰੈਖਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਸਹਿਕਾਰ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਵਿਰਸੇ ਉੱਤੇ ਝਾਤ ਪਾਈ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਕਥਿਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜੇਂ ਖੁਦ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਤੇ ਲੋਕ-ਨਾਟਕੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਲੋੜ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਪਣੀ ਹਰਤੀ ਦੀਆਂ ਸੂਧ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਧੁਨਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੁਆਰਾ ਕਰੇ। ਸਾਡੀ ਜਾਚੇ ਪਿਛਲੇ ਢੇਕੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਅਰਜੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਰਚੇ/ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਕੀਤੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਬਰੈਖਤ ਦੀ ਨਾਟ-ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਉਧੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਖੰਡਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ। ਅਜੇ ਤੀਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੌਲਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੇ ਐਪਿਕ ਥੀਏਟਰ

ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਕਲਾਤਮਕ ਧਮਾਕਾ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ।

ਜੇ ਕਿਸੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦੇਵਨੇਤ ਬਰੈਖਤ ਦੀ ਨਾਟ-ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਵਿਦਮਾਨ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰ ਉੱਤੇ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਠੱਪਾ ਲਾ ਦੇਣਾ ਉਸ ਨਾਟਕਕਰ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਆਕੁਮਣ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ 'ਜਿਨ ਸਚ ਪਲੇ ਹੋਇ' ਅਤੇ 'ਸਭ ਕਿਛੁ ਹੋਤ ਉਪਾਇ' ਵਿਚ ਕੋਰਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਦਾਚਿਤ ਬਰੈਖਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਖੁਦ ਆਖਦਾ ਹੈ, "ਮੈਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾਟਕਕਰ ਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ... ਮੈਰੇ ਉੱਤੇ ਸਿਰਫ ਪੰਜਾਬੀ ਫੇਕਲੇਂਦ ਦਾ ਅਸਰ ਹੈ..." ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਕਿਆਸ ਅਰਾਈ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ!

ਨਾਟਕਕਾਰ, ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ ਤੇ ਰੰਗ-ਕਰਮੀ ਬਰੈਖਤ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤਾਂ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਸੈਟੀ ਉੱਤੇ ਹੀ ਪਰਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਨਾਟ-ਧਾਰਨਾ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਦੀਆਂ ਪੈੜਾਂ ਲੱਭਣ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

[ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ]

ਅਨੰਤ ਦੇ ਖੰਡਿਤ ਹੋਣ ਤੱਕ [ਨਿਰੂਪਮਾ ਕੋਰ]

'ਅਨੰਤ ਦੇ ਖੰਡਿਤ ਹੋਣ ਤੱਕ' ਯਥਾ ਕਵਿਤਰੀ ਨਿਰੂਪਮਾ ਕੋਰ ਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ (ਪੰਨੇ : 104, ਮੁੱਲ : 25 ਰੁਪਏ, ਵਿਕੋਂਦ੍ਰਿਤ ਗਰੁੱਪ ਆਫ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ) ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸਦੀਆਂ 59 ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਉਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਲੇਖਕ ਜੋੜੇ ਨਿਰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੋਰ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਵਿਚ-ਰਣ ਭੂਮਣ ਦਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਕੁਦਰਤੀ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁ-ਵਿਧ ਅਨੁ-ਭਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਲੇਖਿਕਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਕ ਹੈਸੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਅਖਬਾਰ ਪੜ੍ਹਦੀ

ਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਸਲਿਆਂ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਬਾਰੇ

ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ, ਵਿਚਾਰ ਵਿਮਰਸ਼ ਕਰਦੀ ਹਾਂ

ਫਰਜ਼ੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੀ ਮਿੱਤਰਤਾ...।

ਮੈਂ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤ ਸਮਾਜ ਦਾ, ਇਕ ਸ੍ਰੋਸ਼ਟ ਅੰਗ ਹਾਂ

ਬਹੁਤ ਰੁਝੀ ਹੋਈ.....

ਕੀ ਕਦੀ ਰੁਕ ਕੇ

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸੁਪਿਨਿਆਂ, ਪੁਣਾਂ ਤੇ ਇਕਰਾਰਾਂ

ਜਾਂ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਹੈ !

ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਹੀ ਅਰਥਪੂਰਨ ਹੋਵੇ। ਏਨੇ ਸਾਧਨਾਂ,

ਕਵਿਵਿਆਂ ਤੇ ਅਵਸਰਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਵਿਤਰੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੀਣਾ :

ਸਿਰਫ ਮਿਥੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਨਾਪਣਾ ਹੈ

ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਉਸ ਨੁਕਤੇ ਤੀਕ

ਨਿਰੂਪਮਾ ਕੌਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਲੰਮੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਵੇਖੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇਂਸਾਂ / ਮਹਾਂਨਗਰਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਾਰਨ ਪਾਠਕ ਤਾਂ ਏਨੇ ਨਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਚਕਰਾ ਹੀ ਜਾਏ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਾਤਰਾ-ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੇ ਕਵਿਤਰੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਕਰਵਾ ਲਈ ਹੈ । ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਅਸਲ ਕਵਿਤਾ ਉਹੋ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੋਵੇ । ਭਾਰਤ ਦੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਵਿਲਾਸੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਨਸਮੂਹ ਦੀ ਗਰੀਬੀ ਨੂੰ ਨਿਰੂਪਮਾ ਨੇ ਇਤੇਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਆਪਣੀ ਰੇਸਮੀ ਜ਼ਰੀ ਦੀ ਸਾੜੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਲਾਂ 'ਚ ਲਿਪਟੀ

ਭਾਰਤ ਮਾਂ, ਆਪਣੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤੇ ਝੀਣੇ

ਪਿੰਜਰ ਨੂੰ ਲੁਕਾ ਰਹੀ ਹੈ

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੀਆਂ ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਵੀ ਨੇ,

ਧਰਤੀ ਖਾਮੋਸ਼ ਦੇਖ ਰਹੀ ਹੈ

ਤੇ ਸਾਡੀ ਆਤਮਾ ਬਰਮਸਾਰ ਹੈ

ਸ਼ਾਇਦ ਅਧਮੇਈ ਅੱਧ-ਜੀਵਤ ਹੋ

ਇਸ ਨੂੰ ਬਚਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤਾਂ ਹੈ

ਪਰ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ

ਕੋਈ ਛੋਟਾ ਰਾਹ ਨਹੀਂ

'ਅਨੰਤ ਦੇ ਖੰਡਿਤ ਹੋਣ ਤਕ' ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਿਜੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਕੰਝੇ-ਮਿੱਠੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਸਲਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਵਿਚਾਰ-ਅਨੁਭਵ ਪੇਸ਼ ਹਨ । ਕਵਿਤਰੀ ਨੂੰ ਢੁਕਵੀਂ ਪ੍ਰਤੀਕ/ਬਿੰਬ ਰਚਨਾ ਦੀ ਵੀ ਸੂਝ ਹੈ । ਫਿਰ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਜਮ ਤੇ ਤੀਬਰਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ।

[ਹਰਬਜਨ ਹਲਵਾਰਵੀ]

ਦੁਖਦੀਆਂ ਰਗਾਂ [ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ]

'ਪਸ਼ਚਾਤਾਪ' ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ :ਦੁਖਦੀਆਂ ਰਗਾਂ' ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵਸਦੀ ਲੇਖਿਕਾ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦਾ ਦੂਜਾ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ (ਪੰਨੇ 129, ਮੁੱਲ 20 ਰੁਪਏ, ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ) ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀਆਂ 16 ਕਹਾਣੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਨਿਤਾਪੂਤੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਤੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੁਆਲੇ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਅਮੀਰ ਵਰਗ ਦੇ ਚੋਚਲਿਆਂ ਨੂੰ

ਨਿੰਦਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਥੇ ਭੁੱਖ ਤੇ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਸਤਾਏ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਅਥਾਹ ਹਮਦਰਦੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਿਆਂ ਲੇਖਿਕਾ ਨੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਗਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦਿਆ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਸਿਹਤਮੰਦ ਸਮਾਜਕ ਕਦਰਾਂ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ 'ਸ਼ੁਰਮਟ' ਦਾ ਨਾਇਕ ਰਹੀਮ ਗਰੀਬ ਘਰ ਦਾ ਯੁਵਕ, ਮਾਂ ਪਿਆਰ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਤੇ ਮਤਰੇਈ ਮਾਂ ਵੱਛੋਂ ਅਣਗੋਲਿਆ ਤਰਸਮਈ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਦੀ ਗੁਆਂਢਣ ਮੁਟਿਆਰ ਨੂਰਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਕਰਦਿਆਂ ਪਿਆਰ ਪਾ ਬਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਬਚਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਬਾਕਾਇਦਾ ਨਿਕਾਹ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਗਲੀ ਮੁਹੱਲੇ ਦੇ ਲੋਕ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਹਰਾਮਜ਼ਦਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਚੁਰਾਹੇ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਪੱਥਰ ਮਾਰ ਕੇ ਜਾਨੋਂ ਮਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਨੂਰਾਂ ਤੇ ਰਹੀਮ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਠਦਾ ਇਹ ਸਵਾਲ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਦੀ ਰਵਾਇਤੀ ਬੁਨਿਆਦ ਨੂੰ ਝੱਜੋੜਦਾ ਹੈ : 'ਕੀ ਪਿਆਰ ਦੀ ਚਿਣਗ ਦੀ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਬੱਚੇ ਨਜ਼ਾਰਿਜ਼ ਕਰਾਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ?'

'ਨਿਰਾਲਾ ਸਮਾਗਮ' ਇਕ ਹੋਰ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਣ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਮੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਸਮਾਜ-ਸੇਵੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਪਿਛਲੇ ਸਵਾਰਬੀ ਮੰਤਵਾਂ ਨੂੰ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ।

'ਦੁਖਦੀਆਂ ਰਗਾਂ' ਜਿਸ ਉਤੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਮਕਰਣ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਅਨਜੋੜ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕੁੜੱਤਣਾਂ ਤੇ ਤਲਖ ਯਾਦਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੈ । ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ 'ਵਧੀਆਂ ਕਹਾਣੀਂ' ਵਿਚ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਬੰਦੇ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਲੇਖਿਕਾ ਪਤਨੀ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਟਕਰਾਓ ਏਨਾ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਤਨੀ ਆਤਮਯਾਤ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । 'ਕਲਪਨਾ' ਵਿਚ 'ਰਾਹੀਂ' ਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਇਰ ਨਾਲ ਇਹ ਦੁਖਾਂਤ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਸੇ ਅਮੀਰ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ । ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਥੋਂ ਉਕਤਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਕੋਲ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

'ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਕੌਣ' ਵਿਚ ਇਕ ਮਜ਼ਦੂਰ ਕੁੜੀ ਦੀ ਭੇੜ-ਭਰੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮੌਤ ਲਈ ਅਮੀਰ ਵਰਗ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ, ਅਤੇ 'ਲੋਕ ਭਲਾਈ' ਵਿਚ ਇਕ ਮਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਇਸੇ ਵਰਗ ਦੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । 'ਰੋਸ਼ਨ ਦਾ ਪਲਾਟ' ਵਿਚ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋਏ ਰਹਾਇਸ਼ੀ ਪਲਾਟਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਨਿਕਰਮਣ' ਵਿਚਲਾ ਗਰੀਬ ਪਰਿਵਾਰ ਢੱਡ ਭਰਨ ਤੋਂ ਆਤੁਰ ਹੋਇਆ ਦਿਸਦਾ ਹੈ । 'ਮਾਮਲੇ ਪਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ' ਦੀ ਵਲਾਇਤ ਵਸਦੀ ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ 'ਤੇ ਵੀ ਠੀਕ ਪਤੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ।

ਪਰ ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹਾਂ-ਪੱਖੀ ਵੀ ਹਨ । 'ਗੁਮਾਨ ਸਿੰਘ' ਦੀ ਅਮੀਰ ਔਰਤ ਗਰੀਬ ਘਰੇਲੂ ਨੌਕਰ ਉਤੇ ਤਰਸ ਖਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ 'ਭਵਾਨੀ ਨਗਰ ਤੋਂ ਬੀ ਬਲਾਕ' ਵਿਚ ਰਿਕਸ਼ੇ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਅਮੀਰ ਔਰਤ ਗਰੀਬ ਰਿਕਸ਼ਾ ਚਾਲਕ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਦਿਲੀ ਹਮਦਰਦੀ ਰਖਦੀ ਹੈ । 'ਅਛੂਤ' ਵਿਚ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਲੜਕਾ ਆਲੇ

ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਗਰੀਬ ਅਛੂਤ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਵਿਹਾਹ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਪਰੋਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

'ਦੁਖਦੀਆਂ ਰਗਾ' ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਭਾਵੇਂ ਇਕਹਿਰੀ ਬਣਤਰ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਪਾਠਕ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਪਰੁੰਚੀਆਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲੇਖਿਕਾ ਦੇ ਢੂਘੇ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਦਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀਆਂ ਲਖਾਇਕ ਹਨ।

0

[ਹਰਭਜਨ ਹਲਵਾਰਵੀ]

ਪ੍ਰਾਪਤ ਪੁਸਤਕਾਂ

1. ਪੰਜਾਬ-84 [ਨਾਵਲ] ਨਿੰਦਰ ਗਿੱਲ
ਪੰਨੇ 378, ਮੁੱਲ 15 ਰੁਪਏ, ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਯਾਦਗਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
2. ਤੱਤੀ ਹਰਵਾ [ਨਾਵਲ] ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗਾਰੋ
ਪੰਨੇ 188, ਮੁੱਲ 18 ਰੁਪਏ, ਮਿੱਤਰ-ਮੰਡਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਬਰਨਾਲਾ
3. ਪਲੇਗ [ਨਾਵਲ] ਐਲਬੈਰ ਕੈਮਿਚ, ਅਨੁਵਾਦ : ਨਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ
ਪੰਨੇ 240, ਮੁੱਲ 25 ਰੁਪਏ, ਵਿਕੌਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ
4. ਛਿਕੰਡੀ ਦਾ ਡੱਪੜ [ਨਾਵਲ] ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਨਿੱਝਰ
ਪੰਨੇ 147, ਮੁੱਲ 25 ਰੁਪਏ, ਦੀਪਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ
5. ਕਾਫਲਾ [ਨਾਵਲ] ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ
ਪੰਨੇ 191, ਮੁੱਲ 10 ਰੁਪਏ, ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਯਾਦਗਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
6. ਚਿਕੜ ਰੰਗੀ ਮੁਰਤ [ਨਾਵਲ] ਕਹਿਕਥਾਂ ਮਲਿਕ
ਪੰਨੇ 119, ਮੁੱਲ 25 ਰੁਪਏ, ਦੀਪਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ
7. ਬਲਦੇ ਦੀਵੇ [ਨਾਵਲ] ਰਜ਼ੀਆ ਨੂਰ ਮੁੰਹਮਦ
ਪੰਨੇ 167, ਮੁੱਲ 30 ਰੁਪਏ, ਦੀਪਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ
8. ਇਕ ਤਾਜ ਮਹਲ ਹੋਰ [ਨਾਵਲ] ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਾਮੋਸ਼
ਪੰਨੇ 178, ਮੁੱਲ 30 ਰੁਪਏ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ
9. ਖਾਲੀ ਪਲਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ [ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ] ਸਵਰਨ ਚੰਦਨ
ਪੰਨੇ 218, ਮੁੱਲ 40 ਰੁਪਏ, ਦੀਪਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ
10. ਵਿਰਲਾਪ [ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ] ਮਨਿੰਦਰ ਕਾਂਗ
ਪੰਨੇ 59, ਮੁੱਲ 20 ਰੁਪਏ, ਪੁਸੰਗ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
11. ਇਕ ਮੁਰਦਾ ਹੋਰ [ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ] ਜਗਰੂਪ ਸਿੰਘ ਰੂਪ
ਪੰਨੇ 77, ਮੁੱਲ 4 ਰੁਪਏ, ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਯਾਦਗਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

12. ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਣੀ [ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ] ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ
ਪੰਨੇ 148, ਮੁੱਲ 25 ਰੁਪਏ, ਦੀਪਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ
13. ਰਾਤ ਚੁਪ ਹੈ [ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ] ਜਸਵੰਤ ਕੌਰ ਛੱਲੋ
ਪੰਨੇ 128, ਮੁੱਲ 25 ਰੁਪਏ, ਦੀਪਕ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ
14. ਪੁਨਰਵਾਸ [ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ] ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ
ਪੰਨੇ 135, ਮੁੱਲ 25 ਰੁਪਏ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
15. ਭਲਾਮਾਣਸ ਕੌਣ [ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ] ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਗਰਗ
ਪੰਨੇ 104, ਮੁੱਲ 20 ਰੁਪਏ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ
16. ਬਖਿਆਤ ਐਨਕਾਂ ਤੇ ਦਸਤਾਨਿਆਂ ਵਰਗੇ ਹੱਥ [ਮਹਾਂ-ਨਾਟ-ਦੁੱਕੜੀ] ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ
ਪੰਨੇ 284, ਮੁੱਲ 120 ਰੁਪਏ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
17. ਗੁੜੀ ਲਿਖਤ ਵਾਲਾ ਵਰਕਾ [ਵਿਅਕਤੀ ਚਿਤਰ] ਮੋਹਨਜੀਤ
ਪੰਨੇ 88, ਮੁੱਲ 20 ਰੁਪਏ, ਲੇਅ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
18. ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰ [ਯਾਤਰਾ] ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ
ਪੰਨੇ 138, ਮੁੱਲ 20 ਰੁਪਏ, ਨਵਜੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਚਿੱਲੀ
19. ਨਾਰੀਅਲ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ [ਯਾਤਰਾ] ਹਰਬੀਰ ਸਿੰਘ ਭੰਵਰ
ਪੰਨੇ 87, ਮੁੱਲ 25 ਰੁਪਏ, ਸਾਹਿਤ ਕਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ
20. ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਉਡਾਣ [ਕਵਿਤਾਵਾਂ] ਬੇਅਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਜ਼ਿਵਨਾਬ, ਚੌਹਾਨ, ਦੱਤ
ਪੰਨੇ 88, ਮੁੱਲ 25 ਰੁਪਏ, ਲੋਕਾਇਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
21. ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹੀ ਬੇਲ [ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ] ਦਰਸਨ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਸੰ :
ਪੰਨੇ 120, ਮੁੱਲ 30 ਰੁਪਏ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
22. ਰੁੱਤਾਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਨੇ [ਗਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ] ਦੇਵਿੰਦਰ ਜੋਸ
ਪੰਨੇ 88, ਮੁੱਲ 25 ਰੁਪਏ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
23. ਕਲਮ ਉਦਾਸ ਹੈ [ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ] ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਧੀਮਾਨ
ਪੰਨੇ 75, ਮੁੱਲ 20 ਰੁਪਏ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
24. ਵਹਿੰਦੀ ਨਦੀ ਦਾ ਸੱਚ [ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ] ਮਾਨ ਭਾਰਗਵ
ਪੰਨੇ 116, ਮੁੱਲ 30 ਰੁਪਏ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
25. ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ [ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ] ਸੰ : ਗੁਰਦਿਆਲ ਰੌਸਨ, ਸੰਘ ਵਰਿਆਣਵੀ
ਪੰਨੇ 88, ਮੁੱਲ 12 ਰੁਪਏ, ਨਵਜੋਤ ਸਾਹਿਤ ਸੰਸਥਾ, ਅੰਕ, [ਜਲੰਧਰ]
26. ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੂਰਜ [ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ] ਹਰਨੈਕ ਕਲੇਰ
ਪੰਨੇ 80, ਮੁੱਲ 5 ਰੁਪਏ, ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਯਾਦਗਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
27. ਚੁਗਾਹੇ ਦਾ ਉਦਾਸ ਰੁੱਖ [ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ] ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਾਂਧੀ
ਪੰਨੇ 78, ਮੁੱਲ 15 ਰੁਪਏ, ਰਾਵੀਆ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

28. ਵਿਰਸਾ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ [ਆਲੋਚਨਾ] ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਵੀ
ਪੰਨੇ 186, ਮੁੱਲ 85 ਰੁਪਏ, ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
29. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਵਲ ਚੇਤਨਾ [ਆਲੋਚਨਾ] ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ
ਪੰਨੇ 252, ਮੁੱਲ 80 ਰੁਪਏ, ਲੋਕਾਈਟ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
30. ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਫੀ ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ [ਆਲੋਚਨਾ] ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
ਪੰਨੇ 99, ਮੁੱਲ 30 ਰੁਪਏ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
31. ਪੁਣਛ ਦੀ ਲੋੜ-ਪਾਰਾ [ਆਲੋਚਨਾ] ਕੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੂਦਨ
ਪੰਨੇ 279, ਮੁੱਲ 100 ਰੁਪਏ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
32. ਮਲਵਈ ਗਾਉਣ : ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਸੰਪਾਦਨ [ਆਲੋਚਨਾ] ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਖੀਵਾ
ਪੰਨੇ 140, ਮੁੱਲ 60 ਰੁਪਏ, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ
33. ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਆਪੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ [ਆਲੋਚਨਾ] ਸੁਤੰਤਰਜੋਤ ਸਿੰਘ
ਪੰਨੇ 155, ਮੁੱਲ 50 ਰੁਪਏ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
34. ਸਾਡਾ ਸਾਹਿਤ : ਜੰਮੂ ਅੰਕ [ਆਲੋਚਨਾ] ਸੰ: ਅਮਰੀਕ ਸਿੰਘ
ਪੰਨੇ 129, ਮੁੱਲ 20 ਰੁਪਏ, ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਕੈਡਮੀ ਆਫ ਕਲਾਰ, ਜੰਮੂ

0

ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਖਾਸਕਰ
ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਦਾ ਗਹਿਰ-ਗੇਭੀਰ ਅਧਿਐਨ
ਡਾ. ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ—ਪੁਸਤਕ

ਯਥਾਰਥੀ

“ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ-ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਬੇਤਰ ਵਿਚ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦਾ ਅਕਾਦਮਿਕ ਵਿਰੋਧ ਜੜ੍ਹਾਂ ਫੜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਦੋਂ ਇਸਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਇਸਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੇ ਬੈਂਧਿਕ ਸੰਦਰਭ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਦੇਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੋਈ ਆਲੋਚਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਗਹਿਰਾਈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ।” —ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ

ਵਧੀਆ ਕਾਗਜ਼, ਸੁੰਦਰ ਛਪਾਈ, ਪੱਕੀ ਜਿਲਦ, ਪੰਨੇ : 149, ਮੁੱਲ : 50 ਰੁਪਏ

ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਹਾਲ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਛਾਪਕ, ਪ੍ਰਕਾਸਕ ਤੇ ਮਾਲਕ ਸ੍ਰੀ ਸੁਰਿੰਦਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਾਲੀ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ,
ਫੇਜ਼-1, ਮੁਹਾਲੀ ਤੋਂ ਛਪਵਾਕੇ 225-ਬੀ, ਮਖਦੂਮਪੁਰਾ, ਜਲੰਧਰ ਤੋਂ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਮਿਤੀ : 7 ਜੁਲਾਈ 1987

ਪਥਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਉਰੋ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ (ਡਾ. ਵਿਸਵਾ ਨਾਥ ਤਿਵਾੜੀ)	15 ਰੁਪਏ
ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲਾ	45 ਰੁਪਏ
ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ : ਜੀਵਨ, ਸਮਾਂ ਤੇ ਰਚਨਾ	24 ਰੁਪਏ
ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸੰਦਰਭ-ਕੋਸ਼ (ਸੰਪਾਦਕ : ਡਾ. ਵਿਸਵਾ ਨਾਥ ਤਿਵਾੜੀ)	36 ਰੁਪਏ
ਪਿਆਰੇ ਜੀਉ (ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਚੌਣਵੀਂ ਚਿੱਠੀਆਂ)	25 ਰੁਪਏ
ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ 30 ਰੁਪਏ, ਭਾਗ ਦੂਜਾ ਭਾਗ ਤੀਜਾ	85 ਰੁਪਏ
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ : ਜੀਵਨ, ਦਰਜਨ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ	100 ਰੁਪਏ
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਸ਼ਾਹਕਾਰ : ਜਪੂਜੀ (ਡਾ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ)	30 ਰੁਪਏ
ਪਰਮ ਪੁਰਖ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ (ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੁਲਸੀ)	36 ਰੁਪਏ
ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ (ਡਾ. ਵਿਸਵਾ ਨਾਥ ਤਿਵਾੜੀ)	30 ਰੁਪਏ
ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ : ਜੀਵਨ, ਸਮਾਂ ਤੇ ਰਚਨਾ	15 ਰੁਪਏ
ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ : ਜੀਵਨ, ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਰਚਨਾ	36 ਰੁਪਏ
ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ : ਵਿਸ਼ਾ ਤੇ ਕਲਾ (ਸ. ਰਾਮ ਸਿੰਘ)	40 ਰੁਪਏ
ਸਿਮਰਨ ਤੋਂ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੀਕ (ਡਾ. ਵਿਸਵਾ ਨਾਥ ਤਿਵਾੜੀ)	20 ਰੁਪਏ

Selected English Publications

Bhai Vir Singh's Epic of Rana Surat Singh (G. S. Talib)	Rs. 65
Guru Tegh Bahadur—A study by Dr. B. S. Gupta	Rs. 25
Philosophy of Guru Nanak by Dr. S. S. Kohli	Rs. 27
Travels of Guru Nanak by Dr. S. S. Kohli	Rs. 26
Guru Nanak in History by Dr. J. S. Grewal	Rs. 40
Guru Gobind Singh : A Biographical Study by Dr. S. S. Bal & Dr. J. S. Grewal	Rs. 35
Panjab, Central Asia & Afghan war by Dr. Hari Ram Gupta	Rs. 120

Please address enquiries and mail orders to :

SECRETARY

PUBLICATION BUREAU, PANJAB UNIVERSITY, CHANDIGARH

ਆਰਥਿਕ ਮੋਰਚੇ ਦੇ

ਜੇਤੂ ਸਰਨੈਲਾਂ ਨੂੰ ਖੀ. ਘੌਢ. ਗ੍ਰੀ. ਪ੍ਰਟਾਮ!

ਦਾ

- ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਐਸੇ ਕੱਖਤਾ ਦਾ ਸਾਹਮਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।
- ਨਾ ਹੋ ਕਦੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ "ਆਰਥਿਕ ਰਣ ਖੇਤਰ" ਵਿੱਚ ਐਨਾਂ ਢੁਕਵਾ ਜੁਆਬਦਿਕ ਦਿਤਾ ਸੀ।
- "ਰਣ-ਗੈਰਵ" ਸੂਚੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਅਤੇ ਦਿੜਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ।

ਟੋਚੇ (ਰਾਮ ਲੱਖ ਵਿੱਚ)

	1985-86	1986-87	%ਵਾਧਾ
— ਮਨਜ਼ੂਰੀਆਂ	2500.00	3500.00	40.00%
— ਵਜੋਂ ਦੀ ਵੱਡੇ	1500.00	2900.00	93.33%
— ਵਾਸ਼ਕੀਆਂ	1020.00	1600.00	56.86%

ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ

	1985-86	1986-87	%ਵਾਧਾ
— ਪ੍ਰਾਪਤ ਬਿਨੈ ਪੱਤਰ ਦੀ ਗਿਣਤੀ	703	1131	60.88%
— ਪ੍ਰਾਪਤ ਬਿਨੈ ਪੱਤਰ ਦੀ ਰਸੀਂ	4874.04	7661.96	57.20%
— ਮਨਜ਼ੂਰੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ	430	755	75.58%
— ਮਨਜ਼ੂਰੀਆਂ ਦੀ ਰਸੀਂ	3139.09	4600.00	46.54%
— ਹਜ਼ੋ ਦੀ ਵੱਡੇ	1171.29	2983.26	154.70%
— ਭੁਨਗਾਰ ਮੁਲੀਆਂ ਕੌਂਠੇ	8464	9927	17.28%
— ਵਾਸ਼ਕੀਆਂ	1272.80	1686.97	32.54%

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਜੇਤੂ ਜੱਖੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੋਗੇ?

ਵੇਰਵਿਆਂ ਲਈ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਸੰਪਰਕ ਕਰੋ ਜਾ ਲਿਖੋ
ਪੰਜਾਬ ਫਾਇਨੈਨਸ਼ਲ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ

95-98 ਬੈਕ ਸ਼੍ਰੀਗੁਰੂ ਨਾਨਕਦੀਵਰ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
ਟੈਲੋਫੋਨ 29941, 32305, 29932, 24035, ਚਾਰ ਪੰਜਾਬੀ

ਸਾਡਾ ਉਦੇਸ਼ - ਤੁਹਾਡੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ